Kézirat gyanánt

A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT

FILOZÓFIA

SZAKOSÍTOTT TANFOLYAMA SZÁMÁRA

I. és II. évfolyam

DIALEKTIKUS MATERIALIZMUS

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ

1958—1959

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

I.

A DIALEKTIKUS MATERIALIZMUS MINT FILOZÓFIAI TUDOMÁNY ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE

A dialektikus materializmus filozófiai tudomány. Megértéséhez, értékeléséhez, alkalmazásához szükséges, hogy legalább röviden tisztázzunk *néhány, a filozófiával kapcsolatos általános kérdést,* hogy azután ezeket a dialektikus materializmus vonatkozásában részletesebben megtárgyalhassuk.

A filozófiának, ennek a görög eredetű szónak az eredeti jelentése: a bölcsesség szeretete. Az ókori Görögországban filozófusoknak azokat az embereket nevezték, akik az akkor még többé-kevésbé egységes, önálló szaktudományokra (fizikára, kémiára, biológiára, közgazdaságtanra stb. stb.) még szét nem vált tudománnyal foglalkoztak, s egyben az egyes részterületekre vonatkozó ismeretek alapján igyekeztek választ keresni az élet „nagy kérdéseire", mint amilyen a világ eredetének, lényegének, az emberi élet lehetőségeinek és céljának a problémái.

Azonban már az ókorban a legkülönbözőbb, egymással éles ellentétben álló nézeteket és irányzatokat dolgoztak ki a különböző filozófusok, és a későbbi időkben az „élet nagy kérdéseire" vonatkozó elképzelések tarkasága nőttön nőtt. Ilyen körülmények között beszélhetünk-e „a filozófiáról", mint olyanról? Kétségtelenül beszélhetünk, csak tudnunk kell, hogy milyen értelemben. *A „filozófiáról" kétféle vonatkozásban lehet szó.* Az egyik: filozófiatörténeti értelemben „a filozófia" nem jelent mást, mint annak a közösnek a megjelölését, ami minden különbségük, sőt lényeges ellentéteik mellett is minden filozófiában megtalálható. Másodszor: a jelen korra vonatkoztatva „a filozófia", a mi korunk tudománya és társadalmi gyakorlatának színvonalán álló filozófia — a marxista—leninista filozófia.

Az összes filozófiák közös vonása az, hogy mindegyikük világnézeti jellegű tudomány, tudományos igénnyel, tudományos formá-

ban megjelenő (vagyis bizonyos rendszerességgel előadott, logikai érvelést használó, a megismerés eredményeire hivatkozó) világnézet.

A világnézet nem más, mint a világra, mint egészre, a természetre, a társadalomra és az emberi gondolkodásra vonatkozó legáltalánosabb elképzelések valamilyen meghatározott összessége. „Az élet nagy kérdései" — világnézeti kérdések. Hogyan alakult mai formájáig a világ? Mi a világ lényege? Mi az ember helye és melyek az ember lehetőségei a világban, a valóság megismerésében és formálásában? Az anyagi világon kívül van-e valamilyen „túlvilág"? Ilyen jellegű problémákban foglalnak állást a világnézeti elképzelések.

A világnézet fontos szerepet játszik az életben, mert *a világnézeti állásfoglalás befolyásolja az emberek gyakorlati-társadalmi magatartását.* Aki pl. a világot isten megváltoztathatatlan alkotásának, az embert pedig megismerhetetlen erők játékszerének, a földi nyomorúságot az „erkölcsi nemesedés" útjának tekinti, az a társadalmi küzdelmekben is más helyet fog elfoglalni, mint az, aki bízik a fejlődésben, az ember lehetőségeiben, az összefogott dolgozók erejében.

Világnézete minden embernek van, és — a világnézet természetéből, gyakorlati szerepéből eredően — minden egyes világnézet valamely társadalmi osztály világnézete. Meghatározott osztályok érdekeit szolgálja, és szembenáll más osztályok érdekeivel.

A különböző világnézetek harca — az osztályok harcának megnyilvánulása és fontos része. Minden osztály legöntudatosabb tagjai, csoportjai, pártjai saját osztályuk világnézetét igyekeznek elterjeszteni. Az uralkodó osztály ehhez felhasználja saját államhatalmat, gazdasági helyzetét, ezek minden lehetőségével. Ezért rendszerint az uralkodó osztály világnézete az uralkodó világnézet. A kizsákmányolt és elnyomott osztályok harcának viszonylag magas fejlettségi foka kell ahhoz, hogy legtudatosabb képviselőiken keresztül kidolgozhassák és tömegesen elterjeszthessék saját világnézetüket.

A különböző osztályok világnézete különböző formákban jelenhet meg. Egyik ilyen forma a vallás. Közismert, hogy a vallás állástfoglal a világnézeti kérdésekben, de primitíven, a tudás helyett a „hitre", a „kinyilatkoztatásra", a „szent tekintélyekre" hivatkozva. A filozófia viszont, mint arra már utaltunk, a tudományosság igényével fellépő formája a világnézetnek. De a filozófia is, mint világnézeti tudomány, éppen úgy osztályjellegű, mint minden világnézet.

A filozófia története, bármily tarka képet mutat is, meghatározott törvényszerűségek alapján haladt előre. A legfontosabb törvényszerűség: az osztályok harcával való összefüggés, a haladó és a reakciós nézetek szakadatlan és kibékíthetetlen összeutközése. Ez az

összeütközés a filozófiában elsősorban mint *a materialista és az idealista filozófiai irányzatok harca ment végbe a múltban és megy végbe napjainkban is.*

Mit jelent az, hogy materializmus és idealizmus? Mint később részletesen kimutatjuk, a legalapvetőbb világnézeti probléma a következő: milyen viszony van az anyag és a szellem között? Erre a kérdésre végső soron csak kétféle módon lehet válaszolni. Vagy az anyagot tartjuk elsődlegesnek, a szellemet, a gondolkodást pedig az anyag fejlődése eredményének, az anyagi valóság tudatos visszatükrözésének az emberek fejében. Ennek az álláspontnak az elfogadása és érvényesítése a többi világnézeti kérdés megoldásában is — materializmus. Az ezzel ellentétes álláspont, mely szerint az anyag és a szellem viszonyában a szellem az elsődleges, az anyagi világ a szellem alkotása és függvénye — idealizmus.

Materializmusnak és idealizmusnak meghatározott ismeretelméleti és osztálygyökerei vannak. A materializmus ismeretelméleti (azaz a megismerés sajátosságaiban, eredményeiben és ezek értelmezésében rejlő) gyökerei: az emberi gyakorlat és a tudományos vizsgálódás tényleges tapasztalatai, eredményei, melyek a világ anyagi természete, az anyag elsődleges létezése és a világ megismerhetősége mellett tanúskodnak. A materializmus a tudomány szövetségese. Igaz tanítás, s azért, mert igaz tanítás, alkalmas arra, hogy a haladó osztályok harcát segítse. Az igazság megismerésében érdekelt haladó társadalmi osztályok harca — ez a materializmus osztálygyökere. Az idealizmus ismeretelméleti gyökerei: a megismerési folyamat bonyolultságának, az adott korban bizonyos konkrét tudományos kérdések megoldatlanságának a félreértése, félremagyarázása. Erre támaszkodva az idealizmus hamis képet ad a valóságról, a vallás szövetségese, támogatója. S ezzel a világnézeti igazságok feltárásától rettegő, a tömegeket szellemileg a vallással féken tartó reakciós osztályok érdekeit szolgálja. A reakciós osztályok törekvései, harca a haladó erők ellen — ez az idealizmus osztálygyökere.

A filozófia történetében a két alapvető elméleti irányzat, a materializmus és az idealizmus harca mellett, amely tehát a filozófia fejlődésének legfontosabb törvényszerűségét fejezi ki, megfigyelhetjük két módszertani irányzat harcát is. *Ez a két módszertani irányzat a dialektika és a metafizika.* A dialektika olyan filozófiai módszer, mely a valóság vizsgálata során figyelembe veszi a dolgok bonyolult, sokoldalú összefüggéseit, szakadatlan mozgását és fejlődését, minden összefüggés és fejlődés általános törvényeit (a dolgokon belüli ellentétes tendenciák harcát, a mennyiségi és a minőségi változások összekapcsolódását, a fejlődésnek minden kerülőn és átmeneti visszaesésen diadalmaskodó előrehaladó menetét). Ezzel szemben áll a

dolgokat összefüggéseikből és fejlődésükből kiragadó vizsgálati mód, mely fogyatékos, nem megfelelő eszköze az igazság megismerésének. S ha bizonyos igazságokat olykor a metafizikus módszer követői is felfedtek, az inkább hibás módszerük ellenére, mint annak segítségével történt.

Fentiekben csak vázlatosan áttekintettük a filozófia történetének néhány fontos tanulságát. Részleteik és bizonyítékaik tekintetében itt csak utalhatunk magára a filozófia történetére.

Ezek után rátérünk a marxista–leninista filozófia általános jellemzésére. Ennek során a következő főbb problémákkal fogunk foglalkozni:

A marxista filozófia megjelenése — forradalmi fordulat a filozófia fejlődésében.

A filozófia alapkérdése.

A filozófia tárgya.

A filozófiai tételek feltárása és bizonyítása.

A filozófia és a szaktudományok.

A filozófia pártossága.

Mindezeket a kérdéseket döntően a marxista filozófia és ezen belül a dialektikus materializmus szempontjából vizsgáljuk.

1. A marxista filozófia megjelenése — forradalmi fordulat a filozófia fejlődésében

Marx és Engels az 1840-es évek elején kezdték meg azt a munkásságot, melynek eredményeként a proletariátust felfegyverezték a történelmi feladatai megoldásához nélkülözhetetlen tudományos világnézettel. A kommunizmusnak a dolgozó embertömegek évezredes vágyalmából először tudománnyá és a saját pártját megteremtő, az összes elnyomottak és kizsákmányoltak tömörítésére, vezetésére képes nagyipari munkásság harci programjává kellett válnia ahhoz, hogy azután társadalmi valóság lehessen.

A marxizmus, mint látni fogjuk, gyökeresen újat hozott a gondolkodás történetében. Ez azonban nem azt jelenti, hogy minden előzménytől függetlenül alakult ki. „A filozófia története és a társadalomtudomány története teljes világossággal mutatják, hogy a marxizmusban nyoma sincs semmiféle ‚szektásságnak', holmi begubózott, megcsontosodott tanításnak, amely az egyetemes civilizáció fejlődésének országútjától t á v o l jött létre. Ellenkezőleg, Marx lángelméje éppen abban nyilatkozik meg, hogy azokra a kérdésekre adott választ, amelyeket az emberiség haladó elméi már felvetettek. Marx tanítása a filozófia, a politikai gazdaságtan és a szocializmus

legnagyobb képviselői tanításának egyenes és közvetlen folytatásaként jött létre." (*Lenin* Művei. 19. köt. 3. old.)

A marxizmus, s ezen belul a marxista filozófia, a dialektikus és a történelmi materializmus (melyek közül a legáltalánosabb elméleti és módszertani alap a dialektikus materializmus, logikailag erre épül a történelmi materializmus, valamint a többi marxista filozófiai tudomány — a marxista filozófiatörténet, logika, esztétika és etika) meghatározott társadalmi és tudományos feltételek alapján jöhetett létre.

Az alapvető társadalmi feltételt a modern nagyipari munkásosztálynak a kialakulása, harci fellépése és ennek történelmi körülményei alkották. A munkásosztály harcának bizonyos fejlettsége kellett ahhoz, hogy kiemelkedhessenek a munkásosztály tudatos vezetői, ideológusai. Az olyan zseniális tudósok is, mint Marx és Engels, csak a tárgyi igazság következetes feltárásában és a határt nem ismerő történelmi fejlődésben érdekelt munkásosztály álláspontjára helyezkedve dolgozhatták ki az új tant. Azt a tant, mely többé nem elégedett meg fél vagy háromnegyed-igazságokkal. Azt a tant, melynek alapvető felismerése a valóság szakadatlan és saját belső objektív (az emberek tudatától és akaratától függetlenül érvényesülő) törvényei szerint végbemenő fejlődése, mely fejlődés elkerülhetetlenül elvezet a beláthatatlan távlatokat nyitó kommunizmushoz.

A marxizmus kidolgozásának tudományos feltételeit a gondolkodás és megismerés addigi előrehaladásának legfejlettebb vívmányai képezték: a klasszikus angol politikai gazdaságtan, a francia utópikus szocializmus, a klasszikus német filozófia és a természettudomány korszakalkotó eredményei.

A klasszikus polgári közgazdaságtan abban az időben született meg, amikor a kapitalizmus még fiatal, progresszív társadalmi rend volt, mely nagy erőket szabadított fel, tényleges előrehaladást produkált, fonákságai pedig ezek mellett még háttérbe szorultak. Amikor a munkásosztály megmozdulásai még nem jelentettek közvetlen veszélyt a tőkés rend alapjaira. Ez az első ipari forradalomnak a kora, a XVIII. század második fele és a XIX. század eleje. A polgári tudomány ekkor még a fő tüzet az akkori közvetlen ellenfél, a haldokló és legyőzött feudalizmus ellen irányította. Ez a helyzet tette lehetővé, hogy e polgári tudomány olyan kimagasló képviselői, mint Adam Smith és David Ricardo közgazdászok, jelentős felismerésekhez jussanak. Ilyen felismerések voltak pl. a társadalom osztályokra tagozódása, az osztályok gazdasági helyzetének nagy szerepe érdekeik, törekvéseik szempontjából, valamint az, hogy minden érték igazi forrása az emberi munka. A polgári közgazdászok azonban a legfőbb „értékalkotó munkának" a tőkés vállalkozói te-

vékenységét tekintették, szemben a feudális földbirtokosok here semmittevésével. A tőkés rendet tartották az „igazi, örök" rendnek. Ellentmondásait, problémáit, mint amilyen a tömegek nyomora stb., a pozitív oldalak (termelőerők gyors fejlődése, és így tovább) soha meg nem szüntethető és csak alárendelt jelentőségű árnyoldalainak tekintették. Marx volt az, aki a munka értékelméletet (miszerint minden érték forrása a munka) az értéktöbblet-elméletté fejlesztette tovább, feltárva, hogy a tőkés profitja nem a vállalkozó „jutalma", hanem a munkások által megtermelt és tőlük ellenszolgáltatás nélkül elsajátított érték. Marx és Engels továbbá a termelő munkában nemcsak az érték forrását, hanem a legfőbb, a társadalom fejlődését meghatározó tevékenységet fedezték fel. Tudományos magyarázatát adták az osztályok kialakulásának. Kimutatták, hogy az osztályok léte a történelmi fejlődés meghatározott gazdasági fokaihoz van kötve, és a fejlődés el fog vezetni a proletariátus diktatúrájan keresztül az osztálynélküli társadalomhoz.

Mindennek nem csak közgazdaságtani, hanem filozófiai jelentősége van. Ugyanis e felismerések alapján a társadalom élete tudományos materialista magyarázatot, a társadalom törvényszerű fejlődése tudományos bizonyítást nyer. Így születhetett meg a materialista történelemfelfogás, így tárulhatott fel a dialektikus fejlődés a társadalom történetében is.

Az utópikus szocializmus, melynek leghíresebb képviselői a francia Saint-Simon és Fourier, valamint az angol Robert Owen, különösen a XIX. század elejének jellegzetes áramlata. Szocialista irányzat ez annyiban, amennyiben a dolgozó tömegek érdekében felveti a tőkés rend mind élesebben megmutatkozó problémáit, és a termelőeszközök valamiféle társadalmasítását, illetve a nagytőkés tulajdon megszüntetését javasolja orvosszerül. De ez az irányzat utópikus, mert nem tudományosan megalapozva, a forradalmi tömegek fellépése útján, hanem a birtokos osztályok „felvilágosítása" útján kívánja céljait elérni. Ezt az utópikus vonást részesítették Marx és Engels sokoldalú tudományos bírálatban a tudományos szocializmus kidolgozásával. Annak megmutatásával, hogy a nagyipar megteremtette a szocialista társadalom anyagi feltételeit, de magát a szocialista társadalmat csak forradalmi úton, a proletárdiktatúra megteremtésével és a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételével a proletariátus valósíthatja meg. Mindez egyben szoros kapcsolatban van a történelmi materializmussal, a társadalmi élet materialista és dialektikus felfogásával.

Az pl., hogy a társadalom fejlődését nem olyan szellemi tényezők határozzák meg, mint az óhaj. a felvilágosítás stb., hanem az anyagi-gazdasági fejlődés, és a szocializmus is csak ezen alapulhat —

a materialista felfogás alkalmazása a társadalmi életre. Az, hogy a társadalom nem rekedhet meg a fejlődés kapitalista fokán, hanem a néptömegek harcának eredményeként tovább halad előre a szocializmus, a kommunizmus felé — a társadalmi élet dialektikájának lényeges megnyilvánulása.

Filozófiai téren a *klasszikus német filozófiának* két legjelentősebb képviselőjéről, Hegelről és Feuerbachról teszünk itt említést.

Hegel a XIX. sz. első évtizedeiben működött. Idealista filozófus volt. Egy sajátos objektív idealista filozófiai rendszert dolgozott ki (objektív idealizmus az, amely feltételezi, hogy objektíven, az ember tudatától függetlenül létezik egy világteremtő, a világ lényegét meghatározó szellem). Hegel szerint a világ lényege az abszolút szellem, az isten. Ez az abszolút szellem kezdetben az elvont filozófiai, logikai kategóriák formájában létezett (olyan általános fogalmak formájában, mint lét, mennyiség, minőség stb.). Azután „elidegenedett" önmagától — anyaggá, természetté alakult át. Végül emberré, emberi társadalommá vált, és a művészet, a vallás, a filozófia fejlődése során „öntudatra ébredt", megismerte önmagát, saját fejlődését. A világ minden jelensége tehát az abszolút szellem valamelyik fejlődési stádiuma. A fejlődés legmagasabb foka, melyen az abszolút szellem kiteljesedik, s aminek elérése után többé már nem változik — a hegeli filozófia és a Hegel korában fennállott porosz állam. Láthatjuk, hogy itt egy reakciós idealista filozófiai rendszer áll előttünk.

Hegelnek van azonban egy óriási érdeme is: ő volt az első, aki általános formájukban felismerte és megfogalmazta a dialektika alapvető fejlődéstörvényeit, és az erre támaszkodó dialektikus módszert számos részprobléma megoldásában nagy sikerrel alkalmazta. De Hegel a dialektika törvényeit nem az objektív valóság, hanem az abszolút szellem törvényeinek tartotta. És mint ilyeneket meglehetős önkénnyel is kezelte. Végül is azzal, hogy saját filozófiáját és kora reakciós porosz államát minden fejlődés tetőpontjának és végének nyilvánította, meg is tagadta a dialektikát. Itt egy érdekes dolgot figyelhetünk meg: egy polgári gondolkodó, mint Hegel, képes volt rátalálni a dialektika forradalmi módszerére. De csak úgy, hogy ezt tudománytalan, idealista elmélettel párosította, és következetlenül kezelte. Polgári osztályálláspontról ez másként nem is lehetséges. Amikor Marx és Engels Hegel idealizmusát és következetlenségeit kritizálva, racionális dialektikus felismeréseit pedig felhasználva kidolgozták a következetes és a materialista elmélettel összekapcsolódó dialektikát, olyan következtetésekhez jutottak, melyek a polgári érdekekkel nem férhetnek össze: végső soron a tőkés rend

átmeneti jellegének és elkerülhetetlen pusztulásának a konklúziójához.

Ludwig Feuerbach valóban nagyhatású működését az 1830-as és 1840-es években fejtette ki. Történelmi érdeme abban áll elsősorban, hogy egy olyan korban, amikor Németországban a hegeli idealizmus szinte egyeduralkodó ideológia volt, materialista tanításokkal lépett fel. A természetet materialista módon, mindenféle isteni beavatkozástól függetlenül értelmezte. Jelentős valláskritikai munkásságot fejtett ki, bírálta Hegel idealizmusát, s mindezzel fontos tényezőjévé vált a Németországban ekkor érlelődő és 1848-ban ki is robbant polgári forradalomnak. Feuerbach azonban csak a természetet értelmezte materialistaként és osztozott az előző materialistáknak egy jellegzetes hibájában: a társadalom életét idealista módon fogta fel. A társadalmi élet, az emberi élet alapvető tényezőit szerinte eszmei mozzanatok, érzelmek, erkölcsi és filozófiai elképzelések stb. képezik. Másik nagy hibája az volt, hogy Hegelnek nemcsak az idealizmusát, de dialektikájának racionális elemeit is elvetette, metafizikus volt. Itt ismét a polgári osztálykorlátok tárulnak elénk. Materializmus és dialektika, korszerű, tudományosan megalapozott fokon, és különösen a társadalmi életre is kiterjesztve — polgári osztályálláspontról nem kapcsolódhat össze.

A dialektika és a materializmus összekapcsolását és a társadalmi életre való kiterjesztését csak a munkásosztály álláspontjára helyezkedő forradalmár tudósok, Marx és Engels hajthatták végre. Ebben a tettükben viszont kétségtelenül segítette őket a klasszikus német filozófia, gondolati anyagot adott számukra, tanultak annak eredményeiből és kudarcaiból egyaránt.

A marxista filozófia kidolgozásának *legfőbb természettudományos feltételeiként* Engels három nagy felfedezést emel ki, melyek az 1830-as évek végétől kezdve néhány évtized legnagyobb horderejű természettudományos vívmányai voltak. Ezek: a sejtelmélet kidolgozása (Schleiden és Schwann), az energia megmaradása és átalakulása törvényének felfedezése (Mayer, Joule) és Darwin elmélete a fajok fejlődéséről.

A sejtelmélet megmutatta, hogy egészen parányi lényektől kezdve az emberig minden élő szervezet közös vonása hogy elemi építőkövekből, sejtekből épül fel. Filozófiai vonatkozásban ez elsősorban azért jelentős, mert benne feltárul az egész élő világ anyagi egységének és összefüggésének egy nagyfontosságú vonása.

Az energiamegmaradás és átalakulás törvényének a felismerése az anyagmegmaradas törvénye után ismét súlyos és mondhatni most már végleges csapást mért azokra a vallásos és idealista elképzelé-

sekre, melyek szerint isten, valamilyen anyagtalan szellemi lény, az anyagot és az energiát a semmiből, vagy ahogyan a teológusok mondják, pusztán „saját akaratából" teremtette. Emellett abban, hogy a különböző energiák (mozgási, hő, elektromos stb.) egymásba átalakulhatnak, a valóság dialektikus összefüggéseinek és a fejlődés lehetőségének ugyancsak lényeges vonásai tárultak fel.

A darwinizmus óriási tudományos anyaggal megcáfolhatatlanul bebizonyította, hogy a magasabbrendű élőlények, beleértve a legmagasabb rendűt, az embert is, törvényszerű és természetes fejlődés útján az egyszerűbb élőlényekből alakultak ki. Ezzel a tudomány véglegesen leszámolt az élő fajok tekintetében is mindenféle isteni teremtéssel, s a valóság egy hatalmas területén konkrétan kimutatta a dialektikus fejlődést.

Rövid áttekintésünk is mutatja az idézett lenini megállapítás igazságát. Annak igazságát, hogy a marxizmus a gondolkodás és megismerés fejlődésének szerves folytatásaként jött létre. Es ez vonatkozik nemcsak a marxizmus keletkezésére, hanem *a létrejötte óta megtett fejlődésére is.* Lenin munkássága e fejlődésnek egy teljes, döntő jelentőségű szakaszát teszi ki, melyben az imperializmus és a proletárforradalmak kora új társadalmi problémáinak, valamint a századfordulónkon kibontakozó hatalmas természettudományos fejlődés új elvi kérdéseinek világnézeti feldolgozása megtörtént. A szocializmus felépülése a Szovjetunióban, majd pedig a szocialista világrendszer létrejötte és fejlődése újabb hatalmas tapasztalati anyagot produkált. Ennek az anyagnak a filozófiai feldolgozását a marxista–leninista pártok és ezek vezetésével a marxista tudomány művelői szakadatlanul folytatják. Munkájukban egyre több szövetségesre találnak a tudománynak a polgári béklyóktól megcsömörlő, a kibontakozás útját kereső haladó tudósok soraiban.

Ezután az eddigiek alapján *foglaljuk röviden össze a marxista filozófia minőségileg új vonásait.*

A marxista filozófia a munkásosztálynak, tehát a legforradalmibb dolgozó osztálynak az érdekeit kifejező tanítás. Ezzel a tárgyi igazság következetes feltárásában megszabadult minden előző filozófia osztálykorlátaitól. Így vált lehetővé az, hogy a modern tudományra támaszkodó tudatos materialista elméletet és dialektikus módszert egyesítse, és hogy a dialektikus materialista felfogást a társadalmi élet vizsgálatara is következetesen alkalmazza. Ezzel a valóság gyakorlati átalakításának, a társadalmi és tudományos fejlődésnek hathatós eszmei fegyverévé válhatott, szakítva a régi filozófiák gyakran passzív, szemlélődő, a világot csak magyarázó jellegével. A marxizmus létrejöttével mindezekkel összefüggésben válto-

záson ment keresztül a filozófia tárgya, a szaktudományokhoz való viszonya, új tartalmat nyert a filozófia pártossága. A következő pontokban ez utóbbi jellemvonásokra részletesen kitérünk.

2. A filozófia alapkérdése

„Minden, de különösen az újabb filozófia alapvető, nagy kérdése a gondolkodás és a lét viszonyának kérdése." (*Engels.* Feuerbach..., M.–E. Vál. Műv. II. 364. old.)

A marxista filozófia klasszikusai a filozófia alapkérdése tömör, precíz megfogalmazásán túlmenően feltárták e kérdés gazdag, a régi filozófusok által rendszerint leszűkített tartalmát és sokoldalúan megindokolták alapkérdés-jellegét.

A lét (anyag, objektív valóság) és a gondolkodás (tudat, szellem) viszonyának két lényeges oldala van. Az egyik: a lét és a tudat történeti kapcsolata. Erre vonatkozik az a kérdés, hogy az anyag és a gondolkodás közül melyik volt előbb, melyik hozta létre a másikat, melyik határozza meg a másiknak a fejlődését? A másik: az anyagi valóságnak és az emberi tudatnak a megismerés során kialakuló kapcsolata. Ebben a vonatkozásban olyan kérdések merülnek fel, mint ismereteink forrása, a világ megismerhetősége, a megismerés útja.

Látjuk tehát, hogy a filozófia alapkérdése számos, a lét és a tudat viszonya különböző oldalaira vonatkozó kérdésben konkretizálódik.

A filozófia alapkérdésének vannak olyan mozzanatai, melyeket a marxizmus előtti filozófiák lényegében figyelmen kívül hagytak. Az egyik ilyen mozzanat a lét és a tudat kölcsönhatása, e kölcsönhatáson belül pedig a lét meghatározó szerepe mellett a tudat aktivitása, tevékeny visszahatása az anyagi valóságra. Pedig a lét és a tudat történeti kapcsolata nem merül ki abban, hogy az egyik létrehozza a másikat, hanem miután ez megtörtént, egymást alakítva fejlődnek tovább. A másik, az előző filozófusok által elhanyagolt mozzanat pedig az, hogy az ember léte társadalmi lét, az ember tudata társadalmi tudat (az ember csak mint a társadalom tagja létezhet, ismeretei, nézetei az egész társadalom anyagi és szellemi életének gyümölcsei). Ezért nem elég csupán elvont formában a lét és a tudat viszonyának a kérdését felvetni. Fel kell vetni és meg kell válaszolni a társadalmi lét és a társadalmi tudat közti kapcsolat problémáját is.

De nemcsak a filozófia alapkérdésének a leszűkítése, illetve túl elvont tárgyalása jelent hibát, hanem indokolatlan kibővítése is –

amire szintén bőven mutat példát a filozófia története. Az anyag és a tudat viszonyának a tisztázása egyben az anyag, az objektív valóság természetének és a tudat, a gondolkodás természetének a tisztázása, általános világnézeti szempontból. Ez a tisztázás valóban a filozófia feladata. De nem a filozófia feladata az anyagi világ vagy a gondolkodás egyes konkrét sajátosságainak (pl. a testek vegyi összetételének vagy a képzettársítás pszichológiai folyamatának) a feltárása. Mindezt a történelmileg kialakult szaktudományok végzik el.

Nagyon fontos dolog, hogy bármilyen filozófiai problémáról legyen is szó, *felismerjük, illetve helyesen fel tudjuk vetni a filozófia alapkérdését.* Ezt gyakran megakadályozza a lét és a tudat kategóriájának leegyszerűsített, leszűkített felfogása. A szóbanforgó kategóriákról, azok tényleges tartalmáról részletesen a későbbiek során lesz szó. De már itt célszerű röviden felhívni a figyelmet néhány mozzanatra. Először is arra, hogy „léten", „anyagon" a filozófiában nem csupán kézzelfogható tárgyakat, testeket értünk, hanem ezek sajátosságait és a természetben, illetve a társadalomban ténylegesen meglevő összefüggéseit, kapcsolatait is. Pl. a víz egy anyagi dolog, a cseppfolyós halmazállapot egy anyagi tulajdonság, utóbbi kapcsolata a hőmérséklet és a nyomás meghatározott értékével pedig egy anyagi viszony. Mindhárom — vagyis az objektív tárgy, annak tulajdonságai és ezek kapcsolatai más anyagi tárgyakkal és tulajdonságokkal — egyaránt a lét, az anyag kategóriájába tartozik. Másodszor már itt le kell szögeznünk azt is, hogy a „tudat", a „szellem" kategóriájába a gondolkodás és megismerés emberi képessége, a gondolkodás és a megismerés folyamata, valamint ezek eredményei — a gondolatok, ismeretek, nézetek, elképzelések egyaránt beletartoznak.

A mondottakat figyelembe véve nézzünk *néhány példát arra, hogy milyen konkrét formákban merülhet fel a filozófia alapkérdése.*

Isten teremtette-e a világot? E kérdésben arról van szó, hogy az anyagi valóság, a lét egy szellemi lénytől, istentől származik-e, vagyis a lét eredetéről, a szellemivel való kapcsolatáról. Van-e mozgás a természetben? Itt tulajdonképpen az a probléma áll előttünk, hogy vajon a mozgás az anyagi tárgyak tulajdonsága-e, függetlenül attól, hogy tudunk-e erről vagy sem, avagy pusztán a mi gondolkodásunk vagy érzékelésünk ruházza-e fel az anyagi tárgyakat a mozgás sajátosságával?

Ez a néhány példa is mutatja, hogy *a filozófia alapkérdése világnézeti problémák egész sorának tömör összefoglalása. E problémák közül a két legfontosabb kétségtelenül az, amelyre e pont elején rámutattunk: A lét és a tudat közül melyik az elsődleges? Meg-*

ismerheti-e a tudat a létet? Ezek az alapkérdés legfontosabb oldalai, melyek maguk is számos kérdésben konkretizálódnak.

Mint már rámutattunk, materializmus és idealizmus nem jelentenek mást, mint két, egymással gyökeresen szembenálló állásfoglalást a filozófia alapkérdésében. Ez természetesen vonatkozik a dialektikus materializmusra is. *A filozófia alapkérdése egyben a dialektikus materializmus alapkérdése is. De a dialektikus materializmusban az alapkérdés minden előző filozófiánál tudatosabban, gazdagabban, következetesebben merül fel és kerül megoldásra.*

Annak, hogy éppen a lét és a tudat viszonyának a problémája a filozófia alapkérdése, megvan a maga történeti háttere és elméleti magyarázata.

A filozófia egész története azt mutatja, hogy bár az idők folyamán a filozófusok a legkülönbözőbb kérdésekkel foglalkoztak, az alapkérdést (vagy legalább annak valamely oldalát) kivétel nélkül felvetették, s az egymással harcoló fő irányzatok, a materializmus és az idealizmus, elsősorban mindig e kérdésekben csaptak össze. Már ez a tény jelzi, hogy itt ténylegesen valamilyen központi problémáról van szó. Jelzi továbbá azt is, hogy aki ezt a kérdést meg akarja kerülni (ami, mint látni fogjuk még, nem sikerülhet), az sutba dobja az elméleti gondolkodás két és félezeréves fejlődésének tapasztalatait és vívmányait.

„A gondolkodás és a lét... viszonyának kérdése... éppúgy a vadság állapotának korlátolt és tudatlan képzeteiben gyökeredzik, mint minden vallás." (*Engels.* Feuerbach... M. — E. Vál. Művek. II. 365. old.) Ugyanis a primitív ember az álom jelenségeiből a testtől független lélek elképzeléséhez jutott, a természet számára érthetetlen, felette uralkodó erőit pedig tudatlanságában és kiszolgáltatottságában egy ilyen természetű és nagyhatalmú lélek megnyilvánulásainak tekintette. Ezzel tulajdonképpen — ha még nem is tudatosan és csak igen kezdetleges formában — megjelent az anyag és a szellem szembeállítása, és felvetődött a kettő viszonyának a problémája. „De teljes élességében csak akkor merülhetett fel a kérdés, teljes jelentőségre csak akkor tehetett szert, amikor az európai emberiség felébredt a keresztény középkor hosszú téli álmából. A gondolkodás és a lét viszonyának a kérdése... az egyházzal szemben abban csucsosodott ki: Isten teremtette-e a világot, vagy mindöröktől fogva megvan-e a világ?" (lásd u. o.) E kérdés materialista módon történő megválaszolása, vagy legalábbis a materialista válasznak megfelelő eljárás a tudományos gyakorlatban (azaz a valóságnak mindenféle misztikus előítélettől mentes vizsgálata) a modern tudomány kifejlődésének egyik lényeges mozzanata volt.

De a filozófia alapkérdésének felvetése és materialista megol-

dása nem csupán „a vadság állapotának korlátolt és tudatlan képzeteiben gyökerező" nézetek (babonák, vallási előítéletek) leküzdése és a tudomány útjából történő elhárítása szempontjából fontos. A valóság megismerése során ma is újra meg újra felmerülnek olyan bonyolult problémák, melyeket csak a filozófia alapkérdése helyes megoldásának álláspontjáról és csak megfelelő filozófiai iskolázottsággal lehet megoldani. S itt éppen a modern tudomány nagy elvi kérdéseiről van szó. Pl. arról a kérdésről, hogy az anyagnak azokat a formáit, melyek közvetlenül csak matematikai egyenletekben tükröződnek vissza, melyekről hű érzékletes képet rajzolni nem tudunk (gondoljunk az elektronra és a többi ún. elemi részecskékre), tekinthetők-e objektíven létezőknek, s a rájuk vonatkozó ismereteinket tekinthetjük-e objektív valóság adekvát tükrözéseinek?

A lét és a tudat viszonyát tehát nem valamilyen véletlen, hanem az elméleti gondolkodás és a tudomány fejlődésének egész menete állította a világnézeti vizsgálódás előterébe.

Nézzük meg ennek okát, elméleti magyarázatát.

Bármely világnézeti kérdést elemezzünk is, azt tapasztaljuk, hogy a vele kapcsolatos állásfoglalást lényegileg meghatározza a filozófia alapkérdésében való állásfoglalás. Ez a tény kifejezi és egyben logikailag meg is alapozza az alapkérdés központi helyét a filozófia egész történetében.

Világnézeti kérdés pl. az, hogy nevelhetők-e az emberek, befolyásolható-e az emberek jelleme, szellemi és lelki arculata életkörülményeik megfelelő alakításával? Az idealistáknak, akik a szellemet elsődlegesnek, az anyagtól függetlennek tartják, erre a kérdésre tagadóan kell válaszolniuk. A filozófia alapkérdésének materialista megoldásából viszont logikusan következik a bizalom abban, hogy az emberek szellemi arculatát életkörülményeiken keresztül formálni lehet.

Vagy nézzük azt az igen általános és fontos világnézeti kérdést, hogy mi az emberi élet célja? Anélkül, hogy ezen a helyen ennek érdemi megoldásába belemennénk, rámutathatunk: az istenben, a túlvilági életben hívő idealista gyökeresen más választ kell, hogy adjon erre, mint a materialista, aki az embert nem egy misztikus és önkényes felsőbbrendű szellem játékszerének, hanem a természet legtökéletesebb alkotásának és hivatott urának tekinti.

Végül vessünk fel még egy, a természettudománnyal és a technikával igen szoros kapcsolatban levő problémát: vajon a természet már felkutatott tartományaiban megismert természeti törvényekre szilárdan támaszkodhatunk-e a természet más tartományaiban, azonos feltételek mellett? Erre csak akkor válaszolhatunk határozott igennel, ha a materialista felfogásnak megfelelően az anyagi való-

ságot elsődlegesnek, mindennemű „túlvilági" lényektől, s azok önkényes befolyásától mentesnek, egyedül csak saját belső törvényeinek engedelmeskedőnek tekintjük.

Annak, hogy — mint fenti példáink is mutatják — a filozófia alapkérdésének megoldása áthatja az összes világnézeti állásfoglalást, *a logikai magyarázatára Lenin hívta fel a figyelmet.* Az anyag és a tudat a legáltalánosabb filozófiai fogalmak. A valóság minden jelensége beletartozik ezek egyikének a terjedelmébe. Világos tehát, hogy bármely jelenség megítélésében fontos szerepet játszik, hogyan fogjuk fel, hogyan határozzuk meg az anyagot és a tudatot általában. És „az ismeretelmélet két utóbbi fogalmát lehetetlen, a dolog lényegénél fogva lehetetlen másként meghatározni, mint úgy, hogy rámutatunk arra, melyiket tekintsük közülük elsődlegesnek. Mit jelent ‚meghatározni' valamit? Mindenekelőtt azt jelenti, hogy az adott fogalmat egy tágabb fogalom alá rendelem. Amikor például meghatározom, hogy a szamár állat, a ‚szamár' fogalmat egy tágabb fogalom alá rendelem. Mármost felmerül a kérdés: vannak-e a lét és a gondolkodás, az anyag és az érzet, a fizikai és a pszichikai fogalmánál tágabb fogalmak is, melyekkel az ismeretelmélet dolgozhatna? Nincsenek. Ezek a lehető legtágabb fogalmak, melyeknél lényegében máig sem ment tovább az ismeretelmélet (hacsak nem vesszük figyelembe a nomenklatúra mindig lehetséges megváltoztatását). Szélhámosság, vagy a legnagyobbfokú korlátoltság volna, ha a lehető legtágabb fogalmak e két ‚sorának' olyan meghatározását követelnék, mely nem ‚egyszerű megismétlése' annak, hogy vagy az egyiket, vagy pedig a másikat tekintjük elsődlegesnek." (*Lenin.* Materializmus és empiriokriticizmus. Művei 14. köt. 145. old.)

Megindokoltuk a filozófia alapkérdését. Ebből az indokolásból kiderült: *egyetlen filozófia sem kerülheti ki azt, hogy állást foglaljon a lét és a tudat viszonyának kérdésében.* Mert bármely világnézeti kérdés megválaszolása már magában foglalja az alapkérdéssel kapcsolatos álláspontot is, magában foglalja a — nyíltabb vagy burkoltabb — színvallást vagy a materializmus, vagy az idealizmus mellett. Mégis, különösen a mai korban, akadtak olyan filozófiai irányzatok, melyek azt hirdették magukról, hogy ők se nem materialisták, se nem idealisták, hanem valamiféle „harmadik", az alapvető filozófiai táborok harcán „felülemelkedő" nézetek hirdetői. *Lenin, Materializmus és empiriokriticizmus* c. *művében sokoldalú bírálatát adta az ilyen filozófiai „harmadikutasság"-nak.* A filozófiai harmadikutasságot elméletileg a lét és a tudat azonosítása jellemzi. Azt állítják, hogy nincs is anyag és tudat, csak egy valami van, valami „harmadik". Ha ezt a „harmadikat" közelebbről megnézzük, akkor kiderül: nem más az, mint a tudat (érzet, fogalom, ismeret

stb.). A filozófiai „harmadikutasság" tulajdonképpen szubjektív idealizmus, amely szerint objektív valóság nincs, a dolgok csak a mi érzeteinkben, gondolkodásunkban léteznek. Ezek a filozófia fő irányzatain állítólag „felülemelkedő" „harmadikutasok" a szubjektív idealista Berkeley püspök két és félévszázados nézeteinek a felmelegítői.

A filozófiai „harmadikutasság" a politikai „harmadikutasság" egyik ideológiai kísérője, és társadalmilag egy tőről fakad az utóbbival.

A politikai „harmadikutasság", melynek egyik formája a mai revizionizmus is a maga „táborok felettiségének" az igényével, ténylegesen azt a szerepet tölti be, hogy megakadályozza az imperialista reakcióval szembenálló leghaladóbb erők tömörülését és kibontakozását. Ezzel az imperialista reakció érdekeinek kifejezőjévé válik, s így nem is csodálatos, hogy „kiérdemli" annak „szimpátiáját".

A filozófiai „harmadikutasság" azt a szerepet tölti be, hogy a polgári világnézetből kiábránduló rétegek orientációját a kommunista világnézet, a dialektikus materialista filozófia felé megakadályozza, hamis vágányra terelje.

A „harmadikutasság" mellett szólnunk kell a világnézeti következetlenségekről, elsősorban a lényegénél fogva materialista tudományt a vallásos nézetekkel „megbékíteni" akaró törekvésekről is.

A világnézeti problémákat átgondolni, s a vallás vagy a materialista tudomány mellett állást foglalni, mindenkinek belső, személyes ügye. Itt lehet segíteni, vitatkozni, de nem lehet „követelni", vagy „előírni".

Egy valamit azonban mindenkitől meg lehet követelni: a gondolkodás tisztességét és következetességét. Azt, hogy vonja le és vállalja világnézeti álláspontjának logikus elméleti következményeit. Ha pl. valaki vallásos meggyőződésű, és hisz abban, hogy az anyagi világot isten teremtette, vagyis, hogy anyag nem volt, azután lett, az nyíltan vesse el mint alapvető és feltétlen érvényesülő természeti törvényt a tömeg és az energia megmaradásának a törvényét, mely kifejezi, hogy anyagot nem lehet sem megsemmisíteni, sem teremteni.

Igaz, voltak és vannak is olyan emberek, akik idealisták, istenhívők, s ugyanakkor jó természettudósok, a tudomány fejlődésének eredményes szolgálói. Ezt a problémát is elsősorban történelmileg kell megítélni. Galilei pl. vallásos ember volt. De Galilei világnézete ennek ellenére nem lemaradt, hanem felülemelkedett korának átlagos világnézeti színvonalán. Az a felismerése, hogy a természetet nem a vallási tanítások, hanem az elfogulatlan természettudomá-

nyos kutatás hivatott feltárni, lépés a középkori sötétségből az új tudomány felé, a materialista tudomány fejlődésének egyik láncszeme. Azóta azonban a tudomány és a filozófia óriásit fejlődött. Aki ma áll Galilei világnézetének álláspontján, az nem előre, hanem három évszázaddal visszafelé megy.

Gondoljuk csak jól meg a következőket: a vallás képviselői büszkén hangoztatják, hogy a modern tudománynak nincs egyetlen olyan nagy felfedezése sem, melyet ők feltétlenül elítélnének. De még ha el is fogadjuk, hogy ez így van (bár az, hogy a felszabadulás előtt a magyar orvosegyetemek hivatalos tananyagában nem szerepelhetett a modern biológia olyan fundamentuma, mint a darwinizmus, valamint még egy sor pelda azt bizonyítja, hogy nem így van), vajon miért van ez így? Aki csak egy kicsit is ismeri a tudomány történetét, az tudja, hogy csakis azért van így, pontosabban annyiban van ez így, amennyiben a tudomány és a materialista filozófia súlyos küzdelmekben kiharcolta a vallásos nézetek „hivatalos" képviselőinek meghátrálását olyan tudományos kérdésekben, melyekben azok már képtelenek voltak tovább tartani a frontot. A harc azonban időről időre ismét fellángol, a tudomány új eredményeinek ismét és ismét meg kell küzdeni a konzervatív eszmék ellenállásával. Példáért nem kell évszázadokkal visszamennünk. Az elmúlt években zajlott le a fájdalomnélküli szülés elterjesztésének egyik világnézeti ütközete. Mégpedig azzal, hogy a pápa kinyilvánította: a Bibliának azt a passzusat, mely szerint az eredeti bűn egyik büntetéseként a nőknek fájdalommal kell szülniük gyermekeiket, nem kötelező szó szerint venni és úgy értelmezni, mint a szülés fájdalommentesítésének vallási tilalmát. Ezt megelőzően azonban komoly, a fájdalomnélküli szülés elterjedését, tehát egyben egy jelentős tudományos vívmány elterjedését akadályozó összecsapások játszódtak le, s a pápai nyilatkozat egy, a hit apostolait ért ismételt vereség kifejezője.

Végül megemlíthetjük, hogy sok embernél a vallásos nézet csak azért nem akadálya a tudományos munkának, mert a vallás számukra már nem igazán világnézet, inkább szokás, társadalmi konvenció. (Ez főként egyes tőkés országokban van így, melyekben az állami szervek és a munkaadók nem riadnak vissza a vallás érdekében, és ezen keresztül természetesen a saját érdekükben erőszakos eszközök alkalmazásától sem.) De még a „vallás szokásból vagy illemből"-nek is megvannak a maga negatív következményei: a tudományos filozófia zavartalan tanulmányozásának az akadályozása, továbbá a függés kifejezésre juttatása azoktól a tarsadalmi erőktől, melyeknek maga a vallás is eszköze.

3. A filozófia tárgya

Ha a filozófiát, egész történeti fejlődését tekintjük, a messzemenő eltérések mellett *található egy közös elem minden filozófia tárgyában:* ez pedig éppen a lét és a tudat viszonya, ami azzal függ össze, hogy a filozófia a legáltalánosabb kérdésekkel foglalkozó világnézeti tudomány. Azonban mint már rámutattunk, az egyes filozófiák a lét és a tudat viszonyának a problematikáját sem fogták fel egyformán. *Különösen éles eltérést látunk a filozófia tárgyában, ha a materializmust és az idealizmust vetjük egymással össze* egy-egy adott történelmi korszakban. Az idealizmus, különösen az objektív idealizmus legfőbb tárgyát elsősorban a „szellemi", a „természetfölötti" világ képezi. A vallásfilozófia, a teológia pl. főként istennel, a túlvilággal, a túlvilági eredetű, testtől független lélekkel foglalkozik. A materialista filozófiák ezzel szemben a természet általános sajátosságaira és az emberre, az emberi gondolkodásra fordítják figyelmüket. *De még ha a materialista filozófiákat hasonlítjuk össze, akkor is jelentős eltéréseket, változásokat látunk a filozófia tárgyában.* Ez szorosan összefügg azzal a nagy folyamattal, melynek során az ókor egységes, de még igen kezdetleges tudománya fokozatosan filozófiára és mind több, a filozófiától különváló résztudományra tagozódik. A dialektikus materializmus, amikor saját tárgyát meghatározza, akkor tudatosan számot vet a tudomány történetének fenti, törvényszerű menetével, véglegesen leszámol azzal a főként az idealizmus által kihirdetett hamis nézettel, mely szerint a filozófia a „tudományok tudománya", s pontosan meghatározza tényleges helyét a tudományok családjában, feladatait a tudományok között kialakult munkamegosztásban.

A dialektikus materializmus tárgyát a lét és a tudat viszonya, valamint a valóság összefüggéseinek és fejlődésének legáltalánosabb törvényei képezik. A dialektikus materializmus, mint filozófiai tudomány a lét és a tudat legáltalánosabb természetét tanulmányozza: a létet a tudathoz való viszonya és legáltalánosabb mozgástörvényei szempontjából vizsgálja. A tudatot pedig a léthez való viszonya, valamint a lét mellett a tudat területén is érvényesülő legáltalánosabb mozgástörvények szempontjából.

A dialektikus materializmus tárgyának alapvető oldaláról már volt szó, nevezetesen a lét és a tudat viszonyáról. Éppen erre vonatkozik a filozófia alapkérdése. Jeleztük már azt is, hogy a lét és a tudat viszonya egy gazdag, sokoldalú viszony, s ennek megfelelően a filozófia alapkérdése a problémák egész sorát foglalja össze.

A valóság minden jelenségével kapcsolatban felmerül, hogy

jellegére és eredetére nézve anyagi-e vagy szellemi, keletkezését és változásait anyagi és szellemi tényezők mennyiben befolyásolják? Ezt természetesen nem kell minden egyes, egyedi jelenségre vonatkozóan külön eldönteni. Mint ahogy nem szükséges minden egyes tárgyra vonatkozóan külön eldönteni, hogy érvényes-e rá a szabadesés törvénye, miután e törvényt általános formájában már ismerjük. *A filozófiának az a feladata, hogy az alapkérdés szempontjából megvizsgálja a valóság legáltalánosabb „tárgyait" (az anyagot és a gondolkodást), ezek legáltalánosabb „tulajdonságait" (a mozgást, a teret és az időt), továbbá a világban megtalálható összefüggések, viszonyok legáltalánosabb típusait (mint amilyen az okság, a szükségszerűség, a törvény stb.).* Es utóbbival már át is térünk a dialektikus materializmus tárgyának másik elemére: a valóság jelenségei mozgásának és összefüggéseinek, fejlődésének és kölcsönhatásának legáltalánosabb törvényeire.

A lét és a tudat viszonya mellett tehát a dolgok mozgásának és kölcsönhatásának legáltalánosabb törvényei képezik a dialektikus materializmus tárgyát. Ezek azok a törvények, melyek áthatnak minden dolgot, folyamatot és viszonyt, megszabják a világban végbemenő változások alapvető menetét. Utóbbin azt értjük, hogy ezekben a törvényekben tárulnak fel: a változások tartalmi gazdagsága (a dolgoknak nemcsak mennyiségi jellemzőjük — nagyság, alak stb. — hanem minőségi jellemzőjük, lényegük is változik), a változások mozgatórugói (melyek nem a dolgokon kívül, hanem magukban a dolgokban, azok belső feszültségében, ellentétes tendenciáiban találhatók meg), és a változások iránya (mely nem merül ki puszta ismétlődésben, hanem előrehaladó fejlődést mutat).

A jelzett általános törvények természetesen nem egymagukban, elvont formájukban hatnak, a valóság többi törvényétől függetlenül, hanem azokkal együtt, azokon belül. Mint ahogyan Archimedes törvénye sem absztrakt folyadékok és testek között, hanem a víz és a fa, az olaj és a vas stb. stb. konkrét viszonylatában és az adott feltételek hatásával összefonódva érvényesül.

Első pillantásra azt hihetnők, hogy a dialektikus materializmus tárgya igen szűk, hiszen „csak" néhány általános összefüggést, törvényszerűséget ölel fel. De gondoljunk arra, hogy a mechanika tárgya nem más, mint néhány összefüggés, melyeket a Newton-féle négy axioma fejez ki (itt most eltekintünk a relativisztikus mechanikától), s az egész mechanika tudománya „csak" e néhány törvény alkalmazásának a kidolgozása. Hasonlóképpen az elektromosságtan tárgya néhány törvényszerűség, melyek a hét Maxwell-féle egyenletben tükröződnek, s a továbbiakban az egész elektrodinamika

„csak" ezeket alkalmazza, illetve kidolgozza alkalmazásuk eljárásait. Ez az alkalmazás azonban egy sor tudományos fogalomnak a kidolgozásával, számos speciális törvényszerűség feltárásával és mindezeknek a tapasztalati anyaggal, a gyakorlattal való összevetésével történik meg. Hasonló a helyzet a dialektikus materializmussal kapcsolatban is. *A dialektikus materializmus a tárgyát képező néhány legáltalánosabb összefüggést hatalmas tapasztalati anyagból emeli ki. Kidolgozza és feltárja azokat a fogalmakat és törvényszerűségeket, melyekre támaszkodva a legáltalánosabb összefüggéseket a valóság egy-egy nagy területére eredményesen alkalmazhatjuk.*

Mint minden definíció, a dialektikus materializmus tárgyának a meghatározása is csak a legfontosabb, a leglényegesebb kiemelésére szorítkozhat, de nem meríti ki teljesen a dialektikus materializmus tárgyát. Egy tudomány egész tartalma, ennek a tartalomnak a kifejtése adhat csak átfogó képet a tárgyról is. A tárgy meghatározása, e meghatározásban a leglényegesebb kiemelése arra szolgál, hogy az adott tudomány művelése, kifejtése és tanulmányozása során egyaránt szemünk előtt legyenek a legfontosabb problémák, hogy lássuk e tudomány sajátos jellegét, alapvető feladatait.

Változik-e a dialektikus materializmus tárgya? A tárgy szűken vett, csak a leglényegesebbre szorítkozó és a definícióban szereplő értelemben nem változik, amennyiben a dialektikus materializmusnak, mint filozófiai tudománynak mindig a lét és a tudat viszonyának és a valóság legáltalánosabb mozgástörvényeinek a vizsgálata volt a feladata, és ez ma is. De természetesen változik maga a valóság, fejlődnek a valóságot tükröző ismereteink, új problémák felmerülésével és megoldásával gazdagodik maga a dialektikus materializmus is. Világosan rámutatnak erre Engels szavai: „A materializmusnak már minden korszakalkotó természettudományos felfedezéssel más formát kell öltenie, és amióta a történelmet is alávetjük a materialista tárgyalási módnak, itt is új útja nyílik a fejlődésnek." (*Engels.* Feuerbach ... M. — E. Vál. Műv. II. 368. old.) Ez ma azt jelenti, hogy a tudományos és társadalmi fejlődéssel párhuzamosan a dialektikus materializmusnak más és más oldala kerülhet előtérbe, új problémákra kell alkalmazni a dialektikus materializmus alapvető és tudományosan sokszorosan igazolt tanításait, s ezzel ezek az alapvető tanítások maguk is gazdagodnak. Ezt bizonyítja a dialektikus materializmus eddigi fejlődése. Példaként elég, ha Lenin filozófiai munkásságára, elsősorban Materializmus és empiriokriticizmus c. művére utalunk. Ebben figyelemmel kísérhetjük, hogy tudománytörténeti és társadalmi okokból (mint amilyenek a fizikában a kvantummechanika és a relativitáselmélet alapjainak a lera-

kása, társadalmilag pedig az imperializmus korának problémái, a „harmadikutas" törekvések előtérbe kerülése) mint kerültek előtérbe a filozófiai materializmus alapvető tanításai, s hogyan történt meg az új tudományos eredményeknek ezek szempontjából való feldolgozása.

Az eddigiekben csupán valamivel részletesebben jellemezni kívántuk a dialektikus materializmusnak a definícióban tömören megjelölt tárgyát. Most megadjuk röviden a dialektikus materializmus tárgyának megindokolását. Ehhez két dolgot kell kimutatnunk. Először is azt, hogy *a lét és a tudat viszonya, valamint a valóság legáltalánosabb mozgástörvényei valóban létező, tudományos vizsgálódásra érdemes, reális tudományos problémákat felvető „tárgyak"*. Másodszor azt, hogy *ezek nem más tudományok, hanem éppen a dialektikus materializmus, mint filozófiai tudomány tárgyát kell, hogy képezzék.*

Ezt a feladatot a lét és a tudat viszonyára vonatkozóan lényegében már megoldottuk a filozófia alapkérdésével foglalkozó pontokban. Az, hogy van lét és van tudat, pl. vannak tárgyak és vannak a tárgyakra vonatkozó gondolatok, ez minden ember számára kézenfekvő, és kifejezetten még a legképtelenebb filozófiai irányzatok sem tagadták (legfeljebb hamisan fogták fel a tárgyak és a gondolatok természetét). Arról pedig, hogy a lét és a tudat, az anyag és a gondolkodás között van valamilyen kapcsolat, viszony, igen egyszerűen meggyőződhetünk: eszünkbe jut egy jó tréfa, és nevetésre húzzuk szájunkat. Azaz egy szellemi jelenség, egy gondolat, egy fizionómiai jelenséget, egy anyagi változást idézett elő. Azt pedig, hogy a lét és a tudat viszonyának a kérdése nagyfontosságú, reális, a tudomány egész történetében jelentős szerepet játszó probléma, az előző pontokban már megmutattuk. Végül: történelmileg kialakult és elismerést nyert tény, hogy *a lét és a tudat viszonyának általános összefüggéseit kikutatni a filozófia sajátos feladata, mert minden más tudomány a lét vagy a tudat egyes sajátos területével foglalkozik csupán.*

Természetesen a lét és a tudat viszonyának a problémája különböző formákban, különböző konkrét vonatkozásokban az egyes szaktudományok területén is felmerül. Pl. a fizikában a tér és az idő természete, a pszichológiában az egyes tudati jelenségek forrásai, a történettudományokban a különböző korok eszméit meghatározó tényezők stb. Ettől azonban az még filozófiai probléma marad. Mint ahogy, mondjuk, a matematikai összefüggések matematikai összefüggések maradnak még akkor is, ha számos más tudomány területén felmerülnek és alkalmazásra kerülnek. Előfordulhat az is,

hogy egy fizikus, saját munkája kapcsán felismer és megold-valamely matematikai problémát vagy filozófiai problémát, de ezek ettől nem válnak fizikai problémákká.

Ami a dialektikus materializmus tárgyának másik elemét, a valóság legáltalánosabb mozgástörvényeit illeti, ezek létezését és mibenlétét még részletesen ki fogjuk mutatni. Erre itt csak utalhatunk, felhívva a figyelmet állításunk utólagos ellenőrzésére, mert a feladatot magát csak a dialektikus materializmus rendszeres kifejtésével lehet megoldani.

Nem nehéz belátni, hogy valamely, *a természetben, a társadalomban és a gondolkodásban érvényes általános mozgástörvény feltárása jelentős tudományos vívmány elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt.* Az ilyen törvényekkel való foglalkozás reális és gyümölcsöző tudományos feladat. Az általános törvény megfogalmazása ugyanis nem csupán összefoglalása a már ismert résztörvényeknek és tapasztalati összefüggéseknek, hanem új ismereteket is tartalmaz, magában foglalja további részletösszefüggések feltárásának a csíráját. Lehetővé teszi, hogy olyan területeket, melyeket közvetlenül még nem tudunk tapasztalati úton megközelíteni, közvetett úton megközelítsünk. Megalapozza azt, hogy egyik vagy másik területen az ötletszerű kutatást a szisztematikus kutatás váltsa fel. A fizika, a kémia és még számos szaktudomány általános törvényeivel kapcsolatban mindez ma már szinte közhely számba megy. A filozófia által feltárt általános mozgástörvények vonatkozásában azonban távolról sem az. Ezért ebben a vonatkozásban kívánjuk megállapításunkat demonstrálni.

A dialektikus materializmus által feltárt általános mozgástörvényeknek a természettudományban való szisztematikus, konkrét alkalmazása terén még csak igen kevés történt. Ez érthető is. A dialektikus materializmus a kommunista párt világnézete, ezért a polgári értelmiség helyzeténél fogva nagyon nehezen találhat vele kapcsolatot. Valóban szocialista értelmiség még csak egy országban, a Szovjetunióban jött létre, s ott is tulajdonképpen még csak az első generáció. Csak napjainkban bontakozik ki a szélesfrontú és alapvető sikereket hozó küzdelem a burzsoá természettudomány hegemóniája ellen. S *mindezek ellenére számos példára hivatkozhatunk, melyek a szóbanforgó általános mozgástörvények alkalmazásának termékenységét bizonyítják.* Ilyenek Engelsnek a természettudomány későbbi eredményeit előlegező gondolatai többek között az élet meghatározásáról, valamint arról, hogy az atom nem oszthatatlan, hanem tovább osztható, belső struktúrával rendelkező módosulata az anyagnak. Ilyenek Micsurin nagyszerű növénynemesítési módsze-

rei és azok elméleti megalapozása éppen a dialektikus materializmus felhasználásával. Ilyenek a szovjet matematikának a valószínűségszámítással kapcsolatos fundamentális eredményei, a szovjet csillagászat kozmogóniai vívmányai.

Ami a társadalomtudományokat illeti, ott még sokkal egyértelműbb és kedvezőbb a helyzet. Anélkül, hogy a problémába belemennénk, csak utalunk a marxista közgazdaságtanra, mely különös erővel mutatja a marxista filozófia által feltárt általános mozgástörvények jelentőségét.

Végül nézzük az utolsó problémát: Vajon a szóbanforgó általános mozgástörvényeknek az őket érintő vonatkozásait nem tárhatná-e fel minden tudomány maga? Erre akkor adhatunk megfelelő választ, ha tekintetbe vesszük éppen e törvények általános természetét. *E törvényeket, általános jellegük következtében, csak a megismerés egész történetének, az összes tudományok fundamentális eredményeinek a feldolgozása útján lehet felfedni.* Jelentőségük nem utolsó sorban éppen az, hogy rajtuk keresztül a tudás egyik területén elért eredményeket gyümölcsözően fel lehet használni a tudás más területein. Ezért nem érhetjük be azzal, hogy külön-külön tekintetbe vesszük a nyilvánvalóan jelentkező fizikai, biológiai stb. vonatkozásokat. *Szükség van a szintézisre. Ezt a szintézist egyetlen szaktudomány sem vállalhatja. Elvégzéséhez külön tudományra van szükség. És éppen ez a tudomány a dialektikus materializmus.*

A dialektikus materializmus egységes filozófiai tanítás. Tételei egymással szoros, belső kapcsolatban vannak. Ez az egység nem pusztán formai, hanem nagyfontosságú elvi kérdés.

A régi filozófiák is igyekeztek tanításaikat logikus rendszerbe foglalni. De csak a dialektikus materializmus volt képes a valóság mind a három nagy területét, a természetet, a társadalmat, és a gondolkodást egyaránt materialista módon, tehát tényleges természetüknek megfelelően felfogni és mindhárom említett területen ugyanazokat az általános mozgási törvényeket felfedni.

A mondottakból következik, hogy *a dialektikus materializmus minden felosztása, részekre tagolása csak feltételes lehet.* Olyan, mely egy adott összefüggésben kiemeli egyes főbb oldalait, mozzanatait, de nem szünteti meg a kiemelt oldalak, mozzanatok szerves egységét.

A mondottakat figyelembe véve *az egyik lehetséges, és a dialektikus materializmus jellemzése, áttekintése és kifejtése szempontjából jogosult felosztás a filozófiai materializmusra és a dialektikára való felosztás.*

A dialektikus materializmus mint *materializmus* elsősorban a lét és a tudat viszonyával kapcsolatos problémák materialista megoldását tartalmazza. Ezt a tartalmi oldalt nevezzük a dialektikus materializmus *elméletének*. Ezzel azt juttatjuk kifejezésre, hogy itt a filozófia alapkérdéséről van szó, a harcban álló filozófiai elméletek választóvizéről.

Ez a materializmus azonban, szemben a materializmus előző formáival, *dialektikus*. A dialektika tartalmazza főként a valóságnak azokat a legáltalánosabb mozgástörvényeit, melyekről a marxista filozófia tárgyának meghatározásánál szó volt. A dialektika tehát ezeknek a legáltalánosabb mozgástörvényeknek a tudománya. A marxista filozófia azonban nemcsak feltárja ezeket a törvényeket, hanem alkalmazza is azokat minden egyes filozófiai probléma megoldására, és — szemben a metafizikával —, lényegileg éppen ez jellemzi a módszerét. *A dialektika tehát nemcsak a legáltalánosabb mozgástörvények tudománya, hanem egyben a marxista filozófia módszere is.*

Az elméletnek és a módszernek a filozófiában sajátos jelentése, s ennek okai a filozófia történetében gyökereznek. *Az elmélet a filozófia alapkérdésének a megválaszolását jelenti, s ennek megfelelően vagy idealista vagy materialista. A módszer pedig azt jelenti, hogy valamely filozófia felismeri-e vagy figyelmen kívül hagyja, érvényesíti-e a problémák megoldásánál, vagy nem érvényesíti a valóság legáltalánosabb mozgástörvényeit. Eszerint egy filozófiát vagy a dialektikus, vagy a metafizikus módszer jellemez.*

Amikor kiemeljük, hogy a marxista filozófiának két lényeges oldala van: a materialista elmélet és a dialektikus módszer, akkor tartalmát úgy osztjuk fel, hogy kitűnjék filozófiatörténeti helye, kiemelkedjék legjellemzőbb, az összes többi filozófiáktól megkülönböztető sajátossága. Ez ugyanis nem más — hadd utaljunk itt az előzőekre — mint az újkori tudomány alapján kidolgozott materialista elmélet és dialektikus módszer egyesítése.

Az elmélet és a módszer a marxista filozófiában valóban szerves egységet alkot, két oldalt, két jellemvonást képviselnek, es nem különálló, csak mechanikusan összerakott elemeket. Azt mondhatnánk, hogy a materialista elmélet egyedüli megfelelő módszere a dialektika, és viszont. Ugyanis *az elméletnek és a módszernek egyaránt a valóság természetét, tényleges mivoltát kell kifejeznie.* Ha egy filozófiában az igaz elmélet hamis módszerrel párosul, vagy megfordítva, az egy fonákság. Fonákság, mert azt jelenti, hogy az adott filozófia a valóság egyes összefüggéseit jól felismerte, másokról viszont hamis képe van. És a hamis nézetek rányomják bélye-

güket még az igaz nézetekre is, azokat is korlátok közé szorítják, eltorzítják. Ez világosan megfigyelhető a marxizmus előtti filozófiákban, akár a metafizikus materializmust, akár a dialektikus idealizmust vegyük is szemügyre. Annak, hogy ezt a fonákságot csak a marxista filozófiának sikerült kiküszöbölnie, mint ismeretes, tudománytörténeti és társadalmi okai vannak. A feladat megoldása csak akkor vált lehetségessé, amikor a szükséges tudományos ismeretanyag már rendelkezésre állott, a tényleges megoldás pedig csak az igazság következetes feltárásában érdekelt munkásosztály osztályálláspontjáról történhetett meg.

A marxista filozófiának fenti, materialista elméletre és dialektikus módszerre történő felosztása, bár elsősorban e filozófia történeti helyének, lényeges sajátosságainak jellemzésére szolgal, bizonyos korlátozásokkal felhasználható, mint tartalmának kifejtési rendszere, anyaganak elrendezési elve. Ennek megfelelően külön tárgyalhatók a filozófiai materializmus kérdései (a lét és a tudat viszonyával kapcsolatos problémák) és külön a dialektikus módszer alapvető vonásai (a dialektika tudománya által feltárt legáltalánosabb törvények). Csak tudnunk kell, hogy a dialektika tudománya és az erre tamaszkodó dialektikus módszer nem merül ki a legáltalánosabb törvények feltárásában, hanem bennük fontos helyük van a lét és a tudat viszonyában és magának a tudatnak, a megismerésnek a fejlődésében érvényesülő dialektikus törvényeknek.

A dialektikus materializmusnak, a fent tárgyalt mellett, *egy másik felosztása is lehetséges.* Mégpedig azon az alapon, hogy az a lét és a tudat legáltalánosabb összefuggéseinek, mozgástörvényeinek a tudománya. Ennek megfelelően a dialektikus materializmuson belül beszélhetünk *a létről, az anyagi valóságról szóló tanról* (ide értve az anyagi valóság természetével és dialektikájával kapcsolatos kérdeseket), valamint a *gondolkodásról, a megismerésről szóló tanról* (az ismeretelméletről).

Ennek a felosztásnak különösen a dialektikus materializmus logikai szerkezete szempontjából lehet szerepe. Ugyanis benne *a gondolkodásról szóló tan a létről szóló tanon alapszik, mint ahogy a gondolkodás maga a lét, az anyagi valóság fejlődésének eredménye és visszatukrözője.*

Viszont a dialektikus materializmus kifejtésének, anyaga elrendezésének elveként ez a felosztás is csak megszorításokkal alkalmazható.

A dialektikus materializmus logikai szerkezetének a kérdése, valamint az a kérdés is, hogy milyen elrendezésben a legcélszerűbb

az oktatás során előadni az anyagot, a marxista filozófiában ma élénk érdeklődéssel tárgyalt problémák

A második kérdés nehézsége nem utolsó sorban abban rejlik, hogy *az oktatás során kénytelenek vagyunk részekre bontani, lépésről-lépésre előrehaladva részenként kifejteni azt, ami lényegileg egységes egész.* Azonban ha a tanulmányozás során nem veszünk el a részletekben, ha az egyes részek elsajátítása után igyekszünk összegezni mindazt, ami együvé tartozik, akkor a részekre bontás szükséges eljárása nem vezet káros következményekre.

4. A filozófiai tételek feltárása és bizonyítása

A filozófiai tételek feltárása és bizonyítása útjai és tudományos lehetőségei a filozófia története során sokat vitatott problémák. Számos idealista filozófus (az újkoriak közül pl. Kant) úgy próbálta a filozófiát „közel vinni" a valláshoz, hogy bizonygatta: a legáltalánosabb világnézeti kérdések végső fokon csak a hit alapján dönthetők el. *A materialisták ezzel szemben igyekeztek filozófiai állásfoglalásaikat mindig tudományosan megalapozni.* Ez azonban sok kérdésben a szaktudományok viszonylagos fejletlensége következtében nem sikerült. A modern tudomány kialakulásával és az ennek eredményeire teljes mértékben támaszkodó marxista filozófia megjelenésével lényegesen megváltozott a helyzet.

Ebben a pontban a dialektikus materializmus tételei feltárásának és bizonyításának néhány általános kérdésével foglalkozunk. *Azt fogjuk megvizsgálni, hogy van-e valamilyen elvi különbség egyrészről a marxista—leninista filozófia, másrészről a szaktudományok igazságai feltárásának, illetve bizonyításának az útjában, tudományos megalapozottságában?*

A tudományos kutatás útja bonyolult, hosszadalmas út. Ez — mint látni fogjuk — a tudomány tanulmányozói előtt lerövidítve, sűrítve, mint a bizonyítás útja jelenik meg. Erre való tekintettel közvetlenül a bizonyítás problémáiból indulunk ki.

Bizonyításon — formális logikai értelemben azt a logikai műveletet értjük, mely kimutatja, hogy igaznak elfogadott ítéletekből a logikai helyességet betartó következtetésekkel eljutunk az adott tételhez. E műveletekkel és azok helyességének követelményeivel a formális logika foglalkozik, s eredményeire minden tudomány támaszkodik.

Tágabb, átfogóbb értelemben viszont bizonyításon egy adott tétel igazsága feltárásának teljes, bonyolult eljárását értjük. Ennek

csak egyik eleme a formállogikai bizonyítási művelet. Emellett azonban tartalmazza a premisszák (a következtetés során felhasznált ítéletek) igazságának tényleges feltárását, a tételnek, valamint érvényessége feltételeinek és határainak gyakorlati ellenőrzését, s legalább is közvetve és implicite tartalmazza annak kimutatását, hogy a felhasznált logikai eszközök mennyiben és milyen feltételek között a tárgyi igazság megtalálásának az eszközei. Az ezzel kapcsolatos kérdések azonban már túlmennek a formális logikán, a tudomány számára oly szükséges megoldásuk a dialektikus materializmus ismeretelméletének, illetve a dialektikus logikának a feladata. Itt csak azt szögezzük le, hogy a továbbiakban bizonyításon általában a tágabb értelemben vett, a tételek igazsága feltárásának egész útját jelentő bizonyítást fogjuk érteni.

Egy tétel feltárása és bizonyítása között szoros kapcsolat van. Egy tétel feltárása nem más, mint az a teljes út, amit a tudomány megtett, míg hozzá eljutott. A bizonyítás lényegében ugyanezt az utat tartalmazza, de sűrítve, a kipróbált zsákutcákat kihagyva, a kerülőutakat keresztülvágva. Ha a feltárás útját az élővilág fejlődéséhez hasonlítjuk az egysejtűtől az emberig, akkor bizonyítását a magzat anyaméhbeli fejlődésével hozhatjuk párhuzamba, melyben lerövidítve megtalálhatók a fejlődés legfőbb szakaszai.

A tudományos tételek feltárásának és bizonyításának összevetéséből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az elegáns bizonyítás mögött lássuk meg a fáradságos alkotó folyamatot, abban a hosszadalmas, bonyolult útban pedig, melyen az emberiség egy tudományos igazsághoz eljutott, ismerjük fel magának a bizonyításnak a döntő elemeit is. Le kell vonni továbbá azt a következtetést is, hogy *egy tudományos igazság akkor lesz csak igazán sajátunk, ha bizonyítani tudjuk, vagyis ha legalább lerövidítve, sokkal egyszerűbben és kényelmesebben, de mi is megjárjuk a hozzávezető utat,* ha kikerüljük is — hogy a példánknál maradjunk — évmilliók biológiai fejlődését, de nem kerüljük ki a magzati fejlődést. Ez vonatkozik a filozófiára és minden más tudományra egyaránt. Aki irtózik a matematikai és mechanikai levezetésektől, a filozófiai bizonyításoktól stb., az ezek közül egyik tudományt sem sajátíthatja el igazán alaposan.

Mit értünk egy filozófiai tétel bizonyításán?

A dialektikus materializmus tételei bebizonyításának a következő főbb, egymással kapcsolatban levő mozzanatait, eljárásait jelölhetjük meg: a társadalmi gyakorlat és a tudomány egész története e tétel megközelítésének, felismerésének, kidolgozásának irányába mutat, áttörve a különböző akadályokon; összhangban van

a tétel a különböző tudományok mindazon eredményeivel, amelyeket érint; gyakorlatilag igazolt eredményeket előre meglátó tudományos koncepciókban, illetve ilyenekhez vezető módszertani elvekben felfedezhető az adott tétel megtermékenyítő hatása, érvényesülése, alkalmazása; kimutatható az adott tételnek ellentmondó tételek hamissága, alaptalansága.

A dialektikus materializmus a valóság legáltalánosabb összefüggéseivel foglalkozik. Ezért tételeinek igazságáról nem lehet pusztán az érzéki szemlélet egyszerű és egyetlen aktusával bizonyságot szerezni. De látni fogjuk, hogy a bizonyításnak fenti korrekt feltételeit, melyekhez minden más tudomány is folyamodik akkor, amikor általános összefüggéseit kifejti, teljesíteni lehet és kell is. Természetesen adott esetben a probléma jellegének megfelelően egyik vagy másik bizonyítási eszköz kerülhet jobban előtérbe.

Az idealizmus különböző áramlatai igyekeznek elvi határt vonni a filozófia és a szaktudományok — különösen az ún. egzakt tudományok (matematika, fizika stb.) — bizonyítási lehetőségei között. Azt állítják, hogy a filozófiai kérdések természete olyan, hogy lehetetlen azoknak korrekt, tudományos bizonyítását adni, s azért nem a tudományos tények és érvek, hanem más tényezők — egyéni hajlam, intuíció stb. — kell, hogy eldöntsék, ki milyen filozófiát fogad el, s bárhogy is dönt, azt a maga nemében helyesnek kell tartani. Igaz, rendszerint maguk az idealisták sem ragaszkodnak következetesen fenti nézetükhöz, megpróbálnak érveket összeizzadni saját filozófiájuk egyedül üdvözítő voltának igazolására. Ezekre az irányzatokra valóban érvényes a közmondás: nem kell a szőlő, mert savanyú. Lehetetlennek és ezzel szükségtelennek is nyilvánítják a világnézeti állásfoglalás tudományos bizonyíthatóságát általában, mert saját idealista felfogásukat valóban nem lehet tudományosan bizonyítani, de azért nem, mert az egyszerűen helytelen, hamis.

Állítjuk, hogy *minden sajátosságuk ellenére — ilyen sajátosságok pl. a jelenség modellezhetőségének, matematikai tárgyalásának, reprodukálható kísérleteknek a lehetősége — nincs elvi különbség, nincs áthidalhatatlan szakadék a valóban igaz filozófiai tételeknek s az ún. egzakt tudományok által feltárt általános törvényeknek a bizonyítása között.*

Egy példa segítségével fogjuk ezt kimutatni.

Vegyük azt a tudományos tételt, hogy a Föld és Naprendszerünk többi bolygója a Nap körül forog. Mi bizonyítja ezt? A puszta szemlélet, az egyszerű érzéki tapasztalat egymagában semmiképpen sem bizonyítja. Hiszen látszólag a Nap az, ami reggel „felkel" és este „lenyugszik", s az e látszatra támaszkodó hamis fel-

fogástól való megszabadulás, a tudománynak évezredes küzdelmébe és emberáldozatába is került. Közvetlen, reprodukálható kísérletek sem végezhetők a kérdés eldöntésére — vagy legalább is eddig még nem végeztek ilyet — (itt nem a Föld saját tengelye körüli forgására, hanem a Nap körüli útjára gondolunk).

A tudomány egész fejlődése, minden kerülő ellenére valóban ennek a felfogásnak az irányában haladt. Az ókorban Pontusi Herakleiaes a megfigyelések finom elemzésével már rájött arra, hogy a Merkur és a Vénus a Nap körül kering. Samosi Aristarkchos pedig kimondta az összes bolygók Nap-körüli mozgását. Az, hogy ő a Földet egyáltalán mozgónak tekintette, lehetővé tette számára, hogy tíz százaléknál kisebb hibával meghatározza a Föld—Hold távolságot.

Ptolemaios igen részletesen kidolgozott geocentrikus világképe ellene mond ugyan ennek a fejlődési vonalnak, de közvetve — az adatok rendszerezésén, a geocentrikus felfogás roppant nehézkességének megmutatásán keresztül — egyben egyengette is a heliocentrikus nézet útját.

*Az újkor hajnalán a nagy fordulatot a heliocentrikus felfogás*hoz Kopernikus tette meg, de nála még sok maradványa található a régi nézeteknek — pl. a bolygók pályáját spekulatív okokból szabályos köröknek tekintette. Kepler felismerte a pályák elliptikus alakját, valamint a bolygók mozgásának több fontos törvényszerűségét, pl. a Naptól való távolság és a keringési idő összefüggését. Newton a Kepler-féle törvényeket visszavezette az általános gravitáció törvényére.

Az elért eredmények helyességének különösen perdöntő bizonyítéka volt az, hogy segítségükkel tudományosan előre lehetett látni még ismeretlen jelenségeket, és meg lehetett találni azokat. 1784-ben Herschell felfedezte az Uránus bolygót. Mozgásának adatai eltéréseket mutattak az ismert adatok alapján kiszámíthatóktól, amiből egy még ismeretlen bolygó létezésére következtettek. Leverrier 1846 augusztusában nyilvánosságra hozta számításait, melyekben meghatározta: hol kell lennie még egy bolygónak, hogy a fenti eltéréseket létrehozhassa. S nem egészen egy hónap múlva Galle meg is találta távcsövével ezt a bolygót — a Neptunust — csaknem pontosan az előre kiszámított helyen.

Mindebben elvi-metodikai szempontból nem az a döntő, hogy a tudományos előrelátás matematikai formában jelentkezett. Ez az adott összefüggésben csupán annyit jelent, hogy itt a különböző jelenségek minőségi összefüggéseiről volt szó. A döntő elvi szempontból az a tény, hogy egy elmélet lehetővé tette egyáltalán a tu-

dományos előrelátást, s ezzel egyben tudományosan igazolta is magát.

A relativitás elméletre, ezzel kapcsolatban minden konkrét mozgás viszonylagosságára hivatkozva vannak, akik szerint a bolygók Nap-körüli mozgásának elmélete nem tarthat igényt az egyetlen, a tárgyi igazság rangjára, mert ugyanannyira jogos lehet a maga nemében a geocentrikus felfogás elfogadása is. Tényleges azonban éppen a relativitás elmélet tárta fel a legélesebben, hogy a geocentrikus felfogás képtelenség, hogy nemcsak nem igaz, hanem nem is lehet igaz.

Megvizsgáltuk egy nagy jelentőségű tudományos tétel bizonyítékainak jellegét. Láthatjuk, hogy e bizonyítékok jellege lényegileg olyan, mint amilyeneket megjelöltünk a dialektikus materializmus tételei bizonyításának szükséges és elégséges feltételeiként. Tehát ha az itt megvizsgált tételt és bizonyítékait elfogadjuk, és ha a megjelölt feltételeket teljesíteni fogjuk a dialektikus materializmus alapvető tételeinek bizonyítása során, akkor el kell ismernünk annak a bizonyításnak a tudományos korrektségét is. Ebből az következik, hogy amennyiben az egzakt tudomány fogalmát nem szűkítjük le azokra a tudományokra, melyekre a mennyiségi összefüggések matematikai formában való feltárása a túlnyomóan jellemző, hanem egzakt tudománynak tekintünk minden olyan tudományt, amely objektív törvényszerűségeket tár fel, tételeit, törvényeit tudományosan bizonyítani képes, ami azt is jelenti, hogy hozzásegít a tudományos előrelátáshoz, akkor minden igazi tudomány egzakt. A megjelölt feltételek teljesítése esetén — s ez a teljesítés, mint látni fogjuk, valóban meg is történik — egzakt tudomány a dialektikus materializmus is. A fő kérdés itt természetesen nem az, hogy az egzaktság fogalmát szűkebb vagy tágabb értelemben használjuk, hanem az, hogy *nincs semmiféle elvi különbség a különböző tudományok tanításainak tárgyi igazsága objektív meggyőző ereje között, ha valóban tudományokról van szó, ha valóban a tudomány igényeinek megfelelően járnak el tételeik feltárása és bizonyítása során.*

Vannak olyan nézetek is, melyek szerint nemcsak a filozófia, hanem egyetlen tudomány sem rendelkezhet a tárgyi igazság feltárásának képességével. Ezeket a nézeteket majd a dialektikus materializmus ismeretelméleti kérdéseinek a kifejtése során fogjuk megcáfolni, ami egyben megmutatja majd azt is, hogy a dialektikus materializmus nemcsak a saját maga, hanem az összes tudományok világnézeti alapjait rakja le, védi meg, nélkülözhetetlenül hozzájárulva ezzel az összes szaktudományok ellenőrzött tételei tárgyi igazságának bebizonyításához.

Itt csupán azt kívántuk megmutatni, hogy amennyiben a dialektikus materializmus egyes alapvető tételeivel kapcsolatban teljesülnek a bizonyítás megjelölt feltételei, akkor logikusan csak két választás áll előttünk: vagy elismerjük, hogy a bizonyított filozófiai tanítások ugyanúgy a tárgyi igazságot tükrözik, mint bármely más tudomány bizonyított tételei, vagy pedig tagadjuk az összes tudományok képességét a tárgyi igazság feltárására, szembehelyezkedünk a tudomány egészével. Ez utóbbi nézetet természetesen az emberek túlnyomóan nagy része — és józanabbik része — képtelennek tartja. Képtelenségének tudományos kimutatását azonban — mint már jeleztük — a dialektikus materializmus ismeretelmélete végzi el. Addig, amíg ennek álláspontját nem fejtjük ki, logikailag jogában áll bárkinek kételkednie a filozófiai tanítások igazságában, de csak akkor, ha egyszersmind kételkedik általában a tudomány, kivétel nélkül minden tudományos törvény, tétel tárgyi igazságában is. Vagy-vagy! Csak az idevonatkozó ismeretelméleti kérdések kifejtésével fogjuk azután teljesen bebizonyítani, hogy logikailag még az ilyen — hogy úgy mondjuk — „kapcsolt", a tudomány egészével szemben nihilista álláspontot elfoglaló, s ezért bizonyos tekintetben önmagát leleplező és igen „kényelmetlen" kételkedés sem jogosult. Logikailag nem jogosult. Egyébként mindenkinek „szuverén joga" fittyet hányni a tudományra, a logikára, mindenki leugorhat az emeletről, s ugyanígy elkövethet szellemi öngyilkosságot is. *Ez utóbbira késztethet valakit az igazság feltárásával szembenálló osztályok érdeke — vagy csatlakozása ilyen osztályérdekhez* —, esetleg idegrendszerbeli problémák, megcsontosodott érzelmek és előítéletek, melyek fölébekerekednek a tudatosságnak stb. Ez azonban már egészen más kérdés, aminek nem sok köze van a tudományos érveléshez és vitához. Bármely tudományt, s így a marxista–leninista filozófiát is csak olyanok számára van értelme kifejteni, akik maguk is a tárgyi igazság megismerésére törekednek, kritikusan, az igazság befogadására való készséggel és szorgalommal látnak a dologhoz.

Ezek a megállapítások minden tudományra vonatkoznak. Mégis egy természettudományos munka elé szükségtelen odatenni őket, egy filozófiai elé viszont célszerű. Volt idő, amikor természettudományos vizsgálódást is szükséges volt ilyesféle módon bevezetni — gondoljunk Galilei idejére —, mert *az új igazságok szembetalálták magukat a társadalom reakciós erőivel* és a korhadt szellemi örökséggel. Ma hasonló a helyzet a mi korunk forradalmi eszméivel, a marxizmus–leninizmussal. Eljön majd az az idő, amikor nem lesznek már a fejlődést akadályozó reakciós társadalmi erők, osztályok,

amikor a korhadt ideológiai limlom már csak az ócska régiségek múzeumában lesz esetleg megtalálható. Akkor nem lesz már szükség ilyen előzetes megjegyzésekre.

5. *A filozófia és a szaktudományok*

Miként a filozófia tárgya, úgy a filozófia és a szaktudományok viszonya is hosszú történelmi fejlődési utat tett meg.

Az idealista filozófia, mely a szellemet tartja a világ lényegének, mindig lebecsülte különösen az anyagi valósággal foglalkozó szaktudományokat. Tételeit többé-kevésbé ezek eredményeitől függetlenül dolgozta ki és tartotta feltétlen érvényűeknek. Az idealizmus klasszikus képviselője, Platon, pl. nem engedte be Akadémiájának falai közé a természetre vonatkozó tudományos vizsgálódást. S az idealizmus — nyíltabban vagy burkoltabban — később is a platoni „hagyomány" hű folytatójának bizonyult.

A materialista filozófia mindig szoros szövetségben állott a konkrét tudományos vizsgálódással, majd az idők folyamán az ókori egységes tudományból fokozatosan kiváló, önállósuló szaktudományokkal. De a szaktudományok önállósodásának a folyamatát, e folyamat természetét, követelményeit sokszor a régi materializmus sem értette meg igazán. Emellett a Marx előtti materializmus sohasem tudott teljesen szakítani azzal a gondolattal, hogy bizonyos kérdésekben a szaktudományok nem adhatnak támpontot az eligazodáshoz, s ezért ezek tekintetében kizárólag valamilyen „tisztán filozófiai" vizsgálódásra vagyunk utalva. A XVIII. század egyik kiváló francia materialista gondolkodója, Holbach pl. ilyen kérdésnek tekintette az élet eredetét. Amihez természetesen hozzájárult a biológia tudományának akkori fejletlensége.

A dialektikus materializmus és a szaktudományok újfajta, a jelzett régi hibákkal szakító viszonyának két oldala van: Egyrészt a dialektikus materializmus a szaktudományok eredményeire támaszkodik, merít tapasztalataikból és problémafeltevéseikből. A kölcsönös kapcsolatnak ezzel az oldalával majd az egyes filozófiai tételek kifejtése kapcsán külön-külön részleteiben fogunk foglalkozni. Másrészt a dialektikus materializmus a filozófiai jellegű feladatok megoldásával segíti a szaktudományokat. Ezzel kapcsolatban kívánunk e pontban néhány általános megjegyzést tenni, bár ez a mozzanat is fel fog még számos konkrét vonatkozásban merülni a továbbiakban.

A dialektikus materializmus az összes szaktudományok korszerű elméleti alapját és legáltalánosabb módszerét nyújtja.

Az elmélet és a módszer sajátos, a filozófián belüli jelentéséről már beszéltünk a dialektikus materializmus felosztásával kapcsolatban. Ebben a vonatkozásban láttuk, hogy a filozófiai materializmus jelenti a marxista filozófia elméletét, szemben a filozófiai idealizmussal, és a dialektika képviseli a módszeret, szemben a metafizikus módszerrel.

Azonban, ha nem a dialektikus materializmus belső logikai szerkezetét és filozófiatörténeti helyét tekintjük, hanem *más tudományokhoz való viszonyát vizsgáljuk, akkor a dialektikus materializmus egésze tölti be mind a szaktudományok általános elméleti alapjának, mind pedig azok általános módszerének a szerepét. Az, hogy a dialektikus materializmus a szaktudományok elméleti alapja és módszere, ugyanannak az egységes egésznek két funkciója.*

Igaz, a dialektikus materializmusban, mint a szaktudományok elméleti alapjában, rendszerint a filozófiai elméletnek, a materializmusnak a tanításai állanak előtérben. Mint a szaktudományok módszerében pedig a legnagyobb helyet a filozófiai módszernek, a dialektikának az alapját képező általános mozgástörvények foglalják el. De *valamely szaktudomány művelője akár az elmélet, akár a módszer birtokába csak úgy juthat, ha a dialektikus materializmus egészét tanulmányozza és használja fel.*

Ezért fontos, hogy a dialektikus materializmus tanulmányozása során minden egyes problémát vizsgáljunk, elemezzünk a világnézeti jelentőség és a módszertani következmények, a materializmus és a dialektika szempontjából egyaránt.

A dialektikus materializmus: a szaktudományok elméleti alapja.

Valamely tudomány elmélete a tárgyát képező jelenségkör általános természetét, legfontosabb összefüggéseit, törvényeit feltáró és megmagyarázó tételek rendszere. Ennek kidolgozása minden szaktudomány sajátos feladata. De *minden tudomány, amikor elméletét kidolgozza, akarva-akaratlan felvet világnézeti kérdéseket,* kifejezésre juttat valamilyen világnézeti állásfoglalást. *Utóbbiak szervesen hozzátartoznak a tudományos elmélethez, de szisztematikus kimunkálásuk már a filozófia területére vezet át, filozófiai feladat.* És éppen ebben az értelemben mutatunk rá, hogy a filozófia a szaktudományok elméleti alapja. Mégpedig az a filozófia, mely minden tekintetben a kor tudományos színvonalán áll.

A társadalomtudományok vonatkozásában viszonylag szembetűnőbb, hogy minden tudományos tevékenység valamilyen világ-

nézeti alaphoz kapcsolódik. Pl. az elmúlt évszázadban még a legkülönbözőbb burzsoá történettudományi irányzatok is rendszerint nyíltan beismerték, hogy valamilyen általános koncepció talaján állanak, és ez az általános koncepció mindig egy filozófiai, világnézeti koncepció volt. És ugyancsak az elmúlt évszázad éppen a marxista világnézeti koncepció, a dialektikus materializmus fényes győzelmeit hozta a társadalomtudományokban. Nem volt még példa rá, hogy valamely társadalmi elmélet olyan természettudományos pontossággal előre felvázolja a történelmi folyamat menetét — a tőkés rendszer alapvető tendenciáit, a szocialista forradalom győzelmének az útját stb. — mint a marxizmus.

Nehezebben ismerik el, bár szintén kimutatható, hogy *a természettudomány is igényli a megfelelő világnézeti alapot.* A sok közül csak néhány olyan, a természettudomány fejlődésének legutóbbi évtizedeiben felmerült „szak-problémát" említünk meg, melyeknek világnézeti vonatkozása egészen kézenfekvő.

A Naprendszer kialakulására vonatkozó modern csillagászati elméletek kidolgozásában jelentős befolyást gyakorolt az egyes kutatók munkásságának az irányára az, hogy a Naprendszer kialakulását egészen rendkívüli, szinte a csodával határos véletlennek (Jeans elméletére gondolunk), vagy az anyag fejlődése folyamán megismétlődő szükségszerű folyamatnak (pl. Smidt és Feszenkov elméletei) tekintették-e? Az első álláspontban annak a vallásos felfogásnak a maradványait ismerhetjük fel, mely szerint a Naprendszerünkben létrejött életfeltételek és az emberi élet isten különleges alkotása. Ezzel szemben a második felfogás sokkal termékenyebbnek bizonyult.

Különösen az atomfizikában és a biológiai örökléstanban az egyik központi elméleti probléma a törvényszerűségek statisztikus jellegének (vagyis annak, hogy számos törvény nem egyes jelenségek viselkedését, hanem meghatározott jelenségek sokaságának átlagos viselkedését szabályozza) a kapcsolata az okság törvényével, és az okság törvényének alkalmazhatósága ezekre a területekre. Márpedig az okság problémája filozófiai probléma. Filozófiai kérdés, hogy az oksági törvény (minden jelenség okozati meghatározottsága), egyetemes törvénye-e a valóságnak, hogyan kell értelmeznünk ok és okozat viszonyát, milyen helyet foglal el az oksági összefüggés az egyéb típusú összefüggések között?

Az idegrendszer fiziológiája egész jelenkori fejlődésének alapvető kérdése volt, hogy a magasabbrendű idegtevékenység, a „pszichés folyamatok" tanulmányozhatók-e természettudományos kísérleti módszerekkel? A helyes felfogást itt is csak a testtől független

lélek létezését hirdető vallási nézetek elleni harcban lehetett kidolgozni és megvédeni (gondoljunk a pavlovi tanításokra és módszerekre).

Fenti néhány példa is megmutatja a filozófiai és a szak-problémák összefüggését. De mutatja azt is, hogy a filozófiai materializmus kérdései (pl. a világ eredete, a test és a lélek kapcsolata stb.) és a dialektika kérdései (szükségszerű és véletlen kapcsolata, az okszági összefüggés dialektikája stb.) egyaránt felmerülnek akkor, amikor a tudomány elméleti alapjáról van szó.

Figyelemre méltó, hogy a modern természettudománynak éppen a legkimagaslóbb alakjai (gondoljunk Planck-ra, Einsteinre, De Broglie-re, Heisenbergre stb.) erőteljesen mutattak rá a természettudomány és a filozófia szoros kapcsolatára. Ennek jelentőségéből az sem von le semmit, hogy korunk nagy természettudósainak igen számottevő része sok alapvető filozófiai kérdésben hamis álláspont képviselőjévé vált. Amennyire segítette munkájukat érdeklődésük a nagy, elvi, a filozófiával érintkező kérdések iránt, annyira hátráltatta számos kérdés félretolásán vagy hosszú időre holtvágányra terelésén keresztül (ahogyan az az elemi részecskék kettős természetével kapcsolatban látható) a hamis filozófiai elgondolás. *Az elmúlt évtizedek csak megerősítették Lenin szavait:* „nem szabad elfelejteni, hogy éppen a modern természettudomány napjainkban végbemenő gyökeres átalakulásából születnek lépten-nyomon reakciós filozófiai iskolák és iskolácskák ... meg kell értenünk, hogy komoly filozófiai megalapozottság nélkül semmiféle természettudomány, semmiféle materializmus nem állhatja meg a helyét a burzsoá eszmék támadása és a burzsoá világszemlélet visszaállítása ellen folytatott harcban. A természettudósnak, hogy ebben a harcban sikerrel helytállhasson, s ezt a harcot teljes sikerrel vívhassa meg, modern materialistának, a Marx által képviselt materializmus tudatos hívének, vagyis dialektikus materialistának kell lennie". (*Lenin.* A harcos materializmus jelentőségéről. Művei, 33. 225. old.)

A dialektikus materializmus: a szaktudományok általános módszere.

A dialektikus materializmus segítségével nemcsak helyesebben szemléljük és értelmezzük a valóságot, hanem az általa adott ismereteket is felhasználjuk a természet, a társadalom és saját magunk gyakorlati formálásához. E formálás megfelelő módszereire útbaigazítást keresünk ismereteink egész tárházában, s így filozófiai ismereteinkben is. Ebben a vonatkozásban a dialektikus materializmus mint általános módszer szolgálja a gyakorlatot, s ezen belül a tudományos munkát is.

Ezzel kapcsolatban először is tisztáznunk kell néhány, a módszerrel kapcsolatos általános kérdést.

Mi a módszer (itt most általában a szaktudományok módszeréről van szó)?

Az emberi tevékenységet vizsgálva, mely az objektív valóság megismerésére és átalakítására irányul, mindenekelőtt bizonyos eljárások tárulnak fel előttünk. Ezeknek az eljárásoknak két fontos oldalát különböztetjük meg, bár ezek egymással szoros kapcsolatban vannak. Az egyik: bizonyos eszközök kialakítása és azok meghatározott módon történő felhasználása — ezt nevezhetjük az eljárás technikájának. De van az eljárásnak egy másik oldala is. Az eljárás technikai kialakításánál, alkalmazásánál bizonyos, a tárgyra jellemző objektív összefüggésekre, objektív törvényekre támaszkodunk, az ezekről szerzett ismereteinket használjuk fel, alkalmazzuk további ismeretek megszerzésére és a valóság gyakorlati átalakítására. Éppen ezt az oldalt nevezzük eljárásunk módszerének.

A módszer tehát általában nem más, mint a tárgy alapvető természetének a tudatosodása, a tárgy lényegéről már megszerzett ismeretek alkalmazása, felhasználása további ismeretek szerzésére és a dolgok gyakorlati átalakítására.

Vegyük közelebbről szemügyre a dolgot. Hogyan jár el a vegyész, amikor valamilyen anyagot kémiailag azonosítani akar. Pl. úgy, hogy megkísérli különböző oldószerekben feloldani, reagáltatja más anyagokkal, izzítja stb. De mi teszi ezeket az eljárásokat a vegyi vizsgálat módszereivé? Az, hogy a már ismert kémiai törvényszerűségek figyelembevételével kerülnek alkalmazásra, s a tapasztalati eredmények kiértékelése is e törvényekre támaszkodva történik. A közgazdász valamely gazdasági jelenség vizsgálata során másképp jár el, mint a vegyész a maga területén. Pl. összegyűjti, csoportosítja valamely terület gazdasági adatait, összeveti azokat az előző időszak adataival stb. De mindez csak akkor kap értelmet, akkor válik tudományos közgazdasági módszerré, ha a megfelelő objektív gazdasági törvényszerűségeken alapul.

Az egyes tudományok sajátos módszereit elsősorban azok tárgyának objektív sajátosságai határozzák meg. És minél mélyebben ismeri valamely tudomány azokat a jelenségeket, melyekkel foglalkozik, annál fejlettebb a módszere is. A különböző tudományok módszereiben e tudományok egész eddigi fejlődésének eredményei, a megismert objektív törvényszerűségek jutnak kifejezésre, kerülnek alkalmazásra.

Minél pontosabbak és alaposabbak a tárgyról szerzett ismeretek, annál megfelelőbbek a módszerek is. (Ez a helyzet egyébként

nemcsak a kutatással és a gyakorlati cselekvéssel, hanem a tanulással is. Igaz, sokminden befolyásolja azt, hogy ki hogyan tanul, hogyan jegyzetel, s fontos befolyásoló tényező lehet a jó tapasztalatok, bizonyos kipróbált fogások, a „tanulási technika" kölcsönös átadása is. De igen döntő a már megszerzett ismeret. Ennek arányában nő például az a készség, hogy megkülönböztessük a lényeget a lényegtelentől, hogy felismerjük a fontos összefüggéseket stb. Sokszor előfordult pl., hogy olyanok, akik csak felületesen ismernek egy témát, nem találnak semmi újat, semmi érdekeset egy e témáról szóló könyvben. Mások viszont, akik a téma jó ismerői, ugyanebben a munkában sok újat és számukra is tanulságosat találnak. Kézenfekvő, hogy az utóbbiak jobb módszerrel tanulmányozták a szóbanforgó munkát, amiben nagy szerepet játszott nagyobb előismeretük.)

A helyes módszer tehát nem önkényes valami, nem szubjektív felfogás dolga, hanem az objektív valóságnak egy sajátos közvetett formában való visszatükröződése, ismereteink fejlődésének fontos eszköze, eszköz a valóság eredményes gyakorlati átalakításához.

Minden egyes konkrét feladat megoldása során alkalmazott módszernek vannak bizonyos konkrét, megkülönböztető sajátosságai. Sokszor még az igen hasonló feladatokat sem lehet pontosan ugyanolyan sablon szerint megoldani. De a valóság jelenségei nemcsak különböznek egymástól, hanem bizonyos lényeges oldalaikat tekintve azonosak is. Ezért az egyes konkrét eljárásokban vannak közös, egy-egy kisebb vagy nagyobb területen érvényes vonások is. Ezeket foglalják össze mind magasabb fokú általánosítással az egyes tudományágak, az egyes tudományok módszerei. Ezért beszélhetünk általában kémiai, általában biológiai stb. módszerekről, az egyes tudományoknak saját területükön általános, a többi tudományokétól különböző módszereiről. E módszerek kialakulása az egyes tudományok fejlődésének egyik legfontosabb mozzanata.

Vannak tehát kevésbé általános módszerek — pl. az egyes tudományágak módszerei — és vannak általánosabb módszerek — pl. a fentiekhez képest az egyes tudományok módszerei. Ezeket az jellemzi, hogy saját szűkebb vagy szélesebb területük jelenségeinek legfontosabb közös vonásaira, törvényszerűségeire támaszkodnak, figyelembe veszik a maguk sajátos tárgyának a természetét.

A valóság jelenségeinek a különböző szaktudományok által tanulmányozott specifikumain túl azonban vannak bizonyos általánosabb, sőt egyetemes sajátosságai is. *A több szaktudomány területén is érvényesülő közös törvényszerűségei a jelenségeknek az egyes tudományokénál általánosabb, több tudományban is érvényesíthető módszert alapoznak meg.* Példaként említhetjük a matematikai

módszerek széleskörű alkalmazását. Az egyébként igen különböző jelenségek közös mennyiségi törvényszerűségei képezik az alapját annak, hogy — mondjuk — ugyanazok a modellek és differenciálegyenletek felhasználhatók pl. a szilárd testek mechanikájában, a hangtanban, az elektrodinamikában stb. Ez nem jelenti azt, hogy a hangtan, az elektrodinamika feloldódnak a mechanikában. Hiszen mindezeknek a tudományoknak megvan a maguk sajátos területe, feladatköre, fogalomrendszere stb., melyek nélkül a puszta matematikai összefüggések tartalmukat veszítenék, s kizárólag ezekkel egyetlen mechanikai stb. problémát sem lehetne megoldani. A matematikai módszerek azonban mint igen általános módszerek számos szaktudomány módszerei, behatolnak, működnek azokban, összeforrnak velük.

Ezek után megértjük, hogy amennyiben léteznek a valóság összes jelenségeinek bizonyos egyetemes sajátosságai, törvényszerűségei, akkor kell lennie egy ezeken alapuló olyan egyetemes módszernek is, amely ugyan szintén nem önmagában működik és vezet eredményre, de áthatja az összes többi, nála kevésbé általános módszereket, gazdagítja, segítőleg formálja, megtermékenyíti azokat. *Márpedig a valóság minden jelenségének vannak egyetemes sajátosságai is, és éppen ezeket tárja fel a dialektikus materialista filozófia. A dialektikus materializmus azzal, hogy a megismerés és cselekvés legáltalánosabb tárgyának, a valóságnak mint egésznek a legáltalánosabb lényeges sajátosságait, törvényszerűségeit feltárja, s ezzel fontos útbaigazításokat ad a további gyakorlati és elméleti cselekvésben, az egyetemes módszer szerepét tölti be.* Az egyetemes módszer szerepét nem abban az értelemben, hogy helyettesíti, hanem abban, hogy áthatja, megtermékenyíti az összes tudományok, az egész emberi gyakorlat konkrét módszereit.

A módszernek azon az alapvető, elsődleges oldalán túl, hogy az a tárgy természetének a figyelembevétele, van még egy mozzanata. A tárgy eredményes megismeréséhez — s ezzel formálásához is — nemcsak a tárgy természetét, hanem a tárgyat megismerő és formáló szubjektumnak, saját megismerési képességünknek, gondolkodásunknak a természetét is figyelembe kell venni. Nézzük pl. a tudományos analízis módszerét. A vegyész kémiai reagensekkel analizál, a biológus bonckéssel és mikroszkóppal — tárgyuk természetének megfelelően. De hallgatólagosan — s gyakran csak spontánul — mindkettő figyelembeveszi az emberi gondolkodásnak azt a sajátosságát, természetét, hogy a valóságot fogalmilag tükrözi, s hogy a gyakorlati analízisen alapuló logikai analízis a fogalomalkotásnak, a valóság gondolati tükrözésének egyik eszköze. Általánosságban is

kimondhatjuk, hogy az eredményes tudományos tevékenységhez nem csak tárgyunk ismerete, beható tanulmányozása szükséges, hanem *a megismerési folyamat törvényszerűségeinek, eszközeinek, fogásainak az ismerete is,* s ennek alapján annak elsajátítása, amit Engels a fogalmakkal való bánás művészetének nevezett.

Vannak, akik lebecsulik ezt. Azt mondják: attól, hogy megismerkedünk a gondolkodás törvényszerűségeivel, még nem tudunk jobban gondolkodni, mint ahogyan emésztésünk sem lesz jobb attól, ha elolvasunk egy, az emésztéssel foglalkozó szakmunkát. Ezeknek már Hegel helyesen megfelelt: a szakkönyv elolvasásától még nem fogunk jobban emészteni, de megtanulhatjuk, hogyan előzhetők meg az emésztési zavarok, s ha már jelentkeznek, hogyan ismerhetők fel és háríthatók el. Hasonlóan *a gondolkodás, a megismerés természetének az ismerete segít a helyes elméleti út megtalálásában, a hibák elkerülésében, a zavarok felismerésében.* A tudomány nagyjai — bár gyakran nehezedett rájuk koruk, helyzetük ideológiai korlátoltsága — rendszerint a gondolkodás nagy művészei is voltak.

A megismerő szubjektum természetének, a megismerési folyamat törvényszerűségeinek a feltárása a filozófia, az ismeretelmélet feladata, s e feladatot korszerűen, tudományosan a dialektikus materializmus oldja meg. S minden tárgy legáltalánosabb természetének a kivizsgálása mellett ez teszi a materialista dialektikát egyetemes módszerré. A dialektikus materializmus módszer funkciójának mindkét alapja olyan feladat megoldásában áll tehát, amelyet külön-külön egyik szaktudomány sem oldhat meg, de aminek a tudomány összes eredményeire támaszkodó filozófiai megoldása hathatós segítője minden tudománynak.

A szóbanforgó, az egyetemes módszer funkcióit megalapozó feladatot tehát a dialektikus materializmus egész tanítása oldja meg. A dialektikus materializmus, ez a *tudományos elmélet és módszer* ma már nélkülözhetetlen a sikeres tudományos és társadalmi tevékenységhez.

Nem mond-e ennek ellent az, hogy még ma is érnek el komoly eredményeket olyan tudósok, akik nem ismerik a dialektikus materializmust? Nem mond ellent. Mert, ha nem is ismerik a dialektikát, kimutatható, hogy ha ösztönösen is, de dialektikusan járnak el. Példaként megemlíthetjük Darwint, aki tagadta az ugrásokat, a gyökeres minőségi változásokat a természetben, ugyanakkor egész munkásságával bebizonyította, hogy gyökeres, minőségi változások mennek végbe. A metafizikus kutatók saját felfogásuk ellenére érik el sikereiket. Az viszont, hogy nem ismerik a materialista dialektikát, csak nehezíti munkájukat. A helyes eredményt a dialektikus természet mintegy kikényszeríti belőlük, sokszor azzal, hogy mi-

előtt a helyes eredményre jutnának, számos zsákutcát járnak meg. Számos kudarc löki őket az eredmények felé.

Sok polgári tudós, amikor bemegy a laboratóriumba, esernyőjével együtt idealista világnézetét és metafizikus módszerbeli felfogását is megpróbálja az előszobában hagyni. Ez nem sikerül teljesen, mert hiányzik a másik, a helyes világnézet és módszer. De munkájában ösztönösen rendszerint ez utóbbi irányába vezeti őt maga a vizsgált tárgy. Engels (pl. A természet dialektikájában), Lenin (pl. a Materializmus és empiriokriticizmusban) hatalmas anyagon mutatták meg ezeket az összefüggéseket a természettudomány fejlődésében.

6. *A filozófia pártossága*

A pártosság, a politikában és a tudományban egyaránt általában valamely társadalmi osztály álláspontjára való helyezkedést, valamely osztály érdekeinek, törekvéseinek a kifejezését, harcának a segítését jelenti.

A filozófia, mint világnézeti tudomány olyan kérdések megválaszolásával foglalkozik, melyekben az állásfoglalás befolyásolja az emberek társadalmi magatartását, mégpedig mindig valamely társadalmi osztály érdekeinek megfelelően. A világ sorsát isten határozza-e meg, vagy pedig saját belső törvényei, melyekre támaszkodva az emberek befolyást gyakorolhatnak az események menetére? Van-e fejlődés, vagy pedig el kell fogadnunk a fennállót, mint megváltozhatatlant? Íme, elég csak néhány világnézeti kérdést felvetnünk és kiderül, hogy azok megválaszolása nem lehet közömbös az osztályok érdekei, harca szempontjából. Ezért teljes joggal mutatott rá Lenin arra, hogy a legelvontabb filozófiai fejtegetések mögött is *„meg kell látni a filozófiában küzdő pártok harcát, mely végeredményben a mai társadalom ellenséges osztályainak tendenciáit és ideológiáját fejezi ki. A legújabb filozófia éppoly pártos, mint a kétezer évvel ezelőtti”. (Lenin.* Materializmus és empiriokriticizmus. Művei 14. 372. old.)

Az objektivizmus, az osztályok fölé helyezkedés igényével fellépő „tárgyilagosság” ezért a filozófiában a reakciós, igazi mivoltukat takargatni kénytelen irányzatok álarca.

Felmerül azonban egy reális probléma: *Összefér-e a filozófia pártossága a tényleges objektivitással, a tárgyi igazság elfogulatlan, tudományos feltárásával? Ezt az dönti el, hogy milyen pártosságról, milyen osztály érdekeinek a kifejezéséről van szó.* Ha olyanéról, melynek érdekében áll az igazság feltárása, akkor összefér, sőt szorosan összetartozik. Ellenkező esetben nem fér össze.

A dialektikus materializmusnak mint sajátos, filozófiai tudománynak a pártossága először is materialista jellegében nyilvánul meg. Abban, hogy a két alapvető filozófiai irányzat — materializmus és idealizmus — harcában határozottan az előbbi táborában foglal helyet. Ugyanakkor mint a materializmus legfejlettebb, korszerű formája, *dialektikus jellegű* és szemben áll a metafizikus módszertani irányzatokkal.

A marxista filozófia pártosságának előbbivel összefüggő lényeges jellemvonása éppen az, hogy *magában foglalja a tárgyi igazság következetes feltárásának az igényét.* Ez ugyanis a munkásosztály filozófiája. Márpedig a munkásosztály érdekei egybeesnek a fejlődés objektív menetével, a munkásosztály történelmi hivatását csakis a tudományra támaszkodva teljesítheti. Ezért „csak a munkásosztályban van meg tovább is csorbíthatatlanul a régi német elméleti érzék. Itt nem lehet ezt kiirtani; itt nincsenek tekintettel előmenetelre, profitcsinálásra, kegyes pártfogásra felülről, ellenkezőleg, mennél kíméletlenebbül jár el a tudomány, annál inkább van összhangban a munkások érdekeivel és törekvéseivel. Az új irány, amely a munka fejlődésének történetében lelte meg a társadalom egész történetének kulcsát, eleve főleg a munkásosztályhoz fordult és itt oly termőtalajra talált, melyet se nem keresett, se nem várt a hivatalos tudomány részéről". (Engels: Feuerbach..., M—E. Vál. Műv. II. 398. old.)

A fentiekkel függ össze, hogy a marxista filozófia pártossága *nem objektivizmussal kendőzött, hanem nyíltan hangoztatott pártosság.* Annak a filozófiának, mely valóban a tárgyi igazságot tárja fel, mely a társadalom nagy többségének alapvető érdekeit szolgálja, nincs miért kendőznie pártosságát. A burzsoázia saját ideológiáját a pártatlanság álarcába öltözteti, hogy így könnyebben becsempészhesse azt a dolgozó tömegek, a haladó emberek tudatába is. A dialektikus materializmus viszont nem a burzsoáziát. nem a címeres reakciósokat akarja megnyerni, hanem a munkásosztályt, és mindazokat, akik az igazságot, a haladás útját keresve őszintén csatlakoznak a munkásosztályhoz, a tudományos világnézettel felfegyverezni.

Fontos jellemvonása a dialektikus materializmus pártosságának *az elmélet szoros összekapcsolása a gyakorlattal:* a munkásosztály forradalmi harcának, a társadalmi és tudományos haladásnak a szükségleteivel. Közismertek Marx szállóigévé vált szavai: „a filozófusok a világot csak különbözőképpen m a g y a r á z t á k: de a feladat az, hogy m e g v á l t o z t a s s u k". (Marx: Tézisek Feuerbachról. M. E. Vál. Műv. II. 401. old.) Ez a marxista filozófiával szemben magasfokú elméleti igényt is támaszt. Ugyanis amíg egy filo-

zófia a cselekvés leszerelésére, pusztán a spekulatív gondolkodás foglalkoztatására szolgál, addig gátlástalanul zsonglőrködhet a legképtelenebb gondolatokkal. Egy olyan elmélet viszont, melyet a gyakorlatban felhasználnak és szakadatlanul ellenőriznek, „nem engedheti meg magának" az elszakadást a valóságtól, a tárgyi igazságtól.

A marxista filozófia pártosságának lényegi, az összes többihez szorosan kapcsolódó vonása végül az, hogy *miután létrejöttek a munkásosztály forradalmi marxista–leninista pártjai, ezeknek a pártoknak a világnézete, eszmei fegyvere lett.* Művelése, terjesztése, eszmei tisztaságának a megőrzése és alkalmazása nem néhány elszigetelt tudósnak, hanem a munkásosztály élcsapatának az ügye. Természetesen a dialektikus materializmust tanulmányozhatják, meríthetnek belőle azok is, akik nem kommunisták, akik nem tagjai a kommunisták pártjának. Sok embert éppen ez, a tudományos igazság szenvedélyes keresése, ennek során a marxista elmélettel való megismerkedés hoz közelebb a munkásosztályhoz és annak pártjához. A már hatalomra került munkásosztály, lehetőségeit felhasználva, messzemenő segítséget nyújt minden dolgozónak és különösen a felnövekvő fiatal nemzedéknek, hogy a kor tudományos világnézeti színvonalára emelkedjék. Ez a segítség és ennek gyümölcsöztetése az emberi fejlődésben és a tudományban történő előrehaladásban nincs párttagsághoz kötve. Egy dologhoz azonban kötve van: *a szavak és a tettek, az elméleti belátás és a gyakorlati magatartás összhangjához,* az emberi tisztesség elemi követelményéhez. Aki ragaszkodik a polgári világszemléletnek megfelelő élethez, gyakorlati magatartáshoz (cinizmus, individualizmus, kispolgári fegyelmezetlenség) az nem sajátíthatja igazán el a marxista világnézetet sem.

A kommunista világnézet, és ennek elméleti alapja, a dialektikus materializmus: eszme. Az évezredek óta elnyomott néptömegek felemelkedésének útját, az emberiség nagyszerű jövőjét a tudomány fényével bevilágító eszme. Az eszme pedig — hadd idézzük ismét Lenin gondolatát — tudás, plusz érzelem, plusz cselekvés együtt.

II.

A VILÁG ANYAGI TERMÉSZETE

Ebben a fejezetben a filozófia alapkérdését, a lét és a tudat viszonyának a problémáját elsősorban a létnek az oldaláról vizsgáljuk meg. Milyen természetű a világ, az embert környező természeti és társadalmi valóság, anyagi-e vagy szellemi? Olyan-e, amely az ember tudatától és mindenféle „isteni tudattól", „felsőbbrendű szellemtől" függetlenül létezik saját belső törvényei szerint, vagy pedig a szellem alkotása? A filozófiai materializmus e kérdésekre adott válaszát fogjuk kifejteni és megindokolni.

A jelzett problémákat azonban nemcsak a természet és a társadalom „tárgyaira", hanem azok néhány legáltalánosabb sajátosságára és összefüggésére vonatkozóan is megvizsgáljuk. Ennek megfelelően e fejezetben a következőkkel foglalkozunk: Az anyag fogalma; A mozgás, a tér és az idő, mint az anyag általános sajátosságai — nevezetesen létezési módja és a létformák; Okság, szükségszerűség és véletlen, törvényszerűség, mint a valóság nagy jelentőségű és általános összefüggései.

Mindezekben a problémákban természetesen nem akármilyen materializmus, hanem a dialektikus materializmus álláspontját ismertetjük. Bár a marxista–leninista dialektika alapvető törvényeinek kifejtésére csak később kerül sor, az e törvények felismerésén alapuló dialektikus módszerrel, a dialektika szempontjainak az érvényesítésével oldjuk meg a filozófiai materializmus most tárgyalásra kerülő kérdéseit, megvizsgálva egyszersmind ezek dialektikai oldalát, az alapvető dialektikus törvények megnyilvánulását. Az elméleti, világnézeti álláspont ismertetése mellett igyekszünk legalább jelezni a szaktudományok és a gyakorlat számára adódó módszertani útmutatásokat is.

1. Az anyag fogalma

Hogyan merült fel a filozófiában az anyag fogalmának a problémája? Miért vált filozófiai vizsgálódás tárgyává az a kérdés, hogy mi az anyag, melyek a tárgyak, a jelenségek legáltalánosabb sajátosságai?

A választ elsősorban a filozófia alapkérdésének a jellegében, illetve az alapkérdés felmerülésének már tárgyalt történelmi és tudományos forrásaiban találjuk meg. A vallásos és idealista nézetek összezavarták a külső világ tárgyainak és az emberi gondolatoknak a tényleges viszonyát és különbségeit. Pl. a természetet az emberhez hasonló „lelkes lénynek", vagy egy „lelkes lény" teremtményének, némelyek pedig csupán az emberi érzetek, képzetek produktumának tartották. *A vallásos és idealista nézetek elleni harcában dolgozta ki a materialista filozófia az anyag fogalmát.* E fogalommal jelölte meg a külvilág tárgyait, jelenségeit, e fogalomban foglalta össze azoknak mindazt a közös sajátosságát, melyek ismeretei szerint ténylegesen megkülönböztetik a tárgyakat és jelenségeket mindenféle szellemtől. Ezért fordult az idealizmus mindig gyűlölettel a materialista anyagfogalom ellen. És ugyanezért tekinthetjük az anyagfogalom kidolgozását és mindenféle idealista misztika elleni felhasználását minden materialista filozófia nagy, tudományos vívmányának.

E közös, nagy érdem mellett azonban a Marx előtti materializmus bármely formáját tekintsük is, az anyagfelfogásban komoly, történelmi korlátaikkal összefüggő problémákat találunk. Ezekre azért is fontos legalább röviden rámutatni, hogy jobban megértsük a dialektikus materializmus anyagfelfogását.

Az ókori görög materializmus minden formájának anyagfelfogására erősen rányomta a bélyeget a kísérleti tudományok hiánya és a konkrét tudományos ismeretek primitív foka.

E kor materialistáinál az anyaggal kapcsolatos filozófiai kérdések összefolytak az anyag konkrét fizikai stb. sajátosságainak a kérdésével. Ez megnyilvánult abban, hogy egy *„ősanyagot", „alapanyagot" kerestek,* melyekből az anyag összes konkrét formái, a kőzetek, a fémek, az élő szervezetek stb. mind leszármazhatók. Úgy képzelték, hogy „az anyagnak", tehát a külvilág tárgyai legáltalánosabb, közös vonásának van valamilyen az anyag többi konkrét formájához képest kitüntetett hordozója, mint amilyen a víz (gondoljunk Thalesra) vagy az atomok (mint Demokritosnál tapasztaljuk). Az ilyen felfogás az igaz, tudományosan feltétlenül helytálló, a gyakorlat sokszoros próbáját kiállt materialista alapgondolatot kiszolgáltatja az adott konkrét ismeretek esetlegességé-

nek. Mert mi történik akkor, ha rábukkanunk egy olyan tárgyra, mely nem vízből jön létre, nem is tartalmaz vizet? Ha a vizet tekintjük „az anyagnak", akkor ezt a tárgyat kénytelenek vagyunk olyan valaminek tekinteni, ami nem anyag. De hát akkor micsoda? Talán szellem? A vas pl. nem vízből jön létre, nem vízből épül fel, attól azonban még anyag, és nem szellem. Ez a példa érzékelteti azoknak a felfogásoknak a fogyatékosságát, melyek az anyag általános, filozófiai fogalmának a kérdését összemossák az egyes konkrét anyagok szerkezetének, összetételének, fizikai sajátosságainak a kérdésével.

A tizenhetedik és tizennyolcadik század mechanikus, metafizikus materialistái új. a görögöknél magasabb fokra emelték az anyagfelfogást. Világnézetileg megalapozták az újkori tudományt, s azok a kutatók, akik nem jutottak el a dialektikus materializmushoz, ha sokszor ösztönösen is, de számos vonatkozásban még ma is ezen a világnézeti talajon állanak.

A mechanikus materializmus már önállóan lábraállt, képviselői a kísérleti módszerekkel dolgozó szaktudományok eredményeire támaszkodhattak, elsősorban az újkori tudomány első periódusában az élvonalba került mechanikára. A mechanika igen széles jelenségkörök magyarázásában nagyszerű sikereket ért el. Más tudományok viszont még csak első lépéseiket tették meg. Ilyen körülmények között alakult ki az a felfogás, hogy „a mechanika törvényei egyszersmind a természetei is", amin azt értették, hogy a mechanikai törvények egyetemes, s minden jelenség megmagyarázására alkalmas törvények — kezdve a testek egyszerű helyváltoztatásától egészen az élő szervezetekig. Márpedig a testeknek csak néhány tulajdonsága az, ami a mechanika szempontjából figyelmet érdemlő és egyetemes tulajdonság. Ilyenek a kiterjedés, tömeg stb. És a filozófusok éppen ezeket tekintették „az anyag" egyetemes tulajdonságainak. Diderot pl. — aki pedig a francia materialisták legélenjáróbb képviselője volt a tizennyolcadik században —, anyagnak azt tekintette, ami „a holt vagy eleven erő, a hosszúság, a szélesség, a mélység, az áthatolhatatlanság és az érzőképesség" tulajdonságaival rendelkezik. *Itt* — bár fejlettebb tudományos alapon és új formában — ugyanaz a hiba jelentkezik, mint a görög materialistáknál: *az anyag filozófiai meghatározása hozzátapad a hiányos ismeretekhez, az anyag bizonyos, már megismert formáinak a tulajdonságait az anyag összes formái egyetemes tulajdonságainak nyilvánítják.*

A tudomány fejlődése során ennek a problémának élesen felszínre kellett kerülnie.

A természettudomány az anyag új formáit, sajátosságait és tör-

vényszerűségeit ismerte meg. Behatolt a mikro-részecskék és a fizikai erőterek világába. Ennek kapcsán kiderült, hogy olyan tulajdonságok, mint a nyugalom vagy az áthatolhatatlanság, egyáltalán nem egyetemes tulajdonsága az anyagnak. A fény elemi kvantumjainak, a fotonoknak pl. nincs nyugalmi tömegük. Az ujjnyi vastag páncéllemez sem abszolút áthatolhatatlan, a legkeményebb röntgensugarak könnyedén keresztülhatolnak rajta. Mindennek nyomán azok a természettudósok, akik csak a mechanikus, metafizikus materializmus anyagfogalmát ismerték, zavarba kerültek. Egy sor természeti jelenséggel kapcsolatban (fotonok stb.), olyan tulajdonságokat mutattak fel, melyek nem voltak beleilleszthetők a mechanisztikus anyagfelfogásba, kezdték kétségbevonni azok anyagi jellegét. Nem értették meg azt, hogy milyen jelenségeket kell anyaginak tekintenünk, nem az egyes jelenségek konkrét fizikai sajátossága, hanem az dönti el, hogy létezik-e a tudattól függetlenül.

A Marx előtti materializmus anyagfelfogása nemcsak az újonnan megismert természeti jelenségeknek, hanem *a társadalomnak a materialista értelmezésére is alkalmatlan volt.* Igaz, a metafizikus materialisták az embert természeti lénynek, az ember szervezetét a természet részének, a gondolkodást pedig a test, az agy funkciójának tekintették. Felléptek a testtől független lélek misztikus elképzelése ellen. Az ember gondolkodását, egész lelki életét igyekeztek anyagi forrásaira visszavezetni. Ez abban a törekvésükben nyilvánult meg, hogy minden gondolatot és érzelmet az ember biológiai, fiziológiai tulajdonságaiból magyarázzanak meg. Mert az anyagi számukra csak a természetit, a testit jelentette. De éppen ezért törekvésük nem járhatott sikerrel. Az ember sajátossága ugyanis az, hogy társadalmi lény. Az egész társadalom szellemi életét pedig bár anyagi tényezők, nem biológiai, hanem társadalmi tényezők határozzák meg. Magának a társadalomnak megvannak az anyagi, objektív, nem az emberek tudatától és akaratától függő folyamatai és viszonyai. A termelés folyamata, pl. bár benne cselekvő emberek vesznek részt, anyagi, objektív folyamat. Ugyanis bármely nemzedék számára a termelés szükségessége, a termelési eszközök színvonala, a termelés lehetősége objektív adottság. Ezt természetesen formálhatja éppen úgy, mint a készentalált természeti adottságokat meghatározott törvényszerűségek szerint. Ez azonban mit sem változtat azon, hogy életmódját, s ennek megfelelően gondolkodásmódját is, ezek az adottságok határozzák meg. Ebben világosan megmutatkozik, hogy objektív, nem az emberek tudatától (elképzeléseitől, szándékaitól) függő, tehát anyagi adottságokról van szó. Ezek azonban nem férnek bele a régi, egyoldalú anyagfelfogás szűk kereteibe.

Marx, Engels, Lenin számot vetettek ezekkel a problémákkal. Kihámozták a materializmus előző formáinak anyagfelfogásából az értékes filozófiai elemet — azt, hogy a külvilág jelenségeit meg kell különböztetni a tudati jelenségektől, tisztázni kell az előbbiek kapcsolatát az utóbbiakkal, s e tisztázás nélkülözhetetlen eszköze az anyag fogalma, melyben a tudattól független külvilág jelenségeit foglaljuk össze, tükrözzük vissza. És ezt az értékes elemet megtisztították a hozzátapadt egyoldalúságtól, elhamarkodott általánosításoktól. Így született meg a dialektikus materializmus anyagfogalma, melyet legélesebben Lenin formulázott meg Materializmus és empiriokriticizmus c. művében (lásd Lenin Művei 14. 145. old.)

Eszerint *az anyag a tudatunktól függetlenül létező valóság, mely érzékszerveinkre hat és tudatunkban visszatükröződik. Az anyag fogalma pedig filozófiai fogalom, ennek az objektív valóságnak a megjelölésére.*

Ez a meghatározás igaz és feltétlen érvényű. Tartalmazza mindazt, amit az anyagfogalom, eme alapvető jelentőségű filozófiai fogalom meghatározásának tartalmaznia kell ahhoz, hogy a filozófiai problémákat tudományosan megoldhassuk, hogy a természet és a társadalom jelenségeit megfelelően értelmezhessük. Ugyanakkor mentes minden olyan leszűkítéstől, elhamarkodott általánosítástól, mely megkötné vagy világnézetileg megzavarhatná a szaktudományok fejlődését. Mindez kitűnik mihelyt elemezzük filozófiai tartalmát és összevetjük a modern tudomány eredményeivel.

Az anyag lenini meghatározásában a következő fő tartalmi vonatkozásokat találjuk.

A meghatározás kifejezi a világ anyagiságát, az objektív valóság létét, amely tudatunkon kívül, attól függetlenül van.

Világosan aláhúzza az anyag elsődlegességét és a tudat másodlagosságát. Hangsúlyozza, hogy az anyag érzeteink, képzeteink, fogalmaink, egyszóval tudatunk forrása.

Tartalmazza a világ megismerhetősége kérdése megoldásának a lényegét. Lenin ugyanis kiemeli, hogy az anyag, az objektív világ visszatükröződik érzeteinkben, képzeteinkben, fogalmainkban.

Az anyag lenini meghatározásában tehát összefoglalva láthatjuk a filozófia alapvető kérdésének marxista materialista megoldását.

A közvetlenül érzékelhető tárgyakhoz és a különböző konkrét minőségű anyagokhoz szokott hétköznapi gondolkodás számára nehézséget jelenthet az anyag fogalmának megértése. Egyes idealista filozófusok e nehézségből érvet kovácsolnak a materializmus ellen és a materialistáknak szemére vetik, hogy e fogalom túl általános,

sőt Berkeley nyomán „puszta elnevezésnek", valamiféle bűvös szónak tekintik, amely minden alapot nélkülöz.

Ezért szükséges, hogy az anyag fogalmának jellegét és viszonyát az objektív valósághoz külön megvizsgáljuk. Ki fog derülni, hogy nincs itt semmi különös nehézség.

Az anyag fogalma magasfokú absztrakció, ahogy absztrakció minden egyéb fogalom is. Vegyünk egy egyszerűbb fogalmat, pl. a gyümölcs fogalmát. A gyümölcs szintén absztrakció. Gyümölcsöt mint ilyet senki sem érzékelt, senki sem evett, csak annak valamilyen konkrét megjelenítőjét, almát, körtét stb. Ez azonban talán azt jelenti, hogy a gyümölcs fogalma puszta kitalálás? Nem! A gyümölcs fogalma az egyes konkrét gyümölcsök leglényegesebb, objektíven létező jellemző vonásait foglalja magába és összefoglalását, rövidítését és mélyebb meghatározását jelenti az összes gyümölcsöknek. A hasonlat közelebb visz bennünket az anyag meghatározásának a megértéséhez. Az anyag meghatározásánál is el kell tekintenünk az egyes konkrét anyagok tulajdonságaitól, az anyag szerkezetére vonatkozó állandóan fejlődő természettudományos ismereteitől és *csak az anyag legfontosabb világnézeti szempontjából jellemző vonásait emeljük ki. azt, hogy az anyag objektív valóság, amely érzeteinkben adott és tudatunkban visszatükröződik.*

„Az anyag" tehát mint ilyen — hasonlóan „a gyümölcshöz" — a meghatározott anyagoktól függetlenül érzékileg nem létezik, de az anyag fogalma helyes, tudományos absztrakciónak az eredménye, mely hűen kifejezi a leglényegesebbet, a legáltalánosabbat az anyag konkrét megjelenési formáiban. Azt, amit a világ megismerésének egész eddigi útja igazolt.

A természettudomány legújabb eredményei és a velük kapcsolatban felmerült világnézeti problémák szembeötlően mutatják mindezt.

A dialektikus materializmus felfogása az anyagról, megakadályozza, hogy kirekesszenek az anyagi világból, a tudomány kutatási köréből bármit is, ami valójában anyagi (mint pl. a foton, az elektromágneses sugárzás).

Megakadályozza, hogy anyaginak, objektíve létezőnek tüntessenek fel bármit, ami csupán az idealizmus, a vallás kitalálása (mert amíg az anyag „legszokatlanabb" formáit is módunk van — közvetlenül vagy közvetve — érzékileg tapasztalni és racionálisan megismerni, addig a vallásos idealista szellemek stb. tudományosan nem tanulmányozhatók, mert nem léteznek).

Buzdítást nyújt, korlátlan lehetőséget mutat a tudomány számára ahhoz, hogy az anyag egyre újabb konkrét formáit és tulajdonságait ismerje meg, ha azok még oly „szokatlanok" is.

Az elmondottakat hadd illusztráljuk egy példával.

Heisenberg — aki bár kiváló fizikus, ugyanakkor az úgynevezett „fizikai" idealizmus képtelen filozofiai irányzatának egyik vezéralakja — a következőket írja *Változások a természettudomány alapjaiban* c. munkájában: „A modern fizika atomja elsősorban a sokdimenziójú tér parciális differenciálegyenletével jelképezhető... A modern fizika atomjának minden tulajdonsága levezetett, közvetlenül semmiféle anyagi tulajdonságokkal nem bír, vagyis minden kép, melyet képzetünk az atomról vázolhatna, eredendően hibás".

Az általunk vizsgált kérdés szempontjából az idézet legfontosabb megállapítása az, hogy az atom semmiféle anyagi tulajdonsággal nem bír. Igaz, hogy e megállapításba ravaszul bele van csúsztatva az, hogy „közvetlenül". Azonban ennek csak akkor volna értelme, ha a szerző elismerné, hogy közvetve bír anyagi tulajdonsággal az atom. De lehetséges-e az, hogy valami közvetlenül ugyan nem, de közvetve igenis rendelkezik anyagi tulajdonságokkal?

És ha ez lehetséges, akkor minek a közvetítésével? Ha valami anyagi dolog közvetítésével rendelkezik az atom anyagi tulajdonságokkal, úgy ez csak akkor lehetséges, ha már közvetlenül is rendelkezik ilyenekkel. Egy lehetőség marad hátra: a tudat a szellem közvetítésével rendelkezik anyagi tulajdonságokkal. Magyarán szólva csak az ember tudata ruházza fel az atomot bizonyos tulajdonságokkal, olyanokkal, amelyekkel az atomok valójában nem is rendelkeznek. De ha ez így van, akkor egyáltalán miért van szükség tudományra? Milyen alapon jelenti ki maga Heisenberg, hogy „csak a kísérlet... vallatja ki az atomot a helyet, a színt és a hőmennyiséget illető adatairól?"

Tehát mégegyszer: Heisenberg szerint az atom nem rendelkezik semmiféle anyagi tulajdonságokkal. De ami nem rendelkezik semmiféle anyagi tulajdonsággal, az nem is anyag. Ha pedig valami létezik és nem anyag, akkor az csak szellem lehet — hiszen az anyag nem más, mint a „nem-szellemi, vagyis a szellemtől, és tudattól független létező". Vagyis Heisenberg szerint az atom szellem. Azonban tudjuk azt is, hogy az úgynevezett makrotestek — a Föld, a minket környező közismert tárgyak és saját szervezetünk is atomokból, vagyis Heisenberg szerint nem anyagi, azaz szellemi jelenségekből tevődik össze. Így „tűnik el" az egész anyagi világ az idealista filozófia szemfényvesztő bűvészkalapjában.

Mire alapozza Heisenberg azt a megállapítást, melyből elkerülhetetlenül folynak a fenti, legképtelenebb idealista következtetések — mégha azokat maga Heisenberg átalja is nyíltan levonni, és jellegzetes módon átengedi ezt elszántabb embereknek, akiknek

nem kell a közvélemény előtt annyira vigyázni saját presztizsükre, mint egy tudós fizikusnak?

Az indokolás az, hogy az atomok és méginkább az atomokat alkotó elemi részecskék (elektronok, protonok stb.) fizikai tulajdonságai eltérőek a makrotestek megszokott fizikai tulajdonságaitól, s számos ilyen tulajdonságot érzékszerveink közvetlenül (műszerek stb. nélkül) nem képesek érzékelni. Ezért ezekről teljesen pontos érzéki képet nem is tudunk alkotni. Ezek a valóságos, Heisenberg által — enyhén szólva — nem elég világosan megfogalmazott tények. Ezek csak akkor bizonyíthatnák azt, hogy az atom anyagi tulajdonságokkal nem rendelkezik, ha a nagy testek megszokott tulajdonságait az anyag minden formája szükségszerű tulajdonságainak tekintenék, ha az anyagot úgy fognák még mindig fel, mint pl. Diderot. Azonban a dialektikus materializmus — éppen a modern tudomány eredményeire támaszkodva — már rég kimutatta, hogy azt a kérdést, valami anyag-e vagy sem, kizárólag az dönti el, hogy valóban létezik-e tudatunktól függetlenül? Az atomenergia felhasználása pontosan azt bizonyítja, hogy *az atom objektív, tudatunktól függetlenül létezik és képesek vagyunk az atom megismerésére és sokoldalú felhasználására!*

A dialektikus materializmus anyagfogalmának a termékenységét, helytálló voltát a társadalomtudományokkal kapcsolatban részletesen a történelmi materializmus keretében fogjuk ismertetni. De néhány mozzanatra már itt felhívjuk a figyelmet.

A társadalmi jelenségekkel kapcsolatban a régi materializmus anyagfelfogásában szereplő olyan tulajdonságoknak, mint a geometriai alak vagy az áthatolhatatlanság fizikai tulajdonsága, rendszerint nincs semmi értelme. De *a társadalomban is találhatók olyan jelenségek, folyamatok, összefüggések, melyeket nem az emberek tudata és akarata, hanem saját belső törvényeik határoznak meg.* Ezért ezeket — ahogyan a termelés példáján már láttuk — anyagi jellegűeknek kell tekintenünk. Ez teljes mértékben összhangban van a dialektikus materializmusnak az anyagról adott meghatározásával.

Csak ha felismertük, hogy a társadalomban mi az anyagi, akkor lehet ezen a területen egyáltalán helyesen felvetni és meg is oldani a filozófia alapkérdését. *A régi materialisták* ezt leszűkítették a természeti lét és az egyéni tudat problémájára. *Anyagon a természeti létet* (a természetet, beleértve az ember szervezetét is) *értették.* A társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának a kérdését lényegében fel sem vetették. És ezt meg sem tehették, miután nem ismerték fel, hogy a társadalomnak, mint egésznek is megvan a maga anyagi életfolyamata (elsősorban a termelés és ennek során

az emberek között fennálló kapcsolatoknak, a termelési viszonyoknak az alakulása) és szellemi életfolyamata (a tudománynak, a politikai, erkölcsi, filozófiai stb. nézeteknek a fejlődése).

A marxista társadalomtudomány megmutatta: képes a történelem menetének tudományos előrelátására, a fejlődés fő vonalának pontos és kipróbált megragadására. A szocializmus, melynek szükségszerű eljövetelét Marx tudományosan kimutatta, egyetlen évszázad alatt élő valóság, az emberiség egyharmadát felölelő országok felépült vagy épülő társadalmi rendjévé vált. Ez a legfőbb gyakorlati bizonyítéka a materialista társadalomfelfogásnak, melyre Marx támaszkodott, és anyagfelfogásunk igazságának is, mely e materialista társadalomfelfogás fontos eleme.

Az anyagfogalom hosszú fejlődéséből, az ennek kapcsán felmerült problémákból fontos világnézeti és módszertani útmutatások adódnak a szaktudományok számára. Ezeket így foglalhatnánk össze: *a jelenségek természetét, sajátosságait filozófiai és szakszempontból egyaránt meg kell vizsgálni, de a két szempontot nem szabad összekeverni.* Szakszempontból a konkrét fizikai, vegyi stb. tulajdonságokat kell feltárni. Filozófiai szempontból objektív jellegüket, azt hogy a feltárt fizikai stb. tulajdonságok valóban a vizsgált jelenségnek a tulajdonságai. De *bármilyen újszerű, szokatlan tulajdonságaival ismerkedjünk is meg a jelenségeknek, az semmiképpen nem adhat alapot azok objektív létezésének a kétségbevonására. Az objektivitásnak, az anyagi jellegnek nincs más kritériuma, csak a tudattól független létezés, képesség az emberi érzékszervekre való* (közvetlen és közvetett, műszereken keresztül történő) *hatásra, s ezen az úton az ember tudatában való visszatükrözésre.*

2. A világ anyagi természete és anyagi egysége

A világ természetének és egységének a problémája, mint már rámutattunk, a filozófia alapkérdésének fontos mozzanata.

Milyen természetű a világ, anyagi-e vagy szellemi? Egységes-e a világ, vagy pedig az anyagi világ mellett létezik-e egy szellemi világ, egy „túlvilág"? Ezek filozófiai kérdések, de megválaszolásuk közelről érinti a szaktudományokat is. Ugyanis ha a világ anyagi természetű és egységes, akkor megismerésében támaszkodhatunk az anyagi jelenségek tanulmányozása során kialakult tudományos módszerekre, eljárásokra, s a világ egyetlen tartománya sem képez „tiltott", megközelíthetetlen helyet a tudomány számára. Ha viszont a világ nem anyagi természetű, vagy pedig az anyagi világ mellett

még van egy „túlvilág" is, akkor a tudományos megismerés eljárásai (megfigyelés, kísérlet, elméleti feldolgozás és általánosítás, az eredmények gyakorlati ellenőrzése) egyáltalán nem, vagy csak korlátolt területen alkalmazhatók, csak addig, amíg nem ütköznek bele a „túlvilág" határaiba, melyektől már nem a tudomány, hanem a hit, a kinyilatkoztatás, a misztikus intuíció, és ehhez hasonlók vezetnek tovább.

A materialista filozófia, számotvetve a tapasztalatokkal, valamint azzal, hogy a vallásos és idealista elképzelések mellett egyetlen tudományosan elfogadható érvet sem tudtak felmutatni, *a világot mindig anyagi természetűnek és egységesnek tekintette.* Ezzel egyszersmind harcba szállott a tudomány jelentőségét, hatókörét korlátozó törekvések ellen. A filozófia történetének a vizsgálata erről mindenkit meggyőzhet.

Azonban a régi materialisták anyagfelfogásával kapcsolatos problémák a világ természetére és egységére vonatkozó nézetekben is megjelentek. Mégpedig úgy, hogy anyagnak csak azt tekintették, ami megfelel saját leszűkített anyagfogalmának, a világ anyagi egységén pedig azt értették, hogy minden létező kivétel nélkül rendelkezik egy vagy néhány meghatározott, általuk egyetemesnek gondolt fizikai tulajdonsággal a természetben. Az embert is a természet részének tekintették, a társadalmat pedig pusztán emberek összességének. Feltételezték, hogy létezik valamilyen „alapanyag", „elemi építőkő", amelyből minden származik, amelyre minden visszavezethető, s ezt a világ egysége lényeges vonásának tartották.

A természettudomány a régi materialisták anyagfelfogását, mint láttuk, túlhaladta. És nem igazolta — legalábbis az eddigiekben az egységes alapanyagról, az elemi építőkövekről vallott nézeteket sem. Igaz, a jelenségek igen nagy körét lehet sikeresen visszavezetni az atomok mozgására és kölcsönös elrendeződésére. De amikor mármár úgy látszott, hogy az atomokban a világ elemi építőköveire bukkant a tudomány, kiderült, hogy az atomok tovább oszthatók, kiderült, hogy vannak még elemibb építőkövek — elektronok, protonok stb. És ezekből is egyre több fajtát fedezett fel a modern fizika. A már eddig megismert több tucatnyi fajta elemi részecske tulajdonságai, megfigyelt átalakulási folyamatai nem zárják ki azt a gondolatot, hogy ezeknek is van belső struktúrájuk, és hogy ezek még elemibb részecskékből épülnek fel. Lehet, hogy a jövőben sikerül is az anyag ma ismert formáit, elsősorban az elemi részecskéket és a fizikai erőtereket egy vagy néhány még elemibb formára visszavezetni. Ebben az irányban folynak is kutatások. De még ha ezek sikerre vezetnek is, akkor sincs jogunk kijelenteni, hogy eljutottunk

az anyag legvégső, legelemibb építőkövéhez, nincs jogunk elejét venni a további kutatásoknak.

Volt olyan, a materializmus igényével fellépő filozófus is, aki a világ egységét bár nem valamilyen alapanyag létezésében, de egészen formális mozzanatban vélte felismerni. Gondoljunk az Engels által megbírált Dühringre, aki a múlt század második felében befolyásra tett szert zavaros nézeteivel a német munkasmozgalomban. Dühring azt állította, hogy a világ egysége létében van. Minden, ami létezik, rendelkezik a létezés közös „tulajdonságaival", s ebben rejlik a világ egysége. Engels feltárta e nézet hibáit, s ez nagyon tanulságos a tudományos álláspont megértése szempontjából.

A világ egységét az abban megtalálható jelenségek valamilyen tényleges közös tulajdonságában kell felfednünk. Már pedig *a létezés nem tulajdonság, csupán feltétele a tulajdonságoknak,* amennyiben bármiféle tulajdonsággal csak az rendelkezhet, ami létezik.

De még ha elfogadnánk is a létezést tulajdonságnak, a dühringi felfogás akkor is hibás. *A világ egységének a kérdése filozófiai probléma, mint a filozófia alapkérdésének a mozzanata merül fel.* Ebben állást foglalni annyit kell hogy jelentsen, mint állástfoglalni egy adott vonatkozásban a filozófia alapkérdésében, állástfoglalni a materializmus és az idealizmus harcában. Dühring nézete viszont kibújás az állásfoglalás alól. Ugyanis ha azt mondjuk, hogy a világ egysége létében van, akkor még nyitvahagytuk azt a kérdést, hogy mit tartunk létezőnek. Csak az anyagot, az anyagi világot, vagy esetleg a „túlvilágot" is. Holott éppen ezt kell eldönteni. Igaz, ha minden általam feltételezett létezőre, mint létezőre gondolok, akkor azokat mint létezőket egységesnek is gondolom, amennyiben egységesen „a létező" fogalma alá rendelek mindent. Éppen erre hivatkozik Dühring. A kérdés azonban nem az, hogy egységesnek gondolom-e a világot, hanem az, hogy valóban egységes-e, s ha igen, akkor miben van az egysége? Attól, hogy egységesnek gondoljuk, még nem lesz egységes. Mint ahogyan — Engels példájával — ha a cipőkefét az emlősállat fogalma alá rendelem, azaz gondolatban egységesnek fogom fel az emlősállattal, attól a cipőkefének még nem nőnek tejmirigyei.

Hogyan oldotta meg a dialektikus materializmus a világ természetének és egységének a kérdését?

A dialektikus materializmus szerint a világ anyagi természetű. „A világ valóságos egysége anyagiságában van, és ezt nem néhány szemfényvesztő frázis, hanem a filozófia és a természettudomány hosszú és fáradalmas fejlődése bizonyítja. (Engels. Anti-Duhring, 45. old. Szikra 1950.)

A világ anyagi természetű — ez azt jelenti, hogy a világ a tudattól függetlenül, objektíven létezik. Ebben az anyagi természetében rejlik a világ egysége — tehát az anyagi világon kívül nincs semmiféle „szellemi világ", „túlvilág", az emberi tudaton kívül csak az anyag létezik, csak ez hat érzékszerveinkre, ez tükröződik vissza tudatunkban.

Látjuk: a dialektikus materializmus álláspontja világos és egyértelmű állásfoglalás a felmerült filozófiai kérdésekben. Viszont a nem filozófiai kérdések megoldását (az anyag szerkezete stb.) a szaktudományokra bízza.

Tekintsük át a világ anyagi természetéről és anyagi egységéről szóló dialektikus materialista tétel fő bizonyítékait.

Az emberi megismerés szakadatlan fejlődése folyamán a világ egyre hatalmasabb területét tárta fel, megszámlálhatatlan jelenséget vizsgált már meg, s kivétel nélkül a dolog anyagi természetéről győződhetett meg.

A világ anyagi természetére, anyagi egységére alapozott tudományos következtetések minden esetben, amikor nem tartalmaztak elhamarkodott, kellően meg nem indokolt feltevéseket, helyes eredményre vezettek, *lehetővé tették és teszik a tudomány számára az előrelátást.* Ezt a tudomány történetének nevezetes példái mutatják. Leverrier csak úgy lehetett képes az akkor még ismeretlen Neptunus bolygó pályájának kiszámítására, hogy szilárdan meg volt győződve a világ anyagi egységéről, arról, hogy a Naprendszer hatalmas térségein mindenütt, ahol a körülmények azonosak, az anyagnak ugyanazok a törvényszerűségei hatnak. Amikor a Nap színképének vizsgálata során felfedezték a héliumot, a Földön akkor még ismeretlen gázt, a világ anyagi egységének gondolata tette valószínűvé, hogy a Földön is megtalálható a hélium, és valóban meg is találták. Hasonló alapon volt lehetséges Mengyelejev periodusos rendszerében megnyilvánuló törvényszerűségekből következtetéseket levonni addig ismeretlen, de később valóban felfedezett elemek létezésére.

Jellemző dolog, hogy számos, a Földön végbemenő folyamat megmagyarázásához ma már nélkülözhetetlen törvényszerűséget először felfedni a világmindenséget kutatva, csillagászati úton lehetett. Különösen vonatkozik ez a relativitás elmélete kidolgozására, amely nélkül nem létezhetne a mai atomfizika sem. A relativitás elmélet számos, döntő bizonyítéka ugyanis csillagászati megfigyelésekre támaszkodik (a fénysugár elhajlása gravitációs térben, a Merkur perihélium mozgása stb.).

Az elmondottakkal szemben még soha, sehol egyetlen tényt sem

találtak, amely valamiféle, az anyagtól független szellemi jelenségek létezésére, az anyagi világon kívül valami szellemi létezésére engedne következtetni.

A világ anyagi természetének és anyagi egységének bizonyítása egyben annak a bizonyítása is, hogy nincs és nem is lehet az anyagi világon kívül, amellett vagy afölött valamiféle szellemi világ, „túlvilág", vagy ehhez hasonló. Ilyesmi csak a tényektől elrugaszkodott képzelődésben található.

Láttuk, hogy egyes materialisták a világ anyagi egységét valamiféle „változatlan lényeg", „ősanyag", „végső építőkő" feltételezéséhez kapcsolták. A tudomány ilyen végső építőkövet, mint láttuk, nem mutatott ki. És ha a ma ismert elemi részecskéket a jövőben vissza is vezetné még elemibb formációkra, akkor sem lenne jogunk azokat a „legvégsőknek" tekinteni. A végső építőkő feltételezésének elvetéséről azonban a világ egységéről szóló marxista tanítás nem vált üres absztrakcióvá, vagy pedig más filozófiai tételek „új" szavakkal való egyszerű megismétlésévé, hanem sajátos konkrét tartalommal bír. Ez a tartalom távolról sem merül ki abban, hogy pl. ugyanazok a kémiai elemek, ugyanazok a fizikai jelenségek a legkülönbözőbb égitesteken, a világnak egymástól szinte felmérhetetlen távolságra eső részein is megtalálhatók. Semmiben sem mondana ellent a világ anyagi egységének az, ha pl. egyes égitesteken olyan jelenségeket találnánk, amelyek másokon nem találhatók meg. Ez csupán az anyagi világ gazdagságának lenne további jele.

A világ anyagi természetéről és anyagi egységéről szóló filozófiai tanításnak a fizikát, általában az egyes konkrét szaktudományokat legközvetlenebbül érintő tartalma az anyag különböző formáinak kölcsönhatása, egymásba való átmenete, valamint az, hogy meghatározott körülmények között mindig meghatározott objektív törvényszerűségek érvényesülnek, s a jelenségek magyarázatát magában az anyagi világban kell keresnünk.

Az igazi tudomány gyakorlatilag mindig erre a dialektikus materialista álláspontra helyezkedik. De ha ezt tudatosan teszi, az elősegíti eredményes munkáját. Egy igen tanulságos példa erre a következő: A fény hullámtermészetű (lásd az interferencia jelenségét), de korpuszkula természetű is, amennyiben elemi energiakvantumokat, fotonokat tartalmaz. Az egyik kísérletbe (adott tárgyú feltételek mellett) a korpuszkula természet dominál. A „fizikai" idealisták, akik hamisan azonosították a kísérlet tárgyi feltételeit a kísérletet végző szubjektummal, azt állítják: sem a hullám, sem a korpuszkula természet nem objektív, mindkettő szubjektív, a megfigyelőtől függ. Ezért az a kérdés, hogy az ellentmondásos tulajdonságokat mutató

fénysugár objektíven ténylegesen milyen, számukra nem is létezik. Ezzel hosszú évekre ki is szorították a kutatási programból a kérdés tanulmányozását. Nem véletlen, hogy éppen tudatos materialista fizikusok fogtak hozzá az elmúlt években a félretolt probléma kivizsgálásának.

A világ anyagi egységének a gondolata igen termékenynek bizonyult a társadalomtudományok számára is. A marxista–leninista társadalomtudománynak az anyagfogalommal kapcsolatban már említett sikerei jelzik ezt. E társadalomtudomány egyik alapvető és bebizonyított gondolata a természet és a társadalom egysége és különbsége.

A társadalom: az anyagi valóság része, mely éppen úgy saját belső, objektív, tudományosan feltárható törvényeinek engedelmeskedik mint a természet, amelyből származik és amellyel állandó kapcsolatban van. Ugyanakkor a valóság egy sajátos része, mely sajátos törvényszerűséget mutat.

A felsorolt bizonyítékok az adott kérdésben nemcsak a materialista alapgondolatot, hanem annak a dialektikus kidolgozását is igazolják egyben. A világ anyagi egységének felismerése a dialektikus materializmusban összekapcsolódik olyan dialektikus felismerésekkel, mint az anyagi egységnek a jelenségek egyetemes összefüggésében való feltárulása, az egységen belül az egyes területek (pl. a természet és a társadalom) minőségi különbségeinek, törvényeik sajátszerűségeinek a megragadása.

A világ anyagi természetét, illetve anyagi egységét az idealizmus tagadja. Álláspontja azonban tudományosan tarthatatlan ebben a kérdésben is.

Az úgynevezett *objektív idealizmus* — tartalmi szempontból ehhez sorolhatók a vallásos nézetek is — *azt állítja, hogy az anyagi világ mellett, afölött, az emberi tudaton kívül, attól függetlenül, tehát objektíven létezik egy szellemi világ* (innen az irányzat elnevezése is) olyasféle szellemi világ, mint Platón ideavilága, vagy Hegel abszolút szelleme, vagy a vallás istene és egész túlvilága.

A legprimitívebb vallásos nézetek az anyagi világ mellett egy túlvilág létezésének az elképzelését az állítólagos csodákra, a túlvilági erőknek a csodák formájában való megnyilvánulására alapozzák. A tudomány ismer a fantázia termékeit valóságnak elfogadó emberekét, ismer jóhiszemű tévedéseket és tudatos csalásokat, de csodákat nem.

A „finomabb", igényesebb objektív idealista elképzelések ezért nem is a csodákkal operálnak. Nem is állítják feltétlenül, hogy az általuk feltételezett szellemi világ létezéséről tapasztalati úton meg-

győződhetünk. Ezzel szemben azt mondják: vannak olyan problémák, melyeket csak az ő feltevésük alapján lehet megoldani. Ilyen problémák pl. Mi hozta mozgásba, mi formálta meg az anyagot? Honnan származik az emberi tudat? Az idealizmus azonban azzal, hogy mindezekben a kérdésekben egy felsőbbrendű szellemi létező működésére hivatkozik, valójában nem old meg semmit. Ugyanakkor a tudomány egyre-másra ténylegesen megoldotta és megoldja ezeket a problémákat. Kimutatta pl. hogy az anyagnak nincs szüksége egy külső, szellemi mozgatóra, mert saját lényegéhez hozzátartozik a mozgás, feltárta az emberi tudat kialakulásának útját stb. Mindezekre egyébként a későbbiekben részletesen kitérünk.

A szubjektív idealizmus álláspontja az, hogy objektív valóság nincs is, csak emberi érzetek, érzetkomplexumok, fogalmak vannak, de semmi alapjuk feltételezni, hogy ezek valami tudatunktól függetlenül létezőt tükröznek.

Ez a felfogás is tarthatatlan. Először is a szubjektív idealizmus nyíltan tagadja a tudomány képességét a tárgyi igazság feltárására, ami egyenértékű minden tudomány tagadásával. Mert mi marad a tudományból, ha kivesszük belőle a tárgyi igazságot? Olykor megpróbálják elleplezni ezt a tényt, de ezzel kudarcot kell hogy valljanak. Lenin Materializmus és empiriokriticizmus c. művében (Első fejezet) megvizsgálja pl., hogy a szubjektív idealista machisták azt a nézetüket, mely szerint a világ csak érzeteink komplexuma, hogy az objektív valóság (a „fizikai") elvi koordinációban, elválaszthatatlan kapcsolatban van az emberi tudattal, az érzetekkel (a „pszichikaival") tehát, hogy az anyagi világ az ember nélkül nem létezhet, hogyan próbálják összeegyeztetni azzal a már cáfolhatatlan tudományos ténnyel, hogy a természet már az ember megjelenése előtt is létezett. Nézzünk egy-két ilyen machista „összeegyeztetést".

Amikor az ember megjelenése előtti természetet leírjuk — mondja a machista —, akkor azt írjuk le, amit láthattunk volna, ha már léteztünk volna, vagyis odagondoljuk magunkat, a természettel együtt gondolatban mi is ott vagyunk. A természet nincs nélkülünk, tehát meg van mentve az elvi koordináció. Igen ám, de még ha oda is gondoljuk magunkat, jelenlétünk az ember előtti természetben csak gondolt lesz, a tudomány szerint azonban természet akkor is ténylegesen létezett.

Erre a fülöncsípett machista más módon próbálkozik, mondván: valóban, volt idő, amikor ember még nem élt a természetben, de éltek ősállatok, férgek stb. s akkor a világ az ő érzeteikben létezett. Csakhogy itt a tisztelt machista az ősállatoknak és férgeknek geológiai stb. fogalmakat tulajdonít, s ezenkívül nyitva hagyja a

kérdést, hogy kinek az érzeteiben létezett a természet, mi volt a helyzet az elvi koordinációval akkor, amikor még semmiféle élőlény sem létezett, de a természet a tudomány tanúsága szerint már akkor is megvolt.

Ez csak egy kis ízelítő abból a vesszőfutásból, melyben a szubjektív idealizmust a tudomány részesíti, s amelyről Lenin idézett művében részletes, eredeti dokumentumokon alapuló áttekintést ad.

A szubjektív idealizmus kikerülhetetlenül szolipszizmusba torkollik, mely szerint saját tudatomon kívül a világon semmi egyéb nem létezik (solo ipso, = csak magam — vagyis csak magam létezem). Valóban, ha minden csak az én tudatomban létezik, akkor nem létezhettek a saját szüleim sem, nem létezhetett testük, mellyel világra segítettek, de nem létezhet saját testem sem, miután az is anyag, sőt agyvelőm ez az anyagi dolog, mellyel filozófiámat kigondolom, szintén nem létezik. Az abszurditás világos!

A szubjektív idealizmus szembenáll minden logikával, tagad minden szükségszerű összefüggést ezzel még a tudatban is. Ugyanis ha egy filozófus tagadja minden más ember létezését, s ugyanakkor ír azok számára, akiknek a létezését tagadja, továbbá ha ugyanez a filozófus olyan nézeteket vall, melyekből az következik, hogy saját teste sem létezik, mégis táplálja ezt a testet, ruhával óvja, kitéríti a robogó kocsi elől nehogy az elüsse, megengedhetetlen logikai következetlenséget vét.

A fentiekből azonban nem szabad azt a következtetést levonnunk, hogy a szubjektív idealista filozófusok kivétel nélkül őrültek, s nézeteik bírálatával értelmes emberek előtt felesleges is foglalkozni. A dolog ugyanis nem ilyen egyszerű. Ok ugyanis nem tanácsolják azt az embereknek, hogy ne táplálkozzanak, ne ugorjanak el a robogó villamos elől, ne műveljék a tudományt stb. Sőt, hangoztatják mindennek a gyakorlati fontosságát, dicsérgetik a tudomány hasznát stb. Csupán azt igyekeznek bizonyítani, hogy a tudomány nem tarthat igényt a tárgyi igazság feltárására, a filozófia pedig a világnézeti kérdések tudományos eldöntésére. Ezért mindenki végezze csak a megszokott módon a maga gyakorlati és tudományos tevékenységét, ugyanakkor hódoljon tetszésszerinti filozófiának, csak ne a dialektikus materializmusnak, ennek a „veszélyes" forradalmi eszmének.

Nem akarják ők elvetni a tudományt általában, csak meg akarják nyugtatni azoknak a tudósoknak a kellemetlenkedő lelkiismeretét, akik a laboratóriumban materialista módon, az igazság megtalálásának törekvésétől hajtva ténykednek, de olyan kérdésekben, melyekben az igazság felfedése „kellemetlen" a burzsoáziának —

elsősorban a filozófiai és politikai gazdaságtani kérdésekben, de nem egyszer másokban is — szemethunynak az igazság előtt, hajlandók elfogadni az idealizmust, a vallást, bármit, csak osztályérdekeikkel mennél összeegyeztethetőbb legyen.

Figyelembe kell vennünk azt is, hogy az idealizmus képviselői közül sokan maguk is valamely szaktudomány területén működnek. Mach a mechanika egyetemi tanára volt. A ma igen elterjedt szubjektív idealista irányzat, az úgynevezett „fizikai idealizmus" vezéralakjai közé tartozó Bohr és Heisenberg világhírű fizikusok — s különböző rejtett formákban idealista nézeteiket beleszövik a tudományos elméletekbe, és azok interpretálásába. Sokszor igen nehéz a tudományos tartalomból kiszűrni az idealista téveszméket. Hadd utaljunk itt pl. a kvantummechanika hullámfüggvényének vagy a határozatlansági relációnak az értelmezési problémáira. Mi itt csak az alapkérdéseket vizsgáljuk — melyek sokszor egyszerűbbek mint számos konkrét összefüggés —, s ezzel szilárd elvi kiindulópontot és módszertani segítséget, a helyes kérdésfelvetésekre való készséget kívánjuk nyújtani azoknak a speciális problémáknak a behatóbb tanulmányokat követelő megoldásához, melyeket a tudományos gyakorlat állandóan felvet.

Végül hadd tegyünk említést néhány az e pontban kifejtettekből adódó világnézeti és módszertani következtetésről.

A világ anyagi természetéből és anyagi egységéből mindenekelőtt az az útmutatás adódik, hogy *a természet és a társadalom tanulmányozása során magukból a vizsgált objektív jelenségekből kell kiindulni, elméleti és gyakorlati tevékenységünket a jelenségek objektív természetének szigorú számbavételére kell alapozni.*

Ez a követelmény első pillantásra igen triviálisnak tűnik, valójában azonban figyelembevétele körül nem egyszer adódnak problémák. A tudomány a valóság jelenségeinek objektív természetét tudományos fogalmakban, tételekben és törvényekben fejezi ki. De gyakran nehézséget okoz annak tisztázása, hogy pontosan mi ezek objektív tartalma. Pl. még ma sincs teljesen tisztázva a kvantummechanika hullámfüggvényének valóságos tartalma, nevezetesen az, hogy ez az egyes részecskék mozgásának leírása-e vagy pedig a részecskék sokasága mozgásának statisztikus jellegű törvénye. Az idealista fizikusok, akik a tudomány törvényeit csak „munkahipotézisnek", „tapasztalataink rendszerezési formájának" tartják, egyszerűen felretolták ezt a problémát, s ezzel a tárgy objektív természetének behatóbb tisztázását is hátráltatták. Hasonló problémák jelentkeznek számos más tudományos tétel, fogalom (pl. a tömeg, energia, fizikai tér stb.) objektív tartalmának feltárásával kapcsolatban.

Nagyon sok hibához és nehézséghez vezetett a társadalomtudományokban és a társadalmi gyakorlatban is a szubjektivizmus, az objektív folyamatok és körülmények nem kellő figyelembevétele, az óhajok összekeverése a valóságos lehetőségekkel. Közismert dolog pl., hogy a dogmatizmus hibájába esett emberek nem számoltak az objektív feltételekkel pl. a gazdasági programok kidolgozásában, amiből súlyos konfliktusok származtak. A revizionisták viszont bár elvontan hangoztatták az objektív körülmények, a nemzeti sajátosságok stb. figyelembevételét — valójában egyetlen területen sem adtak tudományosan megalapozott programot. Ehelyett minden tudományos lelkiismeretet nélkülöző felelőtlen agitációt folytattak, és egyes kispolgári rétegek, a dolgozók bizonyos elmaradott csoportjainak törekvéseit, hamis illúzióit a „konkrét hazai viszonyok" a „nemzeti sajátosságok" objektív követelményeinek tüntették fel.

A tárgy természetének a figyelembe vétele, megismerése nem könnyű dolog, de gyakran igen nehéz az objektum és a szubjektum közötti határ világos felismerése is. Erősen megmutatkozik ez a modern fizikában. Utaltunk már a megfigyelési eszközök a megfigyelést végző szubjektum hamis azonosítására a határozatlansági reláció szubjektív idealista értelmezésében. Itt röviden a következőről van szó: Egy kísérlettel meg akarjuk állapítani egy mikrorészecske helyét és impulzusát. Mindkettőt csak bizonyos relatív hibával tudjuk megtenni. A hely és az impulzus megállapításánál fellépő hibák szorzata bizonyíthatóan mindig nagyobb egy meghatározott számértéknél. Tehát nem lehet egyszerre pontosan megállapítani egy részecske helyét és impulzusát (ami a sebességével arányos). Mennél pontosabban határozzuk meg az egyiket, annál pontatlanabbul a másikat (miután a hibák szorzata állandó). Ezt a tényt azzal hozzák kapcsolatba, hogy a „legfinomabb műszer", a fénysugár egy fotonja is elég durva ahhoz, hogy a mérés során a mérendő tárgyat számottevően megzavarja. Az idealisták ezt úgy fogalmazzák meg, hogy az észlelő, azaz a szubjektum zavarja meg a tárgyat, szükségképpen ezért nem képes az objektív tárgyat megismerni. Valójában a zavaró befolyást gyakorló észlelési eszköz maga is objektív tárgy, és objektív kapcsolatba lép a vizsgált tárggyal. *A határozatlansági reláció tehát objektív tárgyak objektív kapcsolatait fejezi ki,* és nem a megismerő szubjektum sajátosságát, a pontos megismerésre való képtelenségét. A feladat pedig a fenti objektív kapcsolatnak a tanulmányozása, ezzel összefüggésben a határozatlansági reláció helyes értelmezése, objektív tartalmának a feltárása, s nem ennek a problémának a félretolása a szubjektum megismerőképességének egyszerű elmarasztalásával.

Hasonló problémával találkozunk a relativitás elméletben. Az órák járásáról, a tárgyak kiterjedéséről kapott adataink függenek attól, hogy milyen koordinátarendszerben végezzük a mérést — a vizsgált tárgyhoz képest nyugvóban vagy valamilyen módon mozgóban. Az elmélet idealista interpretálói az észlelt adatoknak a megfigyelési rendszertől való függését úgy tüntetik fel, mint a megfigyelőtől, vagyis a szubjektumtól való függést. Holott a megfigyelési rendszer (az adott koordinátarendszer) és annak a vizsgált tárgyhoz viszonyított mozgásállapota objektív valami, s ezért azt a megfigyelő szubjektumnak mint olyat kell számbavennie, ha csak nem akar tévedni. Tehát nincs a dologban semmiféle szubjektív függés és önkény.

A társadalmi életben különösen bonyolult, ezért is különösen fontos az adott objektív, konkrét összefüggések figyelembevételével az objektum és a szubjektum közötti határ megállapítása. Itt csak ismét felhívjuk a figyelmet arra, hogy a történelmi materializmusnak, a társadalmi élet tanulmányozása tudományos alapokra helyezésének egyik döntő tudományos tette éppen annak a konkretizálása, felismerése, hogy a tudattal bíró emberekből, tehát szubjektumokból álló társadalomban mi az objektív, mi az, ami objektív törvényeknek van alávetve és tudományos egzaktsággal tanulmányozható.

A következő fejezetekben — és társadalmi vonatkozásban részletesen a történelmi materializmus keretében — látni fogjuk majd, hogy az objektum és a szubjektum közötti határ sok vonatkozásban mozgó, az objektív feltételektől függő valami, konkrét megállapítása ezért ugyancsak próbára teszi az ellentétek egységét, az összefüggések bonyolultságát figyelembe vevő dialektikus gondolkodását. De ha az objektumból való kiindulás elemi tudományos követelményét, ezt a szinte triviális módszertani követelményt következetesen teljesíteni akarjuk, akkor képeseknek kell lennünk erre.

3. Az anyag objektív létezési módja: a mozgás

A megismerés története folyamán a mozgással kapcsolatban számos filozófiai probléma merült fel. Csak példaképpen utalunk az ókori görög idealista filozófus, Zenon támadására a mozgás objektivitása ellen és a materialista Demokritosz ezzel szembeni kritikájára, továbbá a tizennyolcadik század francia materialistáinak nagyfontosságú polémiájára a mozgást az anyagtól elszakító és minden esetben valami külső mozgatóerőre visszavezető nézetekkel.

A mozgással kapcsolatos legfontosabb világnézeti problémákat röviden a következőkben foglalhatjuk össze. Mi a mozgás, kimerül-e a mozgas pusztán a helyváltozásban, vagy pedig annál általánosabb, gazdagabb folyamat? Létezik-e a mozgás objektíven vagy pedig csak az ember észleli a dolgokat mozgóknak? Milyen viszony van az anyag és a mozgás között, csak együtt létezhetnek vagy pedig külön is, a mozgás forrása magában az anyagban vagy azon kívül van-e? Van-e nyugalom, és milyen kapcsolat van a mozgás és a nyugalom között?

A felsorolt kérdések összességükben olyanok, hogy megválaszolásuk során a materializmus és az idealizmus, továbbá a dialektika es a metafizika egyaránt összeütközik. Az a kérdés pl., hogy objektív-e a mozgás, vagy az, hogy a mozgás forrása magában az anyagban, vagy azon kívül, valamilyen szellemi létezőben van-e, közvetlen kapcsolatban vannak a filozófia alapkérdésével. Ugyanakkor, mint látni fogjuk, pl. a mozgás objektivitása egyben fontos dialektikai probléma is. Hasonlóan a mozgás meghatározása is.

A dialektikus materializmus úgy határozza meg a mozgást, mint változást általában. Ez a meghatározás kiemeli, hogy a mozgásnak nem csak egyetlen formája van, mint ezt a mechanisztikus felfogás kinyilvánította, mégpedig úgy, hogy minden mozgást lényegileg helyváltoztatásnak, mechanikai mozgásnak tekintett csupán. Figyelembe veszi ez a meghatározás azt, hogy a valóság a változások gazdag színképét mutatja fel.

A változásnak ebben a gazdagságában felismerhetünk néhány alapvető típust — ezeket nevezzük *a mozgás alapformáinak,* vagy — ami ugyanezt jelenti — *alapvető mozgásformáknak.*

Mai ismereteink szerint a következő alapvető mozgásformákat különböztethetjük meg:

Fizikai mozgás. Ide tartoznak a különböző fizikai tudományok (mechanika, hangtan, hőtan, elektromágnestan, atomhéj es magfizika stb.) által feltárt mozgásformák. Valószínűnek látszik, hogy az, amit ma egységesen fizikai mozgásnak nevezünk, a jövőben több alapvető mozgásforma összességének bizonyul.

Vegyi mozgás. Az anyagok kémiai változásait, a sokrétű vegyi folyamatokat öleli fel.

Biológiai mozgás. Ez, mint alapvető mozgásforma a sajátos életfolyamatokat (táplálkozás, szaporodás, öröklódés stb.) foglalja magában.

Társadalmi mozgás. Ide tartoznak az összes, sajátosan társadalmi folyamatok (termelés, osztályharc stb.).

Itt csak felsoroltuk az alapvető mozgásformákat, anélkül, hogy

jellemzésüket — melyre az anyag és a mozgás kapcsolatának tárgyalásakor még visszatérünk — is megadtuk volna.

A szaktudományok fejlődésének eredményeként ma már tudjuk, hogy *az egyes alapvető mozgásformák sajátos törvényszerűségeknek vannak alávetve.* Ezért megkülönböztetésük (sőt, a jövőben esetleg további felbontásuk is) jogosult. Ez egyben igazolja a mozgásnak, mint általában vett változásnak a meghatározását. Hiszen ez a meghatározás éppen a mozgások sokféleségére utal.

A továbbiakban amikor mozgásról lesz szó, gondoljunk mindig a mozgás meghatározására, arra, hogy *sokféle változás van, de minden változás — mozgás.* Azért is fontos felhívni erre a figyelmet, mert a köznapi életben mozgáson rendszerint csak az érzékileg közvetlenül felfogható testeknek a Földhöz viszonyított helyváltozását értik.

A tárgyak mozgása objektíven létezik. Az emberek erről érzéki adataik, gyakorlati tapasztalataik alapján általában meg vannak győződve. A mozgás objektív létezését tagadó idealista és metafizikus nézet teljes kritikáját azonban csak akkor tudjuk megadni, ha felismerjük, hogy *a mozgás bonyolult, ellentmondásos* valami, *és éppen a mozgás sajátos belső ellentmondása képezi a mozgás lényegét.*

Gondoljunk Zenon híres aporiájára a nyílvessző útjáról. Zenon feltette a kérdést: Egy kilőtt nyílvessző a kilövés és a földeresés időpontja közti intervallumban egy adott pillanatban ott van-e pályájának valamelyik pontján, vagy nincs ott? Ha ott van — mondta Zenon — akkor, hacsak külső erő nem hat rá ismét, ott is marad. Tehát nincs mozgás. Ha pedig nincs ott a nyílvessző a pályának valamely pontján a megadott pillanatban, akkor sehol sincs, s ami nincs sehol, az nem is mozoghat. Tehát ha a mozgást objektívnek ismerjük el, akkor Zenon szerint mindenképpen logikai ellentmondásba kerülünk.

Az igaz válasz Zenon ravasz kérdésére ez: A nyílvessző az adott pillanatban pályája egy pontján ott is van és nincs is ott. És itt nem logikai ellentmondásról, hanem a mozgás objektív ellentmondásáról, a mozgás lényegéről van szó. Amikor a mozgást (jelen esetben a helyváltozást) úgy írják le, hogy a test „most itt van, majd pedig ott van", csak a mozgás eredményét adják meg, de magát a mozgást jellemzik. A szóbanforgó mozgást éppen az jellemzi, hogy a test adott pillanatban valahol ott is van és nincs is ott — vagyis szakadatlanul változtatja a helyét.

Hasonló ellentmondást találunk nem csak a helyváltozásban, hanem mindenféle mozgásban. Vajon egy élő szervezet egy adott pillanatban azonos önmagával vagy nem azonos? Erre a kérdésre

azt kell válaszolnunk, hogy azonos is, meg nem is. Ha csak azonos lenne, akkor változatlan lenne és — amennyiben külső tényezők nem pusztítják el — örökéletű. Ha csak nem azonos lenne, ez azt jelentené, hogy nincs benne semmi állandóság, hogy minden pillanatban valami egészen más, mint az előző pillanatban volt. *A változást éppen az fejezi ki: minden pillanatban azonos is önmagával és nem is azonos.*

A problémának ez a megoldása a „mindennapi gondolkodás" a metafizikus szemlélet számára persze igen „szokatlan" és „nehezen emészthető". Sokkal „emészthetőbb" lesz, ha majd a dialektika tárgyalása során megismerkedünk az ellentmondás kategóriájával az ellentétek egységének és harcának törvényével, melynek egyik legáltalánosabb megnyilvánulása minden mozgás fenti, ellentmondásos jellege.

Itt csak röviden rámutatunk arra, hogy a mozgás lényegének fenti meghatározása nem üres szójáték, hanem olyan felismerés, mely pl. az egész mechanikát áthatja. Ismeretes a mechanika alapvető mozgásegyenlete, mely feltárja a hely, a sebesség, a gyorsulás és az idő törvényszerű összefüggését. Már pedig a sebesség a hely függvényének időszerinti első, a gyorsulás pedig az időszerinti második differenciál hányadosa. A problémába belejönnek tehát a differenciál és integrál számítás összefüggései. Ezzel pedig a d x mely olyan mennyiség, ami van is és nincs is — vagyis a matematika nyelvén kifejezve minden határon túl halad a nulla felé. Amikor tehát a mechanika megfogalmazza a mozgás törvényét, akkor egyáltalán nem kerüli ki a mozgás fenti ellentmondását, hanem csupán matematikai formába öltözteti azt. De a differenciál és integrál számítás szimbóluma mögött (lásd a d x jellegét) ugyanaz az objektív ellentmondás rejlik, amit mi „prózailag" úgy fogalmaztunk meg: „ott is van és nincs is ott", „azonos is és nem is azonos".

Az anyag és a mozgás viszonyával, a mozgás eredetével kapcsolatos legfontosabb filozófiai ismereteinket a dialektikus materializmus azzal foglalja össze, hogy rámutat: *a mozgás az anyag objektív létezési módja.* Ez azt jelenti, hogy *anyag nincsen mozgás nélkül és mozgás sincsen anyag nélkül.* Az a kérdés pedig, hogy mi hozta mozgásba az anyagot? — hibás kérdés, mert azon a feltételezésen alapszik, hogy az anyagot valami külső, valami nem anyagi hozta mozgásba. Márpedig *az anyagnak ahhoz, hogy mozogjék, semmi szüksége nincs* ilyen *külső mozgatóra.* A mozgás magának az anyagnak a lényegéhez tartozó sajátosság, az a törvényszerű, bennerejlő mód, ahogyan az anyag létezik.

Hogy az anyag — bármely formáját, bármely részét tekintsük

is — mindig csak mint mozgó anyag létezik, óriási területen feltárt, számtalanszor beigazolódott tudományos tény. A fotonoktól a mikrorészecskéken, atomokon, molekulákon keresztül az égitestekig és csillagrendszerekig minden szakadatlan mozgásban van. A foton nyugalmi tömege nulla — s ez nem valami misztikus megállapítás, pusztán annak kifejezése, hogy nyugvó foton nem létezik. Sokáig azt hitték, hogy az abszolút nulla ponton (273 Celsius fok) az atomok és molekulák hőmozgása teljesen megszűnik. Kiderült azonban, hogy az abszolút nulla ponton sem szűnik meg a részecskék hőmozgása, sebességük itt sem csökkenhet nullára.

Az anyagmegmaradás törvénye után a tudomány a múlt század derekán felfedezte az energiamegmaradás törvényét is, melyben a mozgás elpusztíthatatlansága jut kifejezésre. Azóta kiderült, hogy a két törvény egyetlen alapvető törvényben, a tömeg és az energia megmaradásának a törvényében olvad össze. Ebben a törvényben feltárul az, hogy a mozgó anyag változtathatja mozgásának formáit, változtathatja tulajdonságait, de *anyag és mozgás nem teremthető, nem semmisíthető meg, és nem is választható el egymástól.*

Az anyag és a mozgás elválaszthatatlanságát semmi sem bizonyította nagyobb erővel, mint a relativitás elmélet. Ez ugyanis többek között kimutatta, hogy a testek olyan — valamikor abszolútnak tartott — jellemzője, mint tömegük, megváltozott pl. gyorsulás vagy lassulás esetén. Mi ez, ha nem az anyag és a mozgás elválaszthatatlanságának, valamint annak az engelsi gondolatnak az igazolása, mely szerint a dolgok minden sajátossága mozgásuk sajátosságában rejlik. Mégis az úgynevezett energetizmus a relativitás elméletből azt a következtetést próbálja levonni, hogy létezik mozgás anyag nélkül. Ehhez szintén egyes mozgásformák szokatlanságát, valamint az energia fogalmának — enyhén szólva — következetlen alkalmazását használják fel.

Röviden a következőkről van itt szó: *Az energia* — a szó klasszikus értelmében — *nem más, mint a mozgó anyagnak az a sajátossága, hogy munka végzésére képes.* A klasszikus fizika ebből a szempontból csak a nyugalmi tömegekkel rendelkező testeket vizsgálta (kezdve a molekuláktól egészen az égitestekig). Később azonban kitűnt, hogy az anyagnak olyan sajátos formái, mint pl. a rádióhullámok szintén képesek munkát végezni (a testeket felmelegíteni), tehát rendelkeznek energiával. Azon az alapon, hogy e jelenségek esetében az energia hordozója igen eltérő a megszokott tárgyaktól, s természete még kevésbé ismert mint azoké, úgy kezdték kezelni őket, mint „tiszta", vagyis anyagtól független energiát. A relativitás elmélet és a modern atomfizika kimutatták, hogy van-

nak olyan változások, melyek során az anyag megszokott formájának (pl. egy urántömbnek) kisebb vagy nagyobb része nyugalmi tömegének csökkenésével egyidejűleg átalakul az anyag egy másik, újszerű formájává (pl. röntgen sugarakhoz hasonló sugarakká), mely viszonylag sokkal nagyobb, közvetlenül hasznosítható energiával rendelkezik. Ezt a folyamatot pontatlanul úgy jellemzik, hogy az anyag átalakult energiává, vagyis egy, a mozgásban rejlő sajátossággá.

A fizikának természetesen joga van arra, hogy belső szükségleteinek megfelelően maga alakítsa ki terminológiáját. Ez azonban következetes legyen és a tárgyi igazság feltárását segítse elő. Viszont az energia fogalmával kapcsolatban sajnos gyakori a terminológiai pongyolaság, *ezzel együtt a logikai következetlenség*, s emögött sokszor az anyag helytelen felfogása rejlik. Mindez nemcsak világnézeti szempontból káros, hanem azért is, mert a hamis világnézeti alap és az általa okozott zűrzavar gátolja és lassítja magának a fizikai elméletnek a fejlődését, az anyag új mozgásformái sajátosságainak sokoldalú feltárását is, többek közt éppen a problémáknak már több példán bemutatott félretolásával.

Ami valamely kiválasztott véges rendszer szempontjából mint „külső erő" jön számításba, az nem más, mint az e rendszeren kívül levő mozgó anyag hatása a rendszerre.

A valóság minden konkrét tárgya az anyagnak egy sajátos mozgásokat felmutató módosulata. „A természettudomány tárgya — a mozgó anyag... a testek. A testek nem választhatók el a mozgástól, formáik és fajaik csak benne ismerhetők fel, a mozgáson kívül, a többi testekhez való valamiféle viszonyon kívül álló testekről semmit sem tudunk mondani. Csak a mozgásban mutatja meg a test, hogy mi. A természettudomány tehát úgy ismeri meg a testeket, hogy egymáshoz való viszonyukban, mozgásukban szemléli őket. A különböző mozgásformák felismerése a testek felismerése. E különböző mozgásformák feladata tehát a természettudomány fő tárgya." Engels e fontos gondolata (lásd M.-E. Vál. levelek 333. old.), mint látjuk, az anyag és a mozgás általános kapcsolata mellett az anyag különböző formái és a mozgásformák kapcsolatára is felhívja a figyelmet.

Az egyes alapvető mozgásformák az anyag meghatározott formáihoz kapcsolódnak, e mozgasformák törvényszerűségei egyben az anyag különböző formáinak a jellemzői is. Így pl. a vegyi mozgás hordozói az atomok és a molekulák, melyek meghatározott kémiai törvények szerint egyesülnek és szétválnak. Hasonlóan a biológiai mozgás az élő szervezetekhez, a társadalmi mozgás a társadalomhoz kapcsolódik.

Az anyag és a mozgás elszakíthatatlansága nyilvánul meg abban is, hogy az anyag különböző formáinak a kapcsolata a rájuk jellemző mozgásformák kapcsolatában jut kifejezésre.

Engels nyomán áttekinthetjük az alapvető mozgásformák kapcsolatának néhány nagyon fontos általános törvényszerűségét.

Az anyag alapvető mozgásformái kiemelésének és csoportosításának többek között éppen az a jelentősége, hogy hozzásegít az anyag és a mozgás viszonyának teljesebb tisztázásához, valamint néhány, az egyes mozgásformák kölcsönös viszonyával kapcsolatos, alapvető elvi összefüggés megállapításához.

Az egyes mozgásformák között szoros kapcsolat van. Egyrészt *a bonyolultabb, magasabbrendű mozgásformák kapcsolódnak az egyszerűbbekkel* (pl. a biológiai mozgás vegyi folyamatokkal stb.), másrészt, *az egyes mozgásformák átmennek egymásba* (az élet keletkezése stb.). *Az anyag szakadatlan változása, törvényszerű fejlődése, lényegében az anyagnak az egyik mozgásformából a másik mozgásformába való átmenete.* Az egyes mozgásformák metafizikus elszakítása egymástól ellentmond a tudomány tényeinek és végső soron idealizmushoz vezet. Pl. a gondolkodásnak az elválasztása a biológiai mozgástól, az agytól nem más, mint a testtől független „lélek" idealista elképzelése. Hasonlóképpen annak tagadása, hogy az anyag egyik mozgásformája képes átmenni más mozgásformára, hogy pl. a szervetlen anyag átalakulhat szerves anyaggá, majd élő szervezetté, elkerülhetetlenül az élet túlvilági eredetét valló idealista nézetbe torkollik. Ebből is kitűnik, hogy következetes, megalapozott materialista elmélet nem lehetséges a jelenségek szakadatlan változásának, fejlődésének, az objektív valóság dialektikus természetének felismerése nélkül.

Az anyag alapvető mozgásformái azonban nemcsak szorosan összefüggnek egymással, hanem *minőségileg különböznek egymástól.* Pl. az élettelen anyagról az élőre való átmenet, vagy az anyag biológiai mozgásáról a társadalmi mozgásra való átmenet valóságos ugrás, mélyreható, lényeges, minőségi változás. Az alapvető mozgásformák minőségi különbsége kifejezésre jut abban, hogy *a bonyolultabb, magasabbrendű mozgásformát nem lehet megmagyarázni az alacsonyabb mozgásból,* ennek törvényszerűségeiből, mert az más törvényszerűségeknek van alárendelve. Az élő szervezet működése pl. elválaszthatatlan nagyszámú vegyi folyamattól, az életműködést mégsem írhatjuk le kémiai egyenletekkel, hanem számba kell vennünk a sajátos biológiai törvényszerűségeket, pl. az öröklésnek, a változékonyságnak, a szervezet egyes részei közötti kölcsönhatásoknak a törvényszerűségeit. Az alapvető mozgásformák minőségi kü-

lönbségeinek figyelmen kívül hagyása, az a törekvés, hogy a magasabb mozgásformákat az alacsonyabbak törvényszerűségeivel magyarázzák meg, tudománytalanul leegyszerűsített vulgármaterializmushoz, s mivel ez nem képes a jelenségekre kielégítő magyarázatot adni, végső soron ugyancsak idealizmushoz vezet.

Sokakat megtéveszt az, hogy számos, egymástól lényegesen különböző természettörvény azonos matematikai formában (azonos szerkezetű differenciálegyenletekben) jelenik meg. Azonban figyelembe kell vennünk, hogy a természettörvények matematikai formája csak egy bizonyos, az egyes területekre sajátosan jellemző fogalomrendszerrel kapcsolatban kap konkrét tartalmat, s ugyanakkor több terület hasonló mennyiségi összefüggésein alapul. Fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy az azonos differenciálegyenletek megoldásai — az egyes területek konkrét határfeltételeivel megfelelően — igen jelentős különbségeket mutathatnak.

Annak következtében, hogy a magasabb mozgásforma valóban kapcsolatos alacsonyabb mozgásformákkal is, megpedig gyakran olyanokkal, amelyek viszonylag már jobban ismertek, a kutatók gyakran kerültek helytelen útra a legkülönbözőbb tudományokban — mégpedig nem egyszer teljes jóhiszeműséggel. Pl. igen pozitív lépés volt, amikor a klasszikus mechanika törvényeinek felhasználásával megalkották az első (sok vonatkozásban is használható) atommodelleket, de nem lehet megrekedni ezeknél. Vagy termékeny lehet az idegrendszer bizonyos folyamatainak elektromos modellekkel való megközelítése, de csak akkor, ha figyelembe vesszük az analógiák objektív határait. Ellenkező esetben csak tudományos zűrzavarokhoz jutunk.

Bőven találni példát ezzel kapcsolatban kifejezetten rosszhiszemű törekvésekre is. Az ilyen törekvések különösen elterjedtek a burzsoá szociológiában. A burzsoá szociológia olyan irányzata, mint pl. a Darwin nevével visszaélő szociáldarwinizmus, a fajelmélet, a társadalmi folyamatokat biológiai törvényszerűségekkel (a létért való küzdelem, faji sajátosságok stb.) próbálja magyarázni. Osztálytartalmukat tekintve e nézetek — mint ismeretes — a legagresszívebb imperialista törekvések kifejezői. Ami világnézeti jellegüket illeti, mindezek az irányzatok idealizmusba torkollnak. Ez természetes is, miután a biológiai törvényszerűségekkel semmiképpen nem tudják átfogni a bonyolult társadalmi folyamatokat, gondolatmenetük tátongó hézagait különböző pszichológiai, sőt kifejezetten misztikus tényezők kiagyalásával kísérlik meg kitölteni. (Pl. a német fasiszták „faji lelkülete".)

Egy újabb filozófiai irányzat az Egyesült Államokban egy nagy-

fontosságú új tudomány, a kibernetika eredményeiből von le helytelen, vulgármaterialista következtetéseket. A kibernetika görög eredetű szó, mely az irányítás, a vezérlés tudományát jelenti. *A kibernetika teljesen különböző természetű, de bizonyos mennyiségi viszonyaikban analóg mozzanatokat tartalmazó és ezért egységesen értelmezhető, úgynevezett „önszabályozó" folyamatokat tanulmányoz.* Ilyen folyamatok lejátszódhatnak elektronikus számológépekben, irányított reaktív lövedékeket vezérlő mechanizmusban, általában jelzések továbbítására szolgáló készülékekben, és élő szervezetekben pl. az ember idegrendszereben is. Első pillanatban talán meglepően hangzik, hogy analógiát látunk az emberi idegrendszer egyes önszabályozó folyamatai és elektronikus gépekben végbemenő ilyenfajta folyamatok között. Az ilyen összehasonlítás azonban jogos, mert a biológiai folyamatok fizikai változásokat is magukban foglalnak (ezekkel foglalkozik a biofizika). Megállapították pl., hogy az élő szervezet csak akkor reagál egy ingerre, ha benne a szabad ionok koncentrációváltozása egy meghatározott értéket vesz fel. Ebben az esetben az idegrendszer maximális intenzitással reagál az adott ingerre, más esetben pedig sehogysem reagál. Az ingertörvény tehát így fogalmazható meg: „minden, vagy semmi", maximális, vagy semmilyen reagálás az adott ingerre. Az elektronikus gépekben ott mutatkozik ezzel analóg jelenség, hogy egy bonyolult hálózat mentén elektromágneses folyamat terjed és a hálózat egyes elemei a folyamattal szemben csak kétféleképpen viselkedhetnek: átengedik a folyamatot teljes intenzitással, vagy zárva maradnak előtte. A folyamat teljes átbocsátása, vagy teljes elreteszelése tehát analóg tulajdonsága idegrendszerünknek és az elektronikus gépek hálózatának, amin semmi csodálkozni való sincsen, hiszen idegrendszerünk is fizikai test, az egységes anyagi világ része. Idegrendszerünknek ez a tulajdonsága nyilván hosszú természetes fejlődés eredménye, amely fejlődés során éppen azok a szervezetek maradhattak életben és szaporodhattak tovább, amelyek a „minden, vagy semmi" törvénye alapján célszerűen tudtak reagálni, vagy közömbösek maradni az őket ért ingerekkel szemben.

Ez az analógia azonban csak a folyamatok bizonyos formái oldalaira, legegyszerűbb kvantitatív vonatkozásaira korlátozódik, de semmiesetre sem terjed ki a folyamatok tartalmi oldalára, azok lényegére. Amikor tehát ezt az analógiát túlhajtják, amikor „elektromos agy"-ról „gondolkodó gép"-ről és hasonlókról beszélnek, akkor közönséges vulgármaterializmusba esnek. A kibernetika igen hasznos és nagy jövőjű tudomány, de a belőle levont ilyenfajta helytelen filozófiai következtetések figyelmen kívül hagyják azt, hogy

akármilyen bonyolult legyen is egy gép, mégis képtelen arra, hogy a környező természet és társadalom folyamatait — mint az idegrendszer — visszatükrözze, sőt, azokat céltudatosan megváltoztassa.

A kibernetika, az elektronika széleskörű felhasználása, a munkafolyamatok automatizálása lehetőségei indokolatlan túlhajtásának a tőkés országokban a szenzációvadászat mellett mélyebb oka is van. Azért értékelik túl pl. az irodai — adminisztratív munka, és bizonyos régebben értelmiségi munkakörök automatizálását, hogy ezzel is sakkban tartsák az alkalmazottak és alsóbb kategóriájú értelmiségiek széles tömegeit, letörjék igényeiket. Itt természetesen a dolog megalapozatlan propagandisztikus túlhajtására és ennek bizonyos okaira gondolunk csupán. Maga a kibernetika és az azt felhasználó automatizálás valóban óriási lehetőségeket rejt magában, s ezért minálunk mindent meg kell tenni, amit csak körülményeink megengednek, hogy szocialista gazdaságunk adottságait felhasználva mennél teljesebben kiaknázzuk ezeket a lehetőségeket.

Az alapvető mozgásformák tudományos absztrakciók, melyek a végtelenül gazdag valóság számos vonatkozásától eltekintenek, s *az anyagi világ jelenségei egy-egy nagy csoportjának a lényeges sajátosságait emelik ki az adott döntő összefüggésekben.* Mindig a szóbanforgó jelenség természete és a vizsgálódás tárgyát képező lényeges összefüggés határozza meg, hogy a jelenséget milyen törvényekkel lehet megragadni. Vegyünk pl. egy vasúti mozdonyt. Ha a mozdony útját vizsgáljuk két állomás között, ennek a mozgásnak a lényegét megragadhatjuk a mechanika törvényeivel. Ezek alkalmasak arra, hogy megmagyarázzuk a mozdony gyorsulását, sebességét, lendületét, egy adott pillanatban elfoglalt helyét, a szükséges teljesítményt stb. Ha azt a hatásfokot vizsgáljuk, mellyel a gép az üzemanyagot hasznosítja, már olyan fizikai törvényeket kell figyelembe vennünk, mint pl. a hőkisugárzás és hővezetés. Ha a mozdonyban végbemenő energiatermelés útja érdekel bennünket, akkor már a kémiát is fel kell használnunk. Ismernünk kell az eltüzelt szén vegyi összetételét, a kazán konstrukcióját stb. A mozdony mindemellett egyben fontos munkaeszköz is, mely nálunk a szocialista állam tulajdona, s útjának meghatározott rendeltetése van. Ha a szóbanforgó mozdony most jobb teljesítményt ér el, annak nem csupán műszaki, hanem társadalmi okai is lehetnek. Itt már olyan tényezők is igen fontos szerepet játszanak, mint a szocialista gazdaság tervszerűsége, a dolgozók megváltozott viszonya a munkához, a mozdonyvezetők szocialista versenye stb., amelyek társadalmi összefüggések. És pl. az a vasútmérnök, aki a műszaki vonatkozások mellett nem látja meg a dolog társadalmi oldalát is — könnyen kudarcot vall.

Hozhatnánk más példát. Azt, amikor gyermekek vagy felnőttek rossz tulajdonságait a pedagógusok, vagy a munkatársak csak fiziológiai okokkal, idegrendszeri sajátosságokkal próbálják magyarázni, holott számos esetben szintén társadalmi okokról — környezet, nevelés, életkörülmények — van szó. Márpedig ha valaminek az okát rossz helyen keresik, azt nem találják meg s nem is léphetnek fel eredményesen.

Az említett példák rámutatnak a mozgás alapformáiról szóló tanítás kapcsán arra, hogy az elvont világnézeti problémáknak a gyakorlati kérdésekkel szoros kapcsolata van.

A mozgással kapcsolatos következő kérdés a mozgás és a nyugalom viszonya. Azzal, hogy kimutattuk: a mozgás az anyag létezési módja, az anyagi világban minden szakadatlan mozgásban, átalakulásban van, bebizonyítottuk egyben, hogy *az anyag lehetséges állapotai közül az abszolút, vagyis állandó és feltétlen állapot a mozgás.* Ezzel szemben *a nyugalom mindig csak viszonylagos és átmeneti. A nyugalom nem más, mint a mozgás egy sajátos esete, az az állapot, melyben több test egymáshoz képest vagy valamely test egy megelőző állapotához képest nem mozdul el, illetve nem változik lényegesen.*

A mozgás képes létrehozni és meg is szüntetni a nyugalmat. Ezzel szemben a nyugalom nem képes mozgást létrehozni.

A mozgás abszolút jellege egyben — a természettudománnyal teljes összhangban — azt is jelenti, hogy *a mozgás elpusztíthatatlan.* Elpusztíthatatlan nemcsak mennyiségi, hanem minőségi értelemben is. Vagyis *az anyagi világ a maga egészében az anyag bármely reálisan lehetséges mozgásformáját végtelen sokszor létre tudja hozni.* Erre a világ végtelenségével kapcsolatban még visszatérünk.

A mozgás és nyugalom viszonyának van metafizikus és idealista eltorzítása, az, amikor nem a mozgás abszolút jellegét vonják kétségbe, hanem a viszonylagos nyugalom létezését tagadják. Vannak, akik szerint nyugalom, állandóság egyáltalán nem létezik. Ez a nézet nem veszi tekintetbe, hogy a dolgok változásában kétféle szakasz van. Az egyik a gyökeres változások, a revolúció szakasza, amikor a dolgok lényegileg változnak meg. De van a változásnak evolúciós szakasza, az apró változások felhalmozódásának szakasza, melyek a dolog lényegét közvetlenül nem érintik. Az ilyen változás szakasza a viszonylagos állandóság időszaka. Ha ez nem lenne, akkor a dolgok egyáltalán megismerhetetlenek lennének. Ugyanis, amig valamit megvizsgálnánk és a szerzett tapasztalatokat alkalmazni akarnánk, addigra azok már el is avulnának, alkalmazhatatlanok lennének, mert már egy egészen más dologgal állnánk szemben. *A*

viszonylagos nyugalom tagadása tehát a világ megismerhetősége *ellen intéz támadást és ezzel szolgálja az idealizmust.*

Összegezve: A dialektikus materializmus tanítása mozgásról a materialista világnézet megalapozásának lényeges része, mert megmutatja, hogy az anyagnak semmiféle „külső mozgatóra" nincs szüksége. Egyben a dialektika alkalmazása is egy nagyfontosságú problémaköre, amennyiben feltárja a mozgás ellentmondásos jellegét, az anyag és a mozgás, az egyes mozgásformák valamint a mozgás és a nyugalom sokoldalú összefüggéseit, az alapvető mozgásformák minőségi különbségeit és kapcsolatát a fejlődésben, az anyag alacsonyabbrendű mozgásformáitól a magasabbrendűekhez való átmenetben. Mindez elősegíti, hogy a tudományok által vizsgálat alá vont egyes jelenségkörök közti összefüggéseket és különbségeket céltudatosabban tárhassuk fel, hogy tudatosabban vehessük tekintetbe azokat a lehetőségeket és korlátokat, melyek egy adott terület törvényszerűségeinek más területeken való felhasználásakor jelentkeznek.

Az utóbbival kapcsolatban emlékeztetünk arra, hogy a tudomány fejlődésében olykor igen nagy szerepet játszanak az analógiák. Igen nagy lendületet ad a kutatásnak egyik vagy másik ponton más területek eljárásainak, fogalmainak, összefüggéseinek az általánosítása. Erről lemondani éppen olyan nagy hiba lenne, mint lehetőségeit eltúlozni. Éppen a probléma fontossága miatt lehetnek oly gyümölcsözőek a filozófia által a tudomány történetéből kihámozott és kidolgozott elvi-módszertani szempontok.

Gyümölcsözőek ezek addig is, amíg csak természeti jelenségekről van szó. De méginkább akkor, amikor társadalmi összefüggések is felmerülnek. Ilyenkor ugyanis nem csak a vizsgált anyag bonyolultságában rejlő nehézségekkel, hanem a konzervatív társadalmi törekvéseket kifejező ideológiai megtévesztésekkel is meg kell birkózni. Kezdve azzal, mely szerint a termelés pusztán technikai folyamat, egészen a „biológiai" társadalommagyarázatokig.

4. Az anyag objektív létformái: a tér és az idő

A filozófia és általában a tudomány története folyamán felmerült nagy világnézeti kérdések közül a legizgalmasabbakhoz tartoznak azok, melyek a térrel és az idővel kapcsolatosak.

Az idealizmus itt két fő vonalon támadt. Az egyik vonal: a tér és az idő objektív jellegének, tudatunktól független létezésének a tagadása. Ennek egyik kimagasló képviselője Kant. És, hogy itt

mennyire világnézeti problémáról van szó, azt maga Kant kiemelte. Fő művében: A tiszta ész kritikájában (lásd második kiad. 86. old.) kifejtette, hogy felfogása, mely szerint a tér és az idő nem az anyagi valóság objektív sajátjai, hanem pusztán az emberi szemlélet „a priori" azaz minden tapasztalatot megelőző formái, a teológiát támogatja. Ugyanis ha elfogadjuk, hogy a valóság tárgyai ténylegesen téren és időn kívül léteznek, akkor könnyebben elfogadjuk egy, a vallás szerint téren és időn kívüli isten létezését. Isten ugyanis állítólag mindenütt ott van egyszerre, nincs alávetve a változásnak, számára múlt, jelen és jövő között nincs különbség. Az idealista filozófia képtelenségei az ilyen vallási képtelenségek iránt tesznek „fogékonyabbá".

A másik vonal: a világ térbeli és időbeli végtelenségének a tagadása. Ez még nyilvánvalóbb kapcsolatban van a vallásos nézetekkel. Aki az anyagi világot a térben végesnek tekinti, az ily módon „helyet csinál" a túlvilág számára. Mert mi más is következhetne a „világ vége" után, mint a „másvilág"? A világ időbeli végességének az állítása pedig a világ isteni teremtése melletti állásfoglalás. Ha ugyanis a világ véges az időben, akkor nem volt mindig, akkor „nyilván" teremtették.

Az idealizmus támadása napjainkban is tovább folyik mindkét vonalon. Sőt, a modern tudomány problémáihoz kapcsolódva egyre újabb idealista „érvek" kovácsolásának lehetünk tanúi. Ezek kritikája pedig, sokkal inkább, mint a múltban, csak a materialista dialektika segítségével oldható meg.

Először vizsgáljuk meg a tér és az idő természetének, az anyaggal és egymással való kapcsolatának a problémáját.

A dialektikus materializmus felfogása szerint *a tér és az idő az anyag objektív létezési formái.* Ez a felfogás a materialista filozófia olyan történelmi vívmányaihoz kapcsolódik, mint Demokritosz tanítása a tér objektív létezéséről, mint Holbach, Diderot nézetei az anyag és a kiterjedés kapcsolatáról. Egyben — mint látni fogjuk — teljes mértékben összhangban van a modern tudomány eredményeivel, s nélkülözhetetlen azok igaz értelmezéséhez.

A térnek és az időnek, mint az anyag objektív létformáinak a meghatározása először is rámutat a tér és az idő objektív jellegére és az anyagtól való elszakíthatatlanságára. Arra, hogy *a tér és az idő objektivitása nem abban áll, hogy ezek a mozgó anyagtól függetlenül, önmagukban léteznek, hanem abban, hogy tudatunktól független létezési formái a mozgó anyagnak,* de a tartalom mindig ez a mozgó, változó anyag. A tér és az idő objektivitása abban jut kifejezésre, hogy az anyagi világ jelenségei és folyamatai térben és

időben szigorúan meghatározottak, hogy a tér és az idő a természet és a társadalom objektív törvényeinek elengedhetetlen paraméterei. Triviális példával élve: nem tartózkodhat valaki egyidejűleg Budapesten és Miskolcon, vagy nem lehet valaki saját szüleinek az édesanyja. Vagyis a jelenségek és folyamatok térbeli és időbeli rendje nem a mi szubjektív szemléletünktől függ, hanem objektíven meghatározott.

Meghatározásunk továbbá utal a tér és az idő egymással való szoros kapcsolatára, kiemelve, hogy mindkettő egyaránt az anyag objektív létformája. Ez természetesen nem jelenti különbségük elmosását. *A tér és az idő különbségét sok minden jelzi: a tér háromdimenziós* (a testek térbeli helyzetét három adattal, vektormennyiséggel lehet megadni), *az idő pedig egydimenziós* (egy pillanatnyi esemény idejét egy adattal, skalármennyiséggel adhatjuk meg); *az időt a tér, a teret pedig az idő segítségével lehet mérni* (gondoljunk pl. a közönséges órára), ami szintén különbségüket jelzi: a tér és az idő viszonyai olyan mennyiségekkel kapcsolatosak (sebesség, gyorsulás), melyek mindkettőtől különböznek, s ugyanakkor mégsem dimenzió nélküli számok.

A tér szubjektív idealista felfogásának a képviselői (pl. Kant) a sokáig abszolút érvényűnek tartott euklideszi geometriára hivatkoztak, melyben állítólag a térviszonyok az egyetemes érvényű törvényei pusztán a priori módon levezethetők voltak. Valójában az euklideszi geometria sem teljesen a priori módon született meg. Alapfogalmait (pont, egyenes) és számos axiómáját („azok, amik ugyanazzal egyenlőek, egymással is egyenlők", stb.) a gyakorlat során kialakult szemléletből és tapasztalatokból merítette. Az az axiómája pedig (népszerű formában: „a párhuzamosok a végtelenben metszik egymást") mely túlment a rendelkezésre álló tapasztalatok körén, évezredes matematikai vitát indított el, s végül kiderült róla, hogy egyáltalán nem abszolút érvényű. A modern tudomány kimagasló alakja, Bólyai János az új geometria megalapozásakor éppen abból indul ki, hogy a geometria tételeinek az objektív valóság térviszonyait kell tükröznie, s hogy ez tényleg így van-e, arra csak a tapasztalat, a kísérlet adhat választ.

Bólyai zseniális elgondolásait a relativitáselmélet, ami lényegében a tér és az idő modern fizikai elmélete, fényesen igazolta. Kiderült, hogy az anyagi világ bármely adott rendszerében az anyag mennyiségétől, eloszlásától és mozgásállapotától függő geometria érvényes. Pl. a Nap környezetében, ahol igen erős a gravitációs tér, a fizikailag realizálható „legegyenesebb egyenesek" a fénysugarak és a még nagyobb energiájú elektromágneses sugarak is észrevehető

módon elhajlanak, a térnek sajátos görbült szerkezete van. S egy ilyen térben — hogy csak egy geometriai összefüggést említsünk — a háromszög szögeinek az összege nem száznyolcvan fok, mert a háromszögek görbe felületén helyezkednek el. Ami az euklideszi geometriát illeti, az meghatározott kis kiterjedésű rendszerekben — vagyis éppen olyanokban, melyekből tapasztalati alapját merítette — igen jó közelítéssel megadja az anyagi világ térviszonyainak összefüggéseit.

A relativitáselmélet feltárta az idő szoros kapcsolatát is az anyaggal és a térrel. Kiderítette, hogy a testek kiterjedésének és a folyamatok időtartamának és mérőszámai egyaránt függenek attól, hogy rendszerünkhöz képest, melyben a mérést elvégezzük, a mért objektum nyugalomban vagy mozgásban van-e. *Nincs abszolút tér és abszolút idő sem, mindkettő mérőszámai függenek a vonatkoztatási rendszertől, s ha egyik koordinátarendszerről áttérünk a másikra, mindkettőt transzformálni kell.* Egy eseménypontot négy adat (három térkoordináta és egy időkoordináta) jellemez. Miután mind a négy adat függvénye a vonatkoztatási rendszernek, más rendszerre való áttérésekor mind a négy adatot transzformálni kell, s abból a szempontból, hogy az idő nem játszik kitüntetett szerepet, bizonyos geometriai módszerek kiterjesztése termékenynek bizonyult az események közti összefüggések vizsgálatára is. Ezzel kapcsolatban került bevezetésre a „tér-idő kontinuum", vagy másként a „négyes tér" fogalma. De *hangsúlyozni kell: itt nem a tér és az idő minden különbségének az elmosásáról és nem valamiféle „négydimenziójú térről" van szó,* a tér közkeletű értelmében. Ez a négyes tér nem más, mint számnégyeseknek meghatározott törvényszerűségek szerint elrendeződő halmaza, mely számnégyesekben három adat a térkoordinátákat egy pedig az időkoordinátát adja meg.

A négy és még több dimenziójú „terek" fogalmának a bevezetése, valamint az a felismerés, hogy nincs abszolút tér és abszolút idő, bizonyos idealista koncepcióknak adott tápot.

A már idézett Heisenberg — a relativitás elméletének arra a következtetésére célozva, mely szerint nincs abszolút idő, s így nem létezik olyan óra sem, mely minden rendszerben egyformán járna — így elmélkedik: „... vajon a természettudósoknak egyszer és mindenkorra le kell-e mondaniok egy minden megfigyelő számára közös objektív időskála... megállapításnak lehetőségéről... Úgy látszik... hogy a lemondás végleges". (i. m. 6. old.) Vagyis először: azt a kérdést, van-e minden megfigyelő számára közös időskála, azonosítja azzal a kérdéssel, hogy van-e objektív időskála. Az előbbi jogos tagadásából az utóbbi tagadására következtet telje-

sen jogtalanul. Ugyanis az időskálának és bármi másnak az objektivitása nem abban van, hogy az minden megfigyelő számára közös, hanem abban, hogy az minden megfigyelőtől függetlenül létezik. Másodszor: szemérmesen nem az időnek, hanem az időskálának az objektivitását tagadja. De ha nem létezik objektív időskála (ezen nem egy óra ilyen vagy olyan beosztását, hanem általában az idő mérésére alkalmas eszközt kell érteni), akkor objektív idő sem létezhet, vagy legalább is semmi alapunk nincs arra, hogy ennek létezését feltételezzük. Az óvatos fogalmazás mögött tehát az idealizmus húzódik meg egészen határozottan. A sokdimenziójú terekkel kapcsolatban pedig az a helyzet, hogy erre a tudományos absztrakcióra gyakran hivatkoznak a tájékozatlan nagyközönségnek szóló munkákban kellő magyarázat nélkül, amiből mindenféle világnézeti zűrzavar keletkezik. A nagyközönség „téren" a valóban tapasztalható háromdimenziós teret érti. S amikor arról értesül, hogy a tudomány ennél jóval többdimenziós terekkel is dolgozik, könnyen gondol mindenféle misztikus dologra. Pl. arra, hogy hátha éppen a negyedik és ennél magasabb dimenziókban helyezkednek el a pokol, és a mennyország stb. s ezeket mi csak azért nem észlelhetjük, mert három dimenziós lények vagyunk, érzékszerveink csak az első három dimenzió eseményeit képesek felfogni. Valójában pedig *amikor a tudományban sokdimenziós terekről van szó, akkor ezek matematikai teret, ezt a bonyolult tudományos absztrakciót jelentik. A matematikai tér nem más, mint meghatározott törvényszerűségek szerint rendezett halmaza számnégyeseknek, számötösöknek.* A fizikus nagyon jól tudja, hogy — mondjuk ötdimenziós tér esetén — a számötösökből álló halmaz egy olyan folyamatot reprezentál, melyet ötváltozós egyenletekkel lehet matematikailag jellemezni. Ezt azért lehet megtenni, mert a geometria módszerei általánosíthatók, alkalmazhatók nem csak a térviszonyoknak, hanem az anyagi világ egyéb összefüggéseinek a leírására is. A tényleges, a háromdimenziós tér geometriája ezzel a matematikai térelméleteknek csak egy speciális alkalmazási területévé vált. Az egésznek semmi köze sincs a mennyországnak és tartozékainak helyet adó „magasabb dimenziókhoz".

Ezután rátérünk a világ időbeli és térbeli kiterjedésének a kérdésére.

Mint e pont elején már utaltunk rá, a tér és az idő mellett ez a másik legfontosabb világnézeti kérdés, mely a térrel és az idővel kapcsolatban felmerül.

A világ térbeli és időbeli végességének hirdetése egyike azoknak

a tudományosság látszatára törekvő idealista nézeteknek, melyekben a világ isteni teremtéséről és a túlvilág létezéséről szóló primitív vallásos elképzelések megjelennek. Ha ugyanis a világ az időben véges, vagyis az időben kezdete volna, mi volt azelőtt, s miféle világelőtti valaminek köszönhető a világ létrejötte? És ha a világ térben véges, vajon miféle, az anyagi világon kívüli világ következik azután?

A dialektikus materializmus a világot térben és időben végtelennek tekinti. Ez a tanítása a materializmus évezredes vizsgálódásain és mai tudományos ismereteink filozófiai általánosításán alapszik.

Tekintsük át azokat a legfontosabb bizonyítékait a tudománynak, amelyek a világ végességéről alkotott idealista elképzeléseket megcáfolják, s amelyből elkerülhetetlenül következik a világ térbeli és időbeli végtelenségéről szóló materialista tanítás.

A világ időbeli végtelenségének, vagyis annak, hogy a szakadatlan mozgásban, változásban levő anyagi világ mindig volt és mindig lesz, legfontosabb bizonyítéka a tömeg és energia megmaradásának törvénye. Ez minden természettudomány közös alaptörvénye. Aki ezzel szembeáll, az szembehelyezkedik a természettudománnyal a maga egészében, érveit a tudás helyett a hitre, vagyis a nemtudásra, a tudatlanságra alapozza, s ezzel tudományos szempontból ki is mondta az elmarasztaló ítéletet maga felett.

A materializmus másik fontos igazolása a világról szerzett tudományos ismeretek egész történelmi fejlődésének határozott tendenciája, az a tény, hogy a tudomány minden elvi akadály nélkül egyre messzebb hatol a világ múltjának feltárásában. Újra és újra túlhaladja azokat a „dátumokat", amelyeket a világ keletkezésére vonatkozóan kitaláltak és még soha, sehol a leghalványabb jelét sem találta annak, hogy valamiféle „idők kezdetéhez" érkezett volna.

Fentiekkel szemben mivel érvel a vallás, az idealizmus? Egy régi skolasztikus érve a következő: Minden dolognak van valami kezdete, valamilyen oka, s ezért a világnak is kell, hogy oka, kezdete legyen. Ez az érvük azonban visszafelé sül el. Az egész emberi gyakorlat ugyanis azt bizonyítja, hogy az anyagi világ minden jelenségének az anyagi világban rejlő okai vannak, és éppen ezek feltárása a tudomány feladata. Ebből az következik, hogy a szakadatlan változásnak, a dolgok állandó kölcsönhatásának képét mutató anyagi világ létezése minden adott időpontban már szükségszerűen feltételezi az anyagi világ létezését megelőzőleg is.

A másik érve az idealizmusnak az, hogy ő képes megmutatni a mai világ eredetét. A valóságban nem oldja meg a problémát,

csak felcseréli azt. Egy tudományos kérdést — a világ múltjának egyre mélyebb feltárását — felcserél a misztikus képzelődéssel, s ezzel egyben akadályozza a tudományos kérdésnek mind alaposabb tudományos megoldását.

A vallás, az idealizmus felszólítja a materialistákat, mutassák meg kísérletileg, hogy a világnak az időben nincs kezdete. Ez azonban üres szofisztika, melyet már az ókorban leleplezték. Köztudomású ugyanis, hogy nem lehet megmutatni azt, ami nincs. Azt, hogy a világnak nincs kezdete az időben, éppen azért nem lehet megmutatni, mert ilyen kezdet nincs.

A materializmus viszont joggal követelheti: ha azt állítjátok, hogy ilyen kezdet létezik, rajta, mutassátok meg, s akkor elhisszük.

Egy szokványos idealista érv az is, hogy a végtelen idő (s mint látni fogjuk, ugyanígy a végtelen tér) nem létezhet, erről nincs is jogunk beszélni, mert a végtelent nem is lehet elképzelni. *A végtelent elképzelni, vagyis a képzetben érzékileg megragadni* valóban *nem vagyunk képesek.* De még sokkal szerényebb dolgot, pl. a nagy sebességeket, a fénysugár másodpercenkénti háromszázezer kilométeres sebességét sem tudjuk elképzelni. *De amit nem tudunk közvetlenül, érzékileg megragadni, azt megragadjuk a gondolkodás, a tudományos fogalmak segítségével.* Így vagyunk a végtelennel is. Ezzel szemben a vallás teremtőjét, az idealizmus világszellemét nemcsak érzékileg, hanem még tudományos — vagyis valóságos tapasztalatokra támaszkodó, a tudomány, a gyakorlat által igazolt — fogalmakban sem tudjuk felfogni. Egyszerűen azért nem, mert ezek nem egyebek az elrugaszkodott spekuláció ködképeinél.

Az igaz, hogy a világ végtelenségével kapcsolatban ellentmondásra bukkanunk: arra, hogy a végtelen idő csupa véges időtartamokból áll (mint ahogyan a végtelen tér is csupa véges térrészekből). Itt valóban van ellentmondás, de ez nem a hibás gondolkodás logikai ellentmondása, hanem a valóság objektív dialektikája. Nem könnyű ezt felfogni, de az emberi gondolkodás képes volt már megközelíteni, más hasonló nehezen felfogható ellentmondásokkal. Gondoljunk pl. a végtelen kicsi és a véges ellentétére és egységére: csupa végtelen kicsi összege véges nagyságot ad. És ezt ma már mindenki, aki integrálszámítás segítségével határozza meg pl. egy forgástest köbtartalmát, „természetesnek" tartja.

Ha a tudomány egy adott időpontban még nem képes bizonyos konkrét szakproblémákat megoldani, az idealizmus azonnal ráveti magát ezekre, hiszen mindig a tudatlanságból próbál magának világnézeti tőkét kovácsolni. Másrészt, ha valamilyen konkrét tudományos ismeret helyességét már semmiképpen nem lehet nyíl-

tan tagadni, akkor nincs az a logikai bukfenc, amelyet ne használna fel az igazság kicsavarása és a hamisítványnak a világnézeti felhasználása érdekében. Mindezt természetesen az igényesebb közönségnek tartja fenn, az igényteleneket továbbra is a régi maszlaggal traktálja.

Ezek az általános vonások világosan fellelhetők ma is a világ múltjára vonatkozó kérdéssel kapcsolatban. Ennek egyik legjellegzetesebb példája a pápának a Szentszéki Tudományos Akadémia 1951 nov. 23-i ülésén tartott előadása. Ebben az előadásban a pápa a modern természettudományt igyekszik felhasználni többek között arra, hogy a világ időbeni végességét, isteni teremtését bizonyítsa. Az entropia értékének növekedéséből a galaktikák (még be nem bizonyított) távolodásának jelenségéből, az atomenergiának a Napban történő felszabadulási folyamatából, a Föld és a meteoritok életkorának a rádióaktív bomlás vizsgálata útján megállapított valószínű életkorából stb. arra következtet, hogy nagyságrendileg mintegy ötmilliárd évvel ezelőtt a világ egészen más képet mutatott, mint ma, s a világot akkor az anyagnak és az energiának óriási koncentráltsága jellemezte. Hogy ez tényleg így volt-e, vagy sem, ez egy ma még többé-kevésbé nyitott természettudományos probléma. Hasonló probléma az is, hogy amennyiben ilyen állapot valóban volt, milyen folyamatok során jön ez létre. Azonban teljesen alaptalanul következtet a pápa egy ilyen állapot sajátos voltából, s abból, hogy ennek keletkezéséről ma még nem tud a tudomány kielégítő leírást adni arra, hogy ez az az állapot, amelyben öt-tíz milliárd évvel ezelőtt isten a világot teremtette. Ugyanilyen megalapozatlan az a következtetés is, hogy a világnak ahogy kezdete volt, úgy vége is lesz az időben. A világ órája előbb-utóbb lejár, hacsak nem avatkozik bele ismét a teremtő, s nem húzza megint fel ezt az órát.

Nézzük pl. egyik legkedvesebb érvüket — az entropia növekedését. Ennek lényege az, hogy amikor egy rendszerben megtörténik a különböző fajta energiák (mechanikai, hő, elektromos stb.) egymásba való átalakulása, akkor a hővé alakult energia nem alakulhat vissza teljes egészében más energiává. Ez matematikai formában úgy jut kifejezésre, hogy a rendszer egyik fontos termodinamikai jellemzője, az entropiája növekszik. Így végül is minden energia hővé alakul, a hőmérséklet kiegyenlítődik és bekövetkezik a rendszer „hő-halála". Ez azonban egyáltalán nem bizonyítja a világ, mint egész, szükségszerű hő-halálát. Az entropia növekedése ugyanis csak statisztikus jellegű, tehát nagy kiugrásokat, eltéréseket megengedő törvényszerűség. Továbbá: az entropia növekedésének tör-

vényszerű voltát csupán véges kis rendszerekre nézve mutatta ki a tudomány, s ezért alaptalan ezt a világmindenségre kiterjeszteni. Kimutatták továbbá, hogy véges rendszerek közül is csak olyanokra vonatkozik szigorúan az entropia növekedése, melyek közel vannak már az egyensúlyi állapothoz.

Az entropia növekedését, mint a világ egészére vonatkozó abszolút törvényt tekinteni, megengedhetetlen logikai ellentmondás. Ugyanis, ha a világ elkerülhetetlen sorsa a „hő-halál", akkor a világot időről időre „kívülről" újabb energia befektetésével kell „életre kelteni". De ha így van, akkor energia teremthető, akkor nem érvényes a tömeg és energia megmaradásának a törvénye sem. Márpedig a termodinamika éppen erre támaszkodva vezette le magának az entropia növekedésének a törvényszerűségét és ennek alapján várható, hogy ez a megvizsgált rendszerekben érvényesüljön.

Még egy példát arra, hogy az idealizmus azt tekinti zsákmányának, amit még nem tárt fel a tudomány, s egész érvelésével erre támaszkodik. Az elmúlt évtizedek híres idealista csillagásza, Jeans, aki mint idealista, a világ időbeli végességének álláspontján állott, egy helyen a következő elszólást véti: „A világegyetem korának kérdése némileg más természetű. Egész nyers és világos alakban megfogalmazva a kérdést, azt kell kiderítenünk, hogy milyen messzire követhetjük a múlt felé a világegyetem történetét". (Lásd *Jeans.* A csillagos ég titkai.) Eszerint valami annyi idős, amennyi idő óta ismerjük a történetét. A szubjektív idealista szerint ezt megelőzően nem is létezett a dolog. Az objektív idealizmus, a vallásos nézetek szerint viszont arról, amit még nem ismertünk meg, mindent állíthatunk, még azt is, hogy a teremtő hozta létre a semmiből. Így okoskodik az idealizmus a világ történetéről is.

Térjünk át a világ térbeli kiterjedésének a kérdésére.

A világ térbeli végtelensége egyenesen következik időbeli végtelenségből. Már Newton rámutatott az egyetemes tömegvonzás alapján, hogy a szakadatlan átalakulásban levő és időben végtelen világ mai formájában nem létezhetne, ha a térben véges volna. Egy térben véges világ órája — figyelembevéve a világ időbeli végtelenségét — már régen „lejárt volna" a tudomány eddigi ismeretei szerint. Egy térben véges világ szélén, ugyanis az ott helyet foglaló tömegekre ható gravitációs erők nem lehetnek egyensúlyban. Az összes tömegnek a tömegközéppont környezetében kell előbb-utóbb összetömörülnie — feltéve, hogy ehhez elegendő idő áll rendelkezésre. Nos, ami azt illeti, idő volt ehhez elegendő — mint bebizonyították, a világ végtelen idő óta létezik. S ha ez alatt mégsem következett be a tömegnek ez a tömörülése, ha a világ végtelen kora elle-

nére is mai formáját mutatja, az csak úgy lehetséges, hogy a világ a térben is végtelen.

A világ térbeli végtelenségét bizonyítja a megismerés egész fejlődéstörténete, a világ egyre hatalmasabb térségeinek elvi korlátok nélküli tudományos megismerése, a világ állítólagos határainak állandó meghaladása a tudomány által.

Ugyanakkor amennyire felfoghatatlan misztikum a világ állítólagos teremtése, legalább annyira az a világ térbeli végtelenségének az állítása is. Ezt már az ókor görögjei felismerték. Az egyik görög filozófus a következő kérdést tette fel az idealistáknak: Ha az állítólagos világvégénél lennénk, el tudnánk-e hajítani lándzsánkat? Ha igen, akkor az nem lenne még a világ vége, hiszen az anyagi dolog még tovább hatolhatna. Ha nem, akkor sem lehetne a világ vége, mert még következne valami, ami megakadályozza a lándzsát a továbbhaladásban.

A világ végességének állítása során gyakran hivatkoznak Einsteinre és a relativitáselméletre. Einstein (és más fizikusok is pl. De Sitter) az elméletből kiindulva végeztek bizonyos formális számításokat, s megadtak bizonyos számértékeket (egyébként egymástól lényegesen eltérőket) a világ „átmérőjére" vonatkozóan. Azonban ezt maga Einstein is csak mint egy lehetőséget kezelte. Láttuk már — mint a relativitáselmélet egyik bebizonyított eredményét, — hogy nagy tömegek, pl. a Nap közelében a térnek görbült szerkezete van. Az ilyen helyi görbületek létezéséből sokan (egy ideig maga Einstein is) azt a következtetést vonták le, hogy a térnek egészében is görbülete, mégpedig önmagába visszatérő görbülete van. Jeans is ezt hajtogatja „A csillagos ég titkai" című könyvében. A relativitáselméletből származó következtetésekről szólva így ír: „S ezek közül legjelentősebb éppen az, hogy a tér nem végtelen, hanem visszahajlik önmagába, mint a földfelület." (id. mű. 133. old.) A gömbfelület analógiáját már Einstein is alkalmazta a következő gondolatmenetben: A gömbfelület kétdimenziós „világ" és ha rajta gondolkodni is tudó kétdimenziós lények élnek, ezek végtelennek hihetnék a maguk világát, holott mi a harmadik dimenzióból jól látjuk, hogy a gömbfelület véges, bár határtalan kétdimenziós világ. Éppen így mi háromdimenziós élőlények végtelennek hisszük a magunk háromdimenziós világát, de a negyedik dimenzióból látni lehetne, hogy ebben az esetben is véges, bár határtalan, önmagába visszatérő görbülettel rendelkező háromdimenziós világról van szó. A negyedik dimenziónak azonban nincsen reális léte, bár bizonyos vizsgálatok elvégzéséhez hasznos absztrakciót jelenthet. A reálisan létező tér háromdimenziós és minden magasabb dimenzió feltétele-

zése idealista képzelgésekhez, a „csodák világába" vezet. A véges, görbült tér feltételezését 1932-ben maga Einstein (és De Sitter is) szükségtelennek jelentette ki.

Ehhez azt kell még hozzátenni, hogy még a formális számítások kiindulópontját is olyan egyszerűsítések képezik („egyenletesen szétkent, mozdulatlan világ", „üres világ"), melyeknek mint az adott esetben jogos egyszerűsítéseknek a felfogása már magában foglalja a világ térbeli végességének a feltételezését, mert ilyen egyszerűsítések csak meghatározott esetben, véges rendszerekkel kapcsolatban jogosak. Emellett a súlyos hiba mellett, amely abban áll, hogy a bizonyítandót a bizonyítás során már mint bizonyítottat felhasználják közvetett formában, még marxista szellemű tervezők is elmennek megjegyzés nélkül.

Összegezve: A térről, az időről, világ időbeli és térbeli végtelenségéről szóló materialista tanítás, melyet a tudomány fejlődésének minden újabb lépése alátámaszt, fontos helyet foglal el az idealista, vallásos nézetek elleni harcban. Az idealizmus próbálkozásai pedig a természettudomány eredményeinek meghamisítására és ily módon való felhasználására le kell hogy lepleződjenek. Ez azonban nem történik meg automatikusan, csakis tudatos, szilárd filozófiai és módszertani alapokon nyugvó kritika útján. Láthattuk, hogy amennyiben ez nincs meg, kimagasló és szubjektíven jószándékú tudósok is az idealizmus, a miszticizmus, a tudomány évezredes ellenségeinek szekértolóivá válhatnak.

Az idealista próbálkozások maguk is mutatják azt, hogy az idealizmus szekere egyre inkább kátyúba kerül, de mutatják azt is, hogy a modern tudomány eredményeivel kapcsolatban különösen kiéleződött a világnézeti harc, s ezzel együtt megnőtt a korszerű materialista filozófia és természettudomány felelőssége és szerepe is. És ebből le kell vonnunk a logikusan adódó következtetéseket: *a világnézeti harcban, mely szerves része az osztályharcnak, figyelmesek kell hogy legyünk a tudomány kérdései iránt*, ahogy erre a marxizmus klasszikusai olyan kimagasló példát nyújtottak. Másrészt mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy tudományunkban — természettudományokban is — a tudományos világnézet egyre mélyebben gyökeret eresszen.

Sok ember a világ hat nap alatt végbement teremtésének a dogmájától (amihez már az egyház sem ragaszkodik betű szerint) és más hasonlóktól viszonylag könnyebben megszabadul. Ugyanakkor eltéved az olyan bonyolult problémáknál, mint amilyenek a térrel és idővel kapcsolatban is felmerülhetnek. Pontosabban „visszatéved" azokhoz a primitív nézetekhez, melyektől már elkezdett megszaba-

dulni. Ez ismételten felhívja a figyelmünket Lenin már idézett szavaira: szilárd filozófiai alap nélkül semmiféle materializmus, semmiféle természettudomány nem állhat meg a lábán az idealista támadásokkal szemben.

5. *Okság, szükségszerűség és véletlen, törvény*

A világ természetének a kérdése, mint a filozófia alapkérdésének egyik lényeges vonatkozása, mint tudjuk, a valóság összefüggései természetének, objektív vagy szubjektív jellegének is.

A filozófia történetében különösen az összefüggések néhány típusa merült korán fel és kapott igen nagy súlyt a filozófiai vizsgálódásban. Ezek az okság, a szükségszerűség és véletlen, a törvény. Ezek megragadását megtaláljuk már a nagy görög materialistáknál, Hérakleitosznál és Démokritosznál. És ettől kezdve materializmus és idealizmus harcában igen nagy szerepet játszanak. Ez érthető is. A velük kapcsolatos vizsgálódásokban és vitákban arról van tulajdonképpen szó, hogy a világban a jelenségek között találhatók-e meghatározott kapcsolatok, s ha igen, honnan származnak, hogyan függenek össze az anyaggal és egymással? S természetes, hogy ezek a problémák elsősorban a legáltalánosabb, a megismerés folyamán a legnagyobb jelentőségre szert tett összefüggések vonatkozásában kerültek felszínre.

Az újkorban e problémák jelentősége csak növekedett. Csak két körülményre kívánunk itt rámutatni, melyek ehhez hozzájárultak. Az egyik az idealista filozófia fejlődésének az a tendenciája, hogy mindinkább a bonyolultabb és a tudomány által éppen előtérbe tolt kérdésekre veti rá magát. Az agnosztikus Hume a tizennyolcadik században azzal vádolta a tudományt, hogy a jelenségek időbeli egymásutániságának puszta regisztrálására alapozza az okozati kapcsolatoknak, a szükségszerű, törvényszerű összefüggéseknek a megállapítását. Szellemi rokona, Kant szerint az okság stb. csak tapasztalataink rendezésének a priori eszközei. Nótáikat azóta is fújják. S e nézetek kritikája sokkal bonyolultabb, mint a bibliai legendák kritikája. De a kritika nélkül még a legprimitívebb legendák is polgárjogot nyernek. Ha a valóság összefüggései, törvényszerűségei nem objektívek, miért ne lehetne pl. a vízen járni, halálunk után feltámadni, testestől a mennybe szállni stb.

A másik körülmény pedig az, hogy a tudományos fejlődés feltárta a Marx előtti materialisták megoldásainak metafizikus korlátait a szóbanforgó területen is, s így a dialektikus materializmust nem

ismerők, az attól elzárkózók a metafizikus materialista megoldások elavulását általában mindenféle materialista megoldás elavulásaként könyvelték el. Pl. az okság elvét és az ehhez kapcsolódó determinizmust (azt a felfogást, hogy a világban mindennek van oka, és az okok minden jelenséget egyértelműen meghatároznak) a metafizikus-mechanikus materializmus szellemében Laplace így fogalmazta meg: ha létezne egy „szupermatematikus", aki egy adott pillanatban ismeri a világ minden atomjának helyzetét és mozgásállapotát, az a mechanika törvényeire támaszkodva matematikai úton képes lenne abszolút pontossággal megadni a világ állapotát bármely jövőbeli időpontban. Kiderült, hogy ilyesmi még egy szupermatematikus számára is lehetetlen, már csak azért is, mert a mechanika törvényeinek számbavétele egymagában édeskevés a jövő pontos előrelátásához. És különben is: a tudomány nem arra kíváncsi, hogy mire lenne képes egy „szupermatematikus", hanem arra, hogy adott lehetőségeinkkel mire vagyunk képesek, mi, emberek? Hogy az összefüggések bonyolult láncolatában milyen helyet foglalnak el az általunk feltárt oksági kapcsolatok, természeti törvények stb.? Hegel ezekre vonatkozóan nagyon mély gondolatokat vetett fel. De ő idealista volt, a valóság törvényei számára az abszolút szellem törvényei voltak. Gondolataival csak úgy kezdhet valamit a tudomány, ha azokat materialista alapra állítja. Ez a materialista alapra állítás, mint tudjuk a dialektikus materializmus kidolgozásával történt meg.

Az említett körülményekre való tekintettel az e pontban felvetett kérdéseket különösen fontos mind a materializmus, mind a dialektika szempontjából megvizsgálni.

Kezdjük az oksági összefüggéssel.

Az oksági összefüggés két jelenség közötti olyan kapcsolat, amelyet az jellemez, hogy az egyik jelenség — az ok — megelőzi és kiváltja a másik jelenséget, az okozatot.

Egy jelenség — különösen ha az bonyolultabb — természetesen nemcsak egy, hanem számos ok okozata lehet. *Az okok között megkülönböztetünk belső és külső okokat. Ez utóbbiakat nevezzük feltételeknek is,* melyek lehetővé teszik, hogy az ok hathasson, és ki is válthassa az okozatot. Az ok és a feltételek megkülönböztetésével a belső okok jelentőségét emeljük ki. Ezenkívül *megkülönböztetünk még fő okokat és nem fő okokat,* ez utóbbiak hozzájárulnak a fő okok hatásához és befolyással vannak az okozat bizonyos, nem döntő vonásaira. A legfontosabb belső okok feltárása a tudomány fejlődésének, a törvény feltárásnak jelentős mozzanata.

Az okság egyik fő problémája az oksági összefüggés objektív

jellege, melyet a már említett idealista irányzatok adnak, mondván, hogy az okság „a priori", csak szemléletünk formája, tudatunk sajátossága, „tapasztalataink" elrendezésének szubjektív eredetű eszköze (pl. Kant és a machisták nézetei).

Az okság törvényének szubjektív idealista tagadása a modern fizika, a kvantummechanika egyes eredményeivel kapcsolatban is felmerült. Bohr és Heisenberg a mikrorészecskék ellentmondásos természetéből olyan következtetéseket vontak le, hogy a mikrokozmoszban nem érvényes az oksági összefüggés, az atomfizika jelenségeit a megfigyelő, tehát az emberi tudat befolyásolja, azért itt nem láthat objektív törvényszerűséget. Más szavakkal: az atomfizikában nem a determinizmus, hanem az indeterminizmus, a vak önkény uralkodik, „az elektronnak szabad akarata van". Ez a felfogás 25 éven keresztül uralkodó nézet volt a burzsoá fizikusok között. A dialektikus materializmus világnézetét valló fizikusok, közöttük a szovjet Blohincev, a magyar Jánossy Lajos és a francia Vigier felvették a harcot ez ellen az idealista felfogás ellen, és az atomfizikai kutatásoknak új, determinista irányzatait indították el. Nagy jelentőségű az a körülmény, hogy nem egy burzsoá tudós, köztük a nagynevű Louis de Broglie is szembefordult a korábban általa is vallott indeterminizmussal. 1953-ban kiadott egy tanulmányt ezzel a címmel: „Indeterminisztikus marad-e a kvantumfizika?"

Ebben a tanulmányban a tudomány haladását akadályozó dogmáknak nevezi az „indeterminizmus zavaros hullámait", amelyek zsarnoki hatását a fizikusokra minél előbb fel kell számolni!

A dolgoknak mint egymással okozati kapcsolatban levőknek a felfogása mélyen belevéződött az ember tudatába. De ez éppen azért történt, mert az okság az objektív valóságnak igen általános, az emberi gyakorlat folyamán számtalanszor tapasztalt összefüggése. Az idealizmus azzal érvel, hogy az okság nem származhat az objektív valóságból, mert az érzéki tapasztalat csupán a dolgok egymásutániságát adhatja, de nem azok oksági összefüggését (Hume). Az idealizmus azonban itt is alapvető tévedésben van. A jelenségek közötti okozati kapcsolatok megállapítása ugyanis nem csupán az egyszerű érzéki tapasztalatokra támaszkodik, hanem arra is, hogy a tapasztalatokat gondolatilag feldolgozzuk, az eredményt pedig alávetjük a gyakorlat próbájának. A dörzsölés hőt fejleszt — ez egy oksági kapcsolat. De azt, hogy itt valóban oksági összefüggés van, nemcsak abból tudjuk, hogy a dörzsölést eddig mindig követte a hőfejlődés, hanem a tudomány feltárta az itt végbemenő belső folyamatokat, a mechanikai mozgás átalakulását a molekulák hőmozgá-

sává. Az elméletet pedig igazolta a gyakorlat. Olyannyira, hogy a folyamat megfordítása — a hőmozgás átalakítása mechanikai mozgássá — a hőerőgépek elvi alapja, a nagyipar egész mai energiagazdálkodásának alapja. A jelenségek között tehát nemcsak időrendi egymásutániság, hanem objektív és az ember számára megismerhető oksági összefüggés van.

Az okság másik fontos problémája az oksági összefüggés dialektikus természete és dialektikus vizsgálata.

Az oksági összefüggés dialektikájának két fontos vonását kell kiemelnünk.

Az egyik: *ok és okozat nem abszolút, metafizikus ellentétek, hanem olyanok, melyek nemcsak feltételezik egymást, hanem adott körülmények között átmennek egymásba.* Az ok okozattá lehet és megfordítva. Pl. a dolgozók életkörülményeinek a javulása a munka termelékenysége emelkedésének egyik alapvető oka a szocialista gazdaságban. Ugyanakkor a termelékenység növekedése szocialista viszonyok között a dolgozók életkörülményeinek javulását váltja ki, tehát maga is egyik oka annak. Ok és okozat dialektikus kapcsolatára a természeti folyamatokban példaként megemlítjük, hogy az elektromos tér változása mágneses teret, a mágneses tér változása pedig elektromos teret hoz létre.

A másik fontos dialektikus vonás: bár *az oksági összefüggések igen jelentős és általános összefüggések, de a jelenségek egyetemes összefüggésének csak egy elemét jelentik.* Ez már a fenti példából is kitűnt, amennyiben a népjólét növekedése és a termelékenység emelkedése szoros kölcsönhatásban van egymással és más tényezőkkel is. Az oksági összefüggés megállapítása mindig bizonyos egyszerűsítést jelent. Ez azonban csak akkor válik károssá, akkor vezet a valóság eltorzításához, ha nem vagyunk tisztában az okság természetével.

A dolgok „végső oka" a dolgok egyetemes kölcsönhatása. Ez azt jelenti, hogy *minden dolog az anyagi valóság sokoldalú objektív összefüggéseiből magyarázható és érthető meg.* Ezt a sokoldalú, egyetemes kölcsönhatást azonban nem lehet egycsapásra a maga teljességében megragadni, hanem módszeresen, a különböző típusú összefüggések megismerésén keresztül hatolhatunk benne mind mélyebbre. Ezért van nagy jelentősége az okság, de az összefüggések egyéb típusai — ismeretének is, melyek közül mindegyikkel más és más oldalról közelíthetjük meg és vesszük egyre inkább birtokba a végtelenül gazdag objektív valóságot.

Az összefüggések különböző típusainak előrehaladó megismerése tárul fel és bizonyos vonatkozásban összegeződik is a különböző ka-

tegóriákban. Ilyen kategóriák az okság, a szükségszerűség, a törvény is. Lenin így jellemezte ezt: „Az ember előtt ott van a természeti jelenségek *hálója. Az* ösztönember, a vadember nem emelkedik ki a természetből. A tudatos ember kiemelkedik. A kategóriák a kiemelkedésnek, vagyis a világ megismerésének lépcsőfokai, a háló csomópontja, amelyek segítik őt, hogy megismerje és hatalmába kerítse ezt a hálót." (Fil. füzetek 69. old.)

Az oksági összefüggést néhány fő szempont szerint vizsgáltuk. Foglalkoztunk objektív jellegével, dialektikus természetével, az összefüggések bonyolult sokaságában elfoglalt helyével, a valóság előrehaladó megismerésében betöltött szerepével. Általában ezek azok a legfontosabb szempontok, melyekre a marxizmus—leninizmus a különböző típusú összefüggések vizsgálatával kapcsolatban rámutat.

Az objektív összefüggések további két igen fontos, egymással dialektikus kapcsolatban levő típusa a szükségszerűség és a véletlen.

A szükségszerűség kategóriája a filozófiában eredetileg éppen úgy a természetben megnyilvánuló belső rendnek, a jelenségek és folyamatok objektív, mindenféle szellemi tényező befolyásától mentes meghatározottságának a kifejezéseként merült fel, mint a később tárgyalásra kerülő törvény. A régi materialisták (Démokritosz, Holbach stb.) a szükségszerűség kifejezést hol az oksági kapcsolatok, hol a törvény megjelölésére használták. A mechanikus materializmus egyébként is minden törvényt kifejezetten oksági törvénynek tekintett.

Az oksági kapcsolat azonban, mint láttuk, a jelenségek közti sokoldalú összefüggéseknek csak egy mozzanata. De az összefüggéseknek átfogóbb típusai is léteznek. Pl. az ember feje és végtagjai között kétségtelenül sokféle összefüggés van, s ezeknek csak egy része közvetlenül és kifejezetten oksági összefüggés (a fej megsérülése a végtagok bénulását okozhatja stb.). Más része ezeknek az összefüggéseknek (mondjuk az, hogy a fejet és a végtagokat is ugyanaz a szív látja el vérrel, vagy az, hogy ezek a testrészek ugyanannak az egyénnek a részei stb.) nem oksági kapcsolat.

Vannak tehát *az okságnál sokkal szélesebb, átfogóbb összefüggések is, melyek tartalmaznak oksági kapcsolatot is, de nem feltétlenül csak azt.*

Egy A jelenségcsoport egy B jelenségcsoporttal feltétlen, elkerülhetetlen és szigorúan meghatározott kapcsolatban lehet (akár oksági ez, akár nem). Ugyanez az A jelenségcsoport egy C jelenségcsoporttal léphet olyan kapcsolatba is, mely esetleges, hol létrejön, hol nem jön létre. Világos, hogy az A—B kapcsolat lényegesen kü-

lönbözik az A—C kapcsolattól: az előbbi olyan, hogy A-val mindig, feltétlenül együttjár B, az utóbbi pedig olyan, hogy A-val hol együttjár, hol nem jár együtt C. Az előbbi példával: ha az eleven végtagokat A-val jelöljük, az élő ember fejét pedig B-vel, akkor ezek között az A—B-vel jelzett kapcsolat áll fenn. Eleven végtagjai csak fejjel rendelkező, élő embernek lehetnek — ez egy feltétlen élettani összefüggés. A lényegéhez tartozik A-nak, hogy csak B-vel együtt létezhet. Ezzel szemben, ha a kesztyűt vagy a lábbelit C-vel jelöljük, akkor az A—C kapcsolat nem feltétlen. Tudjuk, hogy nem hord minden ember cipőt és kesztyűt, az utóbbiaknak nincs állandó jellegű kapcsolata.

A dialektikus materializmus — összhangban a tudományok tényleges tapasztalataival és szükségleteivel, — *az adott jelenségek közti feltétlen, általános, lényeges összefüggéseket szükségszerűségnek, a nem feltétlen, nem általános, nem lényeges összefüggéseket véletlennek nevezi.* Természetesen mind a szükségszerű, mind pedig a véletlen összefüggések lehetnek kifejezetten okságiak, de lehetnek ennél átfogóbbak is.

A dialektikus materializmus tehát a szükségszerűség fogalmát új tartalommal töltötte meg a mechanikus materializmushoz képest. Az utóbbi számára a szükségszerű csak az okság, illetve a törvény egy más szóval való megjelölésére szolgált. Számunkra viszont a valóságban meglevő lényeges, feltétlen, s gyakran az okságnál gazdagabb összefüggések tudományos kifejezője.

De új tartalommal töltötte meg a dialektikus materializmus a véletlen kategóriáját is. A mechanikus materializmus szerint véletlennek azt nevezzük, aminek nem ismerjük az okát. *A valóságban* azonban — ismereteinktől függetlenül — *mindennek van oka*, tehát minden szükségszerű és semmi sem véletlen. Számunkra ezzel szemben a véletlen az objektíven meglevő, de nem feltétlen, nem lényeges kapcsolatok tudományos kifejezése. Az persze előfordul igen gyakran, hogy a tényleges véletlenekben szereplő okságí kapcsolatokat nem ismerjük, vagy csak sokkal később ismerjük meg, mint a szükségszerűségben meglevő okságí viszonyokat. De a véletlen nem ezért véletlen. Ellenkezőleg: éppen azért nehezebb rendszerint a véletlenekben szereplő konkrét okságí kapcsolatokat feltárni, illetőleg a tudomány éppen ezért nem ezekre fordítja a fő figyelmet, mert ezek nem lényeges, nem feltétlen összefüggések, hanem távoliak, közvetettek és alárendelt jelentőségűek.

A régi materializmusnak igaza volt akkor, amikor hangsúlyozta: mindennek van oka, a valóságban minden belső rend szerint történik és nincs helye semmiféle szubjektív önkénynek. A jelenségek

között objektív, belső kapcsolatok vannak. A hibát ott követte el, hogy ennek hangoztatása mellett nem vette tekintetbe az összefüggések sokoldalúságát és nem tett különbséget a lényeges és lényegtelen, a dolog belső természetéből következő és a csak a külső körülmények sajátos összetalálkozásából eredő összefüggések között. Ezért a mi polémiánk ez ellen nem terminológiai polémia, nem a szóhasználatról, hanem a valóság összefüggései fontos sajátosságainak felismeréséről vagy fel nem ismeréséről van szó. Az, amit a mechanikus materializmus véletlennek nevezett, az ok nélküli jelenség –, a valóságban tényleg nincs. De a valóságban a lényeges, feltétlen, szükségszerű összefüggések mellett adott jelenségek között felléphetnek lényegtelen, belső természetüket tekintetbe véve esetleges összefüggések is. Ezt fel kell ismerni és fogalmilag ki kell fejezni. A dialektikus materializmus felismerte ezt és a véletlen kategóriájában juttatta kifejezésre. És hogy éppen a véletlen szót használta fel e fogalom kifejezésére, annak a filozófia és a tudomány történetében rejlik a magyarázata. A mechanikus materializmusban más értelme volt ugyan ennek a kifejezésnek. De Epikurosztól Hegelig újra és újra felmerült e fogalom tartalommal való megtöltésének a problémája. És ez összhangban volt a szaktudományok fejlődésével. A valószínűségszámítás és annak alkalmazása a fizikától kezdve a társadalomtudományig operál a véletlen tömegjelenségek fogalmával. És e fogalommal nem az ok nélküli jelenségeket nevezik, hanem azokat, melyek nagyszámú, gyakran a jelenség lényegétől igen távol eső okoknak vannak alávetve.

A szükségszerű és a véletlen dialektikus kapcsolatban vannak egymással. *A szükségszerűség, a lényeges összefüggés mindig véletleneken keresztül, véletlenekkel kiegészülve érvényesül a valóságban, a véletlenek mögött pedig mindig meghúzódnak szükségszerű kapcsolatok.* Tehát az összefüggéseknek ez a két típusa feltételezi egymást, együtt, összefonódva jelentkezik. *Ugyanakkor, ami egy adott jelenségcsoporttal szükségszerű kapcsolatban van, az más jelenségcsoportokkal véletlen kapcsolatban lehet, és megfordítva.* Az, hogy valami szükségszerű-e vagy véletlen, mindig konkrét kérdés, mindig attól függ, hogy milyen jelenségekkel kapcsolatos. Összefüggése azzal, amivel lényegénél fogva mindig együtt jár, szükségszerű, amivel pedig nem feltétlenül, nem saját belső természetéből eredően jár együtt, véletlen.

Nézzünk egy példát. Tudjuk, hogy aki születik, az meg is hal. A halál az élet elkerülhetetlen velejárója. Az azonban, hogy XY mondjuk 80 éves korában tüdőgyulladásban hal meg, annak a ténynek a szempontjából, hogy megszületett, véletlen, mert abból, hogy

valaki megszületik, még nem következik feltétlenül, hogy 80 éves korában és éppen tüdőgyulladásban hal meg, csupán az, hogy egyszer meg fog halni. Azonban „általában" meghalni nem lehet, csak valamilyen konkrét formában. Ez a konkrét forma a születés szempontjából rendszerint véletlen, de a halál szükségszerűsége mindig ilyen — a születés szempontjából véletlen — konkrét formában érvényesül.

Most nézzük meg ugyanezt más oldaláról: az, hogy XY tüdőgyulladásban halt meg, bekövetkezhetett szervezetének gyengeségéből, egy erős megfázásból, késői orvosi beavatkozásból stb. Ezeknek a körülményeknek a szempontjából elkerülhetetlen volt a halál beállta — tehát ebből a szempontból szükségszerű volt.

Vagy más példán: a munkásosztály objektív helyzetéből szükségszerűen következik az osztálynak mint egésznek forradalmisága. Azonban a munkásosztály általános objektív életfeltételeiből önmagában még nem következik az, hogy XY munkás öntudatos forradalmár, VZ pedig bizonyos időre és bizonyos kérdésekben az ellenforradalom befolyása alá került, saját munkásérdekei ellenére. Ez tehát a munkásosztály életfeltételei szempontjából véletlen, de az adott munkás összes egyéni körülményeiből, adottságaiból stb. szükségszerűen következik.

Azonban nyomatékosan hangsúlyozni kell: *a szükségszerű és a véletlen megkülönböztetésekor nem választhatjuk meg önkényesen, hogy milyen összefüggésben vizsgáljuk, s nem keverhetjük össze a szükségszerűt a véletlennel. A szükségszerű vizsgálata, a véletlentől való megkülönböztetése mindig az átfogóbb, lényegesebb összefüggés vizsgálatát jelenti.*

A szükségszerű és véletlen dialektikájának megértése materialista értelmezésük előfeltétele. A mechanikus materialisták következetesen az oksági törvényből, minden jelenség objektív okozati meghatározottságából indultak ki. De a dolgok okozati meghatározottságát azonosították a dolgok szükségszerűségével. Mondván: minden, aminek oka van, egyben szükségszerű is. S miután mindennek van oka, minden szükségszerű, semmi sem véletlen — a véletlen fogalmával csak azt fejezzük ki, hogy valaminek nem ismerjük az okát, a véletlen csupán szubjektív kategória. Ez pedig nem más, mint a véletlen idealista felfogása.

Továbbmenve: azzal, hogy mindent egyaránt szükségszerűnek tartottak, elmosták a szükségszerűség és a véletlen különbségét, s ezzel mintegy magát a szükségszerűséget fokozták le a véletlen színvonalára. Holott az, hogy valami szükségszerű-e vagy véletlen, nem annak a kérdése, hogy van-e oka, hanem annak, hogy miben

rejlik az oka. Önmaga és a körülményei lényeges, feltétlenül meglevő vonásaiban-e vagy pedig esetleges, külső, járulékos tényezőkben? Ha nem így fogjuk fel a dolgot, akkor elveszünk az összefüggések végtelen sokaságában anélkül, hogy a lényeges összefüggéseket képesek lennénk megragadni, hogy helyesen értelmezhetnénk és tudományosan előreláthatnánk a jelenségeket. Pl. ha az első világháború kitörésével kapcsolatban az imperializmus ellentmondásainak a kiéleződését és a trónörökös meggyilkolását azon az alapon, hogy mindkettő bizonyos okozati összefüggésben volt a háborúval azonosítanánk, nem ismerhetnénk fel a háború igazi, mély meghatározó jelentőségű okait.

A szubjektív idealizmus nemcsak a véletlen, hanem a szükségszerűség objektivitását is tagadja. Az objektív idealizmus, a vallás pedig a szükségszerűséget a világteremtő szellemre vezeti vissza, aki viszont nincs alávetve az anyagi világ szükségszerűségeinek. Ebben a vonatkozásban a szükségszerűséggel (és a véletlennel kapcsolatban is) lényegében ugyanazok a problémák merülnek fel, mint amelyekkel az okság tárgyalásakor találkoztunk és amelyek a törvény vizsgálata során még fel fognak vetődni. Elsősorban az összefüggések objektív jellegének és eredetének a kérdése. Erre való hivatkozással itt csak utalunk az oksággal illetve a törvénnyel kapcsolatban kifejtésre kerülő gondolatokra. Különösen a gyakorlatra, mint a feltárt összefüggések kritériumára.

Viszont itt vetünk fel — ha röviden is — egy fentiekhez kapcsolódó és a modern tudományban fontos szerepet játszó problémát: a valószínűség kérdését.

A tudományban a valószínűség fogalma objektív összefüggéseket tükröz, nem pedig saját meggyőződésünk szilárdságának fokát valamely tudományos ítéletről. A tudomány egyre több törvényéről derül ki, hogy statisztikus jellegű, vagyis adott típusú jelenségek nagy tömegének átlagos sajátosságait fejezi ki, de egyes kiragadott részjelenségek kisebb-nagyobb egyedi eltéréseit megengedi. Minél nagyobb számú esetet vizsgálunk, egy meghatározott irányban, annál inkább kiegyenlítik egymást ezek az egyedi, véletlen eltérések, annál élesebben kidomborodnak a mély, szükségszerű összefüggések.

A valószínűség fogalmával kifejezésre juttatjuk azt, hogy ami az egyes esetben döntően ki van téve a véletlen játékának, tömegméretekben a szükségszerűség érvényesülését mutatja. Egy triviális példa: annak a valószínűsége, hogy a feldobott pénzdarabnak a névértékét mutató oldala kerül felülre, miután az érme a földre esett, kb. 50%. Ez nem azt jelenti, hogy két dobás közül feltétlenül az egyik „fej", a másik „írás" lesz, hanem azt, hogy minél több do-

bást végzünk, annál jobban megközelíti a kétféle eset az 1 : 1 arányt. Mi jut ebben kifejezésre? Az az objektív tény, hogy minden dobásnál a „fej" vagy „írás" esete igen nagyszámú ok, tényező befolyása alatt áll, de sok dobásnál ezek egyre inkább kiegyenlítődnek, egyik sem tud túlsúlyra kerülni, s végül is érvényesülnek a pénzdarab saját fizikai tulajdonságai — alakja, tömegeloszlása.

A valószínűségnek és a törvények statisztikus jellegének a problémája tehát a szükségszerűség és véletlen objektív dialektikájának fontos megnyilvánulása. Egyben mutatója annak is, hogy a valóság bonyolult összefüggéseinek átfogására nem elegendő pusztán az okság kategóriája, hanem az okság vizsgálatát el kell mélyíteni, ki kell terjeszteni a különböző jelentőségű okok megkülönböztetésére stb.

Rátérünk a dialektikus materializmus tanítására a törvényről.

A természet és a társadalom törvényei az objektív valóság jelenségei közti lényeges, tartós, ismétlődő összefüggések. Lenin ezt tömören így fejezte ki Hegel egy fontos gondolatát kiemelve: „A törvény... lényegek közötti viszony". (*Lenin.* Filozófiai füzetek. 129. old.)

A tudomány törvényei az objektív valóság törvényeinek tudatos visszatükrözései, megfogalmazásai. Ezek formájukat tekintve az ember alkotásai, amennyiben az ember ismeri meg, fogalmazza meg őket, de tartalmuk objektív. A valóság objektív lényegi viszonyai jutnak bennük kifejezésre. Pl. a szabadesés törvénye a Föld gravitációs terének és az ebbe a Földtől nem nagy távolságra bekerült egyéb erőhatásoktól mentes testek mozgásának az összefüggését fejezi ki. Eltekint a légellenállástól, a testek alakjától és még sok egyéb tényezőtől. A testek ténylegesen lejátszódó esésében természetesen ezek mind befolyást gyakorolnak. De kellőképpen akkor tudjuk figyelembe venni őket, ha először ismerjük a leglényegesebb, legáltalánosabb összefüggést a maga tisztaságában. A valóságban persze ez a viszony nem létezik „tisztán", elszigetelten — de azért objektíven létezik. Csak más viszonyokkal összeszövődve.

A tudomány törvényei természetesen különböznek a természet és a társadalom objektív, lényeges összefüggéseitől, a természeti és társadalmi törvénytől, mint ahogyan a tükörkép is különbözik a tükrözött tárgytól. Ez a megkülönböztetés fontos azért, hogy figyelembe vegyük: a tükörkép nem mindig teljes, nem mindig pontos visszaadója a tükrözött tárgynak. De a tudományos törvény tartalma, hangsúlyozzuk, maga a benne visszatükröződő objektív viszony. A következőkben mi ezt a tartalmat vizsgáljuk. S ezért az objektív viszonyt és annak a visszatükrözését egyaránt (egyszerűen)

törvénynek nevezzük. (Megjegyezzük még, hogy olykor az objektív összefüggést törvényszerűségnek nevezik és a törvény kifejezést a tudományos törvény, a tükörkép megjelölésére tartják fenn. Máskor viszont a törvényszerűség kifejezéssel olyan összefüggéseket jelölnek, melyeket nem illet ugyan meg a törvény rangja, de amelyek törvényeken alapszanak, törvények működésének az eredményei.)

Mit jelent az, hogy a törvények objektívek? Ez azt jelenti, hogy a valóság jelenségei között az emberek tudatától és akaratától (és természetesen mindenféle „szellemi lény" tudatától és akaratától is) független kapcsolatok vannak. Ezeket a kapcsolatokat kizárólag a természet és a társadalom jelenségeinek saját objektív természete határozza meg. A törvényeknek az objektív jellege abban nyilvánul meg, hogy az egyes jelenségekkel elkerülhetetlenül fellépnek, együttjárnak meghatározott más jelenségek is. Ez egyszersmind általánosságban jelzi az ember beavatkozásának lehetőségeit és korlátait is. *Az embernek módjában áll dolgokat megváltoztatni, belőlük más dolgokat létrehozni. De mindig csak objektíven adott feltételekkel és következményekkel.* Pl. a mechanikai energia elektromos energiává alakítható és ezt a folyamatot objektív törvények szabályozzák. Ezt úgy kell értelmeznünk, hogy a folyamat csak megfelelő eszközökkel (generátorokkal) vihető végbe és meghatározott mennyiségű elektromos energia előállításához meghatározott mennyiségű mechanikai munkát kell az előírt módon elfogyasztanunk. Vagy: az embereknek módjukban áll a dolgozó tömegeket az évezredes fizikai és szellemi elnyomásból kiemelő szocialista társadalmat létrehozni. De csak a folyamat objektív törvényei alapján. Csakis akkor, amikor történelmileg létrejöttek a szükséges feltételek (modern nagyipar, munkásosztály stb.) és csakis a proletárdiktatúra megvalósításával, a munkásosztály és marxista–leninista pártja vezető szerepe mellett, az ipari üzemek társadalmi tulajdonba vételével, a mezőgazdaság szocialista átalakításával, a többi szocialista országgal való együttműködéssel a proletárnemzetköziség követelményeinek megfelelően stb.

A törvények objektív jellegét maga az élet, a gyakorlat igazolja. A törvényeket figyelmen kívül hagyó, azokat „megsértő" próbálkozások csődje, a törvények követelményeinek megfelelő eljárások sikere.

A szubjektív idealizmus a törvények tudományos felismerését és megfogalmazását az ember által. a törvények „teremtésének" tekinti. A formát összetéveszti a tartalommal. Pl. a matematikai szimbólumokat, melyek az ember alkotásai, az objektív viszonyokkal,

melyeket a szimbólumokkal kifejezünk. A szubjektív idealizmus az emberi beavatkozás, emberi aktivitás jelentőségét túlozza mérhetetlenül el. Ez minden esetben konkréten kimutatható.

Vegyünk elő egy, a természettörvényeket szubjektív idealista módon értelmező nézetet: „Az anyag legkisebb építőköveivel kapcsolatos minden megfigyelési folyamat azonban a folyamat durva megzavarását jelenti; a részecskének a megfigyelési folyamattól független viselkedéséről egyáltalán (nem is lehet) már beszélni. Ez végső fokon azt jelenti, hogy a kvantummechanikában matematikailag megformulázott természettörvények nem az elemi részecskékre mint olyanokra vonatkoznak, hanem az elemi részecskékre vonatkozó ismereteinkre". *(K. Heisenberg:* A mai fizika világképe. 13—14. old.) Vajon a mérés során olyannyira megzavarjuk a mért tárgyat, hogy objektív természetéről, viselkedéséről, helyzetéről semmit nem tudhatunk meg? Ha így van, akkor egyáltalán miért vizsgáljuk, fizikai kísérletek helyett miért nem megyünk a templomba? Ha pedig ez a zavarás mégsem ilyen mértékű, ha a kísérlet, a mérés mégis elárul valamit a tárgyról, akkor mit szóljunk ahhoz az állításhoz, hogy a mérési adatokra épülő és a további mérési eredményeket messzemenően előre megmutató természettörvények nem a mért tárgyra vonatkoznak? És mit jelent az, hogy a természettörvények a mi ismereteinkre vonatkoznak? Ismereteinkre vajon befolyással van-e a mért tárgy természete? Ha nincs, akkor ismét csak ezt kérdezzük: miért mérünk egyáltalán? Ha viszont befolyással van, akkor a törvény, mely ismereteinket tükrözi, a tárgyat is kell hogy tükrözze. Egyáltalán, honnan szedjük ismeretünket, és vajon a megformulázott törvény nem ismeret? Ha nem az, akkor micsoda, puszta agyrém? Ha viszont ismeret, akkor az, hogy a törvény ismereteinket tükrözi, értelmezhető-e úgy, hogy saját magát tükrözi? Nem folytatjuk tovább a kérdéseket. Talán ennyi is elég annak illusztrálására, hogy mibe keveredhet bele egy nagy tudós is, ha a szubjektív idealizmus ingoványára téved. Mindenesetre ennyi világos: a szubjektum szerepének mérhetetlen eltúlzásáról van szó. A mérési eszközt, mellyel a mért objektumot „megzavarjuk", a mérést végző egyén, a szubjektum engedi hatni. De hatása már nem a szubjektumnak, hanem az objektív mérési eszköznek a hatása az objektív mérési tárgyra. Objektív tárgyak objektív kapcsolata maga a zavarás is, és ha ez tartós, mély, lényeges, kapcsolat, akkor maga is objektív törvény. Nincs jogunk a szubjektumon belül levőnek tekinteni az alkalmazott objektív tárgyat, s e tárgy befolyását is a szubjektum befolyásának tekinteni. A matematikai szimbólumok valóban a szubjektum alkotásai, de azok az összefüggések, melyeket

velük kifejezünk (itt gyakorlatilag igazolt természettörvényekre gondolunk) nem a szubjektum alkotásai.

A szubjektum szerepének az eltúlzása figyelhető meg a társadalmi törvények szubjektív idealista felfogásában is. Ez olykor egészen nyíltan, mindenféle objektív társadalmi törvény létezésének a tagadása formájában jelentkezik. Máskor burkoltabban, egyes személyek, vagy pedig különböző eszmei tényezők (jog, erkölcs stb.) szerepének az eltúlzásában, a törvények objektív jellegéről szóló általános tételek egyidejű hangoztatása mellett.

Igaz, a természet és a társadalom objektív törvényeinek az érvényesülési módja között különbség van. „A természetben, — amennyiben az ember visszahatását a természetre figyelmen kívül hagyjuk — csupa tudattalan, vak erő hat egymásra, melyeknek kölcsönös játékában érvényesül az általános törvény. Mindabból, ami történik — sem a számtalan látszólagos véletlenségből, amelyet a felszínen láthatunk, sem a végleges, a véletlenben a törvényszerűséget megvalosító eredményekből — semmi sem történik, mint szándékos, tudatos cél. A társadalom történetében ellenben emberek cselekszenek, csupa tudattal rendelkező, megfontolással vagy szenvedéllyel cselekvő, határozott célokat követő ember: semmi sem történik tudatos szándék, kitűzött cél nélkül. De ez a különbség, akármilyen fontos is az a történelmi vizsgálat szempontjából, különösen ha egyes korszakokat vagy eseményeket vizsgálunk, semmit sem változtathat azon a tényen, hogy a történelem menetét belső általános törvények szabályozzák. Mert a felszínen, minden egyes ember szándékos céljai ellenére, itt is nagyjában és egészében látszólag a véletlen űzi játékát, ott mindig benső, rejtett törvények uralkodnak rajta és csak arra van szükség, hogy ezeket a törvényeket felismerjük. Az emberek úgy csinálják történelmüket, bárhogy alakuljon is az, hogy mindegyikük saját, tudatosan szándékolt céljait követi és a történelem nem egyéb, mint ezeknek a különböző irányokban ható erőknek és a külvilágra gyakorolt számos behatásuknak eredője. Tehát az is fontos, hogy mit akar az egyes ember... De egyrészt láttuk, hogy a történelemben tevékeny sok egyes akaratnak legtöbbször egészen más — gyakran homlokegyenest ellenkező — eredményei vannak, mint amire ez az akarat törekedett, indítóokai tehát az összes eredményekre nézve szintén csak alárendelt jelentőségűek. Másrészt felmerül az a kérdés, milyen hajtóerők rejtőznek ezek mögött az indítóokok mögött, milyen történelmi okok azok, amelyek a cselekvő emberek fejében ilyen indítóokká alakulnak át?... Ha tehát az a feladatunk, hogy felkutassuk a mozgatóerőket, melyek... a történelmileg cselekvő emberek indítóokai mö-

gött rejtőznek és amelyek a történelem tulajdonképpeni végső hajtóerői, úgy nem annyira az egyes, akármennyire is kimagasló emberek indítóokairól lehet szó, mint azokról, amelyek nagy tömegeket, egész népeket és minden népben megint egész nemzetségeket mozgatnak meg; éspedig nem pillanatnyilag, múlékony felbuzdulásra és gyorsan lelohadó szalmalángra, hanem tartós, nagy történelmi változásban kicsúcsosodó cselekvésre". (Engels: Feuerbach..., M.—E. Vál. m. II. 386—388. old.) Az ilyen cselekvést már feltétlenül mélyenfekvő objektív társadalmi törvények határozzák meg. Ezt mutatja a történelem menetének egész tendenciája, lényegében ugyanazoknak a társadalmi viszonyoknak és folyamatoknak a megjelenése különböző helyeken és időben, meghatározott feltételek létrejötte esetén. Ezt igazolja az egymást követő társadalmi formák lényegében azonos rendje a különböző népeknél.

A törvények objektív idealista felfogását az jellemzi, hogy e felfogás szerint a világban érvényesülnek ugyan az emberek tudatától és akaratától független törvényszerűségek, de ezek végső soron a felsőbbrendű szellemi lény, a világteremtő isten alkotásai. Ezzel szemben a tudomány nagy eredménye éppen az, hogy mindenféle világszellem figyelembevétele nélkül, magában az anyagi világban fel tudja mutatni a törvények forrását. Már Laplace odavágta Napóleonnak, hogy a naprendszer keletkezéséről szóló elmélete kidolgozásához nem volt szüksége isten feltételezéséhez.

Az objektív idealizmus egyik formája a törvények fatalista felfogása. E nézet szerint az objektív törvények létezése egyben azt is jelenti, hogy az ember azoknak teljesen ki van szolgáltatva, hogy minden kizárólag úgy történhet csak, ahogy az már kezdettől fogva meghatároztatott, ahogy az „a sors könyvében meg volt írva". Érdekes és egyben jellemző dolog, hogy a mechanikus materialista felfogás is, minden materialista törekvése ellenére ilyen fatalista nézetbe torkollik, csupán a sors helyett természeti szükségszerűségről beszél. Ez azért történhet meg, mert nem képes különbséget tenni lényeges és lényegtelen összefüggések között, nem látja, hogy a törvény lényegi viszony, hogy egyes, véletlenszerű, másodlagos, külső összefüggések még nem határozhatják meg a dolgok lényeges kapcsolatait, hogy pl. az ősköd molekuláinak a mozgása még nem dönthette eleve el, hogy évmilliárdok múlva milyen társadalmi események fognak lejátszódni egy adott országban. Ezt csak társadalmi összefüggésekkel lehet megmagyarázni. Olyan körülményekkel, amelyek alakítása terén az embereknek széles tevékenységi köre van.

A törvények objektív jellege nemcsak hogy nem jelenti az emberek teljes kiszolgáltatottságát, hanem éppen ezen alapszik az ese-

mények menetébe való aktív beavatkozásunk lehetősége. Ha nem lennénk objektív törvények, akkor sohasem lehetnénk biztosítva afelől, hogy a kívánt célt a felhasznált eszközökkel valóban el is érhetjük. Természetesen tevékenységünk csak akkor lehet eredményes, ha felismertük és számbavettük az objektív törvényeket.

Az objektív idealizmussal kapcsolatban kell megemlékeznünk az idealizmus célszerűségi tanáról, az úgynevezett teleológiáról.

A teleológia éppen a törvények objektivitásának tényét igyekszik csalárd módon az objektív törvények tagadására a természetben állítólag uralkodó célszerűségnek és isteni létének bizonyítására felhasználni. Pl. naprendszerünk, a Földnek benne elfoglalt helye és fejlődése olyan körülményeket teremtett, melyek létrehozták a Földön az élő szervezeteket, mégpedig olyanokat, amelyeknek a fenti körülmények megfelelnek. Ekkor jönnek az idealisták, a papok, s azt mondják: a Földön emberek élnek, az élethez szükség van levegőre, napfényre stb., s lám-lám valóban van a Földön levegő, valóban éri a Földet elegendő napfény. Micsoda célszerű elrendezése mindennek, micsoda isteni gondolkodás! Ez a nézet megfordítja a tényleges fejlődési folyamatot és az emberi tevékenységnek azt a sajátosságát, hogy az valóban célszerű, vagyis tudatos tevékenység, kivetíti a természetre. A teleológia legcsattanósabb cáfolata minden esetben a tényleges összefüggések, a valóságos fejlődési folyamat feltárása. Timirjazev helyesen mutatott rá: a természet célszerűségének látszata abból ered, hogy elpusztítja saját „tévedéseinek" nyomait. Vagyis csak az maradhat fenn, ami az objektív viszonyoknak megfelel.

A természet és a társadalom törvényei objektivitásának szemelőtt tartása, helyes értelmezése a sikeres tudományos és gyakorlati tevékenység elemi feltétele, de egymagában nem elegendő feltétele. Mert természetesen szükség van a törvények alapos ismeretére, alkalmazásuk feltételeinek a megteremtésére, felhasználásuk készségére, gyakorlatára is.

A törvények gyakorlati alkalmazása, felhasználása sok tudást, tapasztalatot igénylő dolog. Ennek megoldását segíti elő néhány további, a törvényekkel kapcsolatos probléma vizsgálata.

Az egyik ilyen probléma: a törvények tendenciaként való jelentkezése. Arról van itt szó, hogy *a jelenségek közötti törvényszerű összefüggések általában nem „tiszta formában" és nem „zavartalanul" érvényesülnek, hanem egyéb, a maguk sajátos törvényeinek engedelmeskedő folyamatok kiegészítik, keresztezik, sőt olykor vissza is szorítják azokat.*

Utaltunk már arra, hogy mind több természettörvényről derül

ki a statisztikus jelleg. Ez éppen azt jelenti, hogy az e törvényeknek alávetett egyes jelenségeknél a törvényszerű vonásokat a kiegészítő és keresztező folyamatok egészen háttérbe is szoríthatják, de nagyszámú esetnél a törvény keresztültöri magát ezeken a folyamatokon. Végső soron minden törvény tendenciaként jelentkezik, s a gyakorlati esetekben csak tendenciaként, csak megközelítőleg, s többé-kevésbé csak statisztikus módon érvényesül. A természettudományban és a technikában elvi és óriási gyakorlati jelentősége van azon határok megállapításának, melyeken belül konkrét esetekben az úgynevezett elméletileg várható, vagyis csupán a dolog bizonyos alapvető sajátosságaiból eredő eredmény adott pontossággal előáll. A kérdéseknek már a tárgyalási metodikája is rendszerint olyan, hogy először bizonyos egyszerűsítésekkel megvizsgáljuk a legalapvetőbb összefüggéseket, utána pedig megnézzük, hogy a konkrét, feltételekben sokkal gazdagabb és bonyolultabb gyakorlati esetekben milyen módosulások, milyen korrekciók érvényesek.

A törvények tendencia természetének nagy szerepe van a társadalomban is. Itt van pl. a következő probléma: Tudományosan bebizonyított tény, hogy a gazdaság arányos fejlődése, a társadalmi termelésnek és a dolgozó tömegek fogyasztásának növelése a szocialista gazdaság törvénye. Közismert viszont az is, hogy éveken keresztül hazánkban e törvények nem tudtak kellő módon érvényesülni. A dogmatizmus egy ideig megpróbálta ezt a tényt tagadni. A revizionista áramlatok pedig e tényért végső fokon magát a szocialista gazdaságot, annak lényeges vonásait (centralizált, tervszerű gazdaságvezetés, szocialista bővített újratermelés stb.) tették felelőssé és támadták meg. Sem a dogmatizmus, sem a revizionizmus nem vette figyelembe a törvények tendencia jellegét és ennek következményeit az adott esetben. Nevezetesen azt, hogy a szocialista gazdaságnak valóban törvényszerű velejárója a gazdaság rohamos és kiegyensúlyozott fejlődése, a tömegek életkörülményeinek a javulása, de ezek csak tendenciák, melyek érvényesülése előtt helyes vezetéssel utat kell nyitni, lehetőségek, melyeket hozzáértő és szívós gyakorlati küzdelemben kell valóraváltani.

A másik probléma: az általános és a különös törvények viszonya. Anélkül, hogy részletekbe belemennénk, itt csak felhívjuk a figyelmet arra, hogy az általános és a különös dialektikájának igen nagy szerepe van a törvények hozzáértő felhasználása szempontjából is. Ugyanis *vannak általánosabb, szélesebb területet átfogó, és vannak szűkebb, sajátos területeken érvényes specifikus törvények.* Utóbbiak az előbbieknek konkrétabb megnyilvánulásai. Pl.: minden egyes kémiai reakcióegyenlet az anyag megmaradása tör-

vényének konkrét megnyilvánulása. Ugyanennek a törvénynek a megnyilvánulása a térfogat változás és a fajsúly-változás közti törvényszerű összefüggés stb.

A specifikus törvények érvényesülésére sajátos feltételeinek tisztázása már lépés az általánosabb törvény felismerése felé, az általános törvényből pedig éppen e feltételek figyelembevételével jutunk el a specifikus törvényhez.

Fenti probléma igen élesen jelentkezik a társadalmi életben is. Pl. a szocialista társadalom létrehozásának vannak bizonyos általános törvényei, melyek azonban minden ország adott körülményeinek megfelelően sajátosan érvényesülnek. Az egyes országok sajátosságai figyelmen kívül hagyásának — mint tapasztaltuk — igen súlyos következményei lehetnek. De akik e hiba ellen úgy lépnek fel, hogy tagadjak a történelmileg igazolt tudományosan bizonyított általános törvényeket, az ezeket feltáró nemzetközi tapasztalatok jelentőségét, azok vagy elvesztették józan eszüket, vagy tudatosan alá akarják ásni a szocialista építőmunka tudományos alapjait.

A törvények kérdését elsősorban csupán egy meghatározott összefüggésben, objektív jellegük szempontjából vizsgáljuk. Az anyagi világ törvényszerűségeivel kapcsolatos világnézeti problémákat a fentiekkel természetesen még nem merítettük ki. Olyan fontos kérdések, mint pl. az objektív törvények és az ember szabadságának viszonya, a társadalmi törvényszerűségek sajátosságai, ezen belül a szocialista társadalom objektív fejlődéstörvényeinek a sajátosságai stb. más témákkal kapcsolatban kerülnek tárgyalásra.

Az okság, a szükségszerű és a véletlen, a törvény kategóriái a tudományban és a mindennapi életben állandóan felmerülnek és igen nagy szerepet játszanak. Ezért is igen fontos a velük kapcsolatos világnézeti kérdések (forrásuk, objektív tartalmuk stb.) és módszertani problémák (egymással való kapcsolatuk, az összefüggések „hálójában" elfoglalt helyük, az alkalmazásuk során szem előtt tartandó szempontok) tisztázása.

Ez a tisztázás csak a dialektikus materializmus szilárd filozófiai alapján történhet meg. Erre mutatnak azok a nehézségek — de hozzátehetjük: az idealizmus, a vallás által serényen kihasznált nehézségek —, melyek a tisztázás során felmerülnek.

Az első ilyen nehézség az, hogy a kategóriákhoz bizonyos antropomorf, az objektív valóságot emberi sajátosságokkal (céltudatosság stb.) felruházó elképzelések tapadtak. Ilyenek pl. a tényleges okok összekeverése a cél-okokkal, melynek következtében kérdés felcserélése a mi célból kérdéssel: az objektív természeti és társa-

dalmi törvények hibás analógiába hozása az ember által alkotott jogi törvényekkel: a számukra kedvező, illetve kedvezőtlen véletlenek képzettársítása a szerencsét, vagy szerencsétlenséget osztó „sorssal". Az persze nem baj és nem is kerülhető el, hogy az ember ember módra szemléli a valóságot, hogy annak kifejezésére saját képzeteit és fogalmait használja fel, hogy a valóság megismerése egyben bizonyos asszociációkkal és érzelmek kiváltásával is együttjár. A lényeg az, hogy ezzel tisztában is legyünk, hogy megkülönböztethessük a nagyon is emberi formát az objektív tartalomtól.

A másik nehézség az, hogy — amint már rámutattunk — az újkori tudomány fejlődésének első szakaszában a szóbanforgó kategóriák materialista módon való értelmezése a filozófiában és a természettudományban egyaránt a mechanisztikus szemlélettel kapcsolódott össze. Az a felfogás alakult ki, hogy a szükségszerűséget, a törvényt képező bonyolult kapcsolatok redukálhatók csupa egyszerű oksági összefüggésre, s amint ez megtörtént, a jelen abszolút módon megismerhető és ebből a jövő abszolút pontossággal előre látható. Azonban kiderült, hogy ez nem megy, hogy a bonyolult összefüggések nem meríthetők ki csupa egyszerű oksági kapcsolattal stb. S így akik nem látják, hogy az okság az egyetemes összefüggésnek csak egy mozzanata, hogy a szükségszerűség a törvény, lényegek kapcsolata, mely ugyancsak nem meríti ki a valóság kapcsolatainak teljességét, akik azt a kérdést, hogy egy természettörvény objektív viszonyt tükröz-e, összekeverik azzal a kérdéssel, hogy abszolút teljességgel és pontossággal tükrözi-e a szóbanforgó viszonyt — azok a kauzalitás a determinizmus mechanikus felfogásának elégtelenségéből általában a kauzalitásnak (azaz minden jelenség okozati meghatározásának), általában a determinizmusnak (annak, hogy az okok, feltételek és kölcsönhatások összessége egyértelműen meghatároz minden jelenséget) a „megdöntéséről" beszélnek. Nem vetnek számot azzal, hogy kauzalitás nélkül, determinizmus nélkül tudomány sem létezhet, csak jóslatok és babonák.

A harmadik és részleteiben már szintén megvizsgált nehézség az ember, a szubjektum aktivitása jellegének és mértékének a megállapítása a természeti törvények feltárásában, megformulázásában, alkalmazásában, különösen pedig a társadalmi törvények érvényesülésében. Ez az a pont, melynél a mindennapi gondolkodásban igen elterjedt antropomorfikus szemlélet könnyen betör a tudományba, ha utóbbi nem áll szilárd, korszerű filozófiai alapon. A természetben nincsenek differenciál egyenletek — ezek az ember alkotásai. De a tudománnyal szemben foglal el nihilista álláspontot az, aki ezeket az ember teljesen önkényes alkotásainak, nem pedig az ob-

jektív összefüggések kifejezésére szolgáló formának tekinti. Társadalmi törvények nem léteznek társadalom és az ezt alkotó, tudattal rendelkező emberek nélkül. De vajon az emberek azért, mert tudattal rendelkeznek, céljaikat mindenféle objektív tényezőtől függetlenül tűzhetik ki és valósíthatják meg? Természetesen nem. Már a célok mögött is végső soron objektív tényezők húzódnak meg, s méginkább objektív tényezőktől függ, hogy a sokféle cél közül melyik és hogyan valósul meg. Ez azt jelenti, hogy az emberi társadalom is objektív tényezők összefüggéseinek, társadalmi szükségszerűségeknek, társadalmi törvényeknek van alávetve. Nem úgy, ahogy a mechanisztikus determinizmus felfogta, nem úgy, hogy a lényeges objektív összefüggések abszolút teljességgel meghatározzák az ember minden gondolatát és tettét, hanem az alapvető társadalmi összefüggések szempontjából véletlen, az egyén sajátosságaitól függő tényezők (jellem, tehetség stb.) tömegén keresztül.

Az, hogy a természet és a társadalom kizárólag saját, belső sajátosságaik által meghatározott objektív összefüggéseket mutat, saját törvényeinek engedelmeskedik — ez a szakadatlan mozgásban levő, térben és időben végtelen világ anyagi természetének, anyagi egységének legfőbb kifejezője.

III.

A MATERIALISTA DIALEKTIKA ALAPVETŐ TÖRVÉNYEI

Engels a materialista dialektikát úgy jellemezte, mint a valóság összefüggéseinek és fejlődésének legáltalánosabb törvényeivel foglalkozó tudományt. Ezt a tudományt, amely a marxista filozófia szerves része, módszere is egyben, szembeállította mind a metafizikával, mind pedig a legmagasabb színvonalon Hegel által kidolgozott idealista dialektikával. (Lásd *Engels.* A természet dialektikája. 72. old. Szikra 1952.) Hegel nagy érdeme, hogy a dialektika alaptörvényeit, melyek valóban a természet, a társadalom és a gondolkodás legáltalánosabb mozgástörvényeinek, az összefüggések és a fejlődés legáltalánosabb törvényeinek bizonyultak, először fogalmazta meg általános formában. Emellett a törvényeket, s az ezek felismerésén alapuló dialektikus módszert igen termékenyen alkalmazta számos probléma vizsgálatára (jelenség és lényeg, szükségszerű és véletlen stb.). Hegel azonban tulajdonképpen a gondolkodásban fedezte fel a dialektikát, a természetben és társadalomban pedig azért tartotta érvényesnek, mert szerinte a természet és a társadalom az önálló létezőnek tekintett és abszolút szellemnek nevezett gondolkodás fejlődési fázisai. Idealista filozófiai rendszerének követelményei szerint önkényesen kezelte és végeredményben meg is tagadta a valóság dialektikáját. Ennek sok megnyilvánulása van. Közülük az egyik legjellemzőbb az, hogy mivel az abszolút szellem fejlődését egy adott fokon befejezettnek tekintette, ezzel egyszersmind a természet és társadalom további fejlődését is lezártnak nyilvánította. Ilyen körülmények között a hegeli dialektika a további haladás szempontjából nem nyújthatott mást, mint gondolati ösztönzést a kutatásra. A természet és a társadalom dialektikáját még fel kellett fedezni, ki kellett kutatni és fel kellett tárni azt is, hogy a gondolkodásban érvényesülő, azaz a szubjektív dialektika ennek az objektív dialektikának a visszatükröződése. Hogy a gondolkodásban azért érvénye-

sül a dialektika, mert a gondolkodás a dialektikus természet és társadalom fejlődésének az eredménye és visszatükrözője. Ezt a feladatot, azaz a materialista dialektika kidolgozását, mint ismeretes, Marx és Engels végezték el.

A metafizikus módszerről és annak a dialektikával való ellentétéről szintén volt szó, ezért itt csak néhány problémát érintünk. Elsősorban azt, hogy a metafizikus felfogás, a metafizikus módszer nemcsak az objektív valóság dialektikáját, hanem magának a gondolkodásnak a dialektikáját is figyelmen kívül hagyja, holott a dialektika érvényesül a gondolkodásban is, még a metafizikusok gondolkodásában is. (Erről a megismerés folyamatával kapcsolatban lesz majd szó.) Tehát a metafizikusok saját gondolkodásuk természetén is erőszakot követnek el. Valahogy úgy van ez, mint az egyszer már említett emésztéssel. Az emésztés fiziológiai törvényei annak az embernek a szervezetében is érvényesülnek, aki nincs rájuk tekintettel és összeeszik mindenfélét, ami ezután emésztési zavarokhoz vezet.

A másik dolog, amire fel kell hívnunk a figyelmet, az, hogy az idők folyamán a metafizika is változtatja formáját. Hosszú időn keresztül pl. a metafizikától távol állott a fejlődés gondolata. A múlt század második felétől kezdve azonban a természettudomány és a társadalmi élet kiáltó tényei alapján (darwinizmus, a világ gazdasági és politikai arculatának viharos gyorsaságú változásai) még a megátalkodott metafizikusok is kénytelenek voltak a fejlődést elismerni, de úgy, hogy a fejlődést fokozatos evolúciónak, ellentmondásoktól mentes mennyiségi változásnak fogták fel. Kidolgozták a metafizika egy korszerűbb formáját: a fejlődést végtelenül leegyszerűsítő, eltorzító, lapos evolucionizmust. Ennek egyik múltszázad végi „tekintélyes" angol képviselője Herbert Spencer szerint „a fejlődés nem más, mint az anyag integrációja és a mozgásnak vele járó szétszóródása." (Lásd Alapvető elvek. 479. old.)

A fejlődésnek ez a lapos evolucionista koncepciója, mely jelentős befolyást gyakorolt a munkásmozgalom opportunista, revizionista áramlataira, a fejlődés gazdag, ízig-vérig forradalmi marxista koncepciója ellen irányult. Amikor Lenin a dialektikát, melyet Herzen nyomán a forradalom algebrájának nevezett, mint a fejlődés korszerű, gazdag, a folyamatok bonyolultságát, az ellentétes erők harcát feltáró koncepcióját szembeállította ezzel a lapos evolucionista koncepcióval, a dialektika és a metafizika jelenkorabeli összecsapásának a lényegét ragadta meg.

Engels szerint az összefüggések és a fejlődés dialektikus törvényei lényegileg három tényezőre vezethetők vissza:

a) a mennyiség minőségbe és a minőség mennyiségbe való átcsapásának törvénye,

b) az ellentétek kölcsönös áthatásának törvénye,

c) a tagadás tagadásának törvénye.

Ezzel Engels kiemeli, hogy a dialektika nem merül ki ebben a három törvényben, ezekre csak lényegileg visszavezethetők az összes többiek, pl. a szükségszerű és a véletlen, a jelenség és a lényeg stb. dialektikus törvényei. Mi ebben a fejezetben a materialista dialektika alapvető törvényeit tárgyaljuk. De — mint már I. részben felhívtuk erre a figyelmet — a dialektikáról átfogó képet csak a dialektikus materializmus egésze ad.

E fejezetben a következő főbb problémaköröket tárgyaljuk:

A materialista dialektika, mint az összefüggések és a fejlődés legáltalánosabb törvényeinek tudománya. Az összefüggések egyetemessége és a fejlődés — ezek maguk is a valóság törvényszerű sajátosságai, maguk is egyetemes dialektikus törvények. Tényleges dialektikus tartalmukat azonban csak Engels által az előbb idézett helyen felsorolt három törvény adja meg. Elvont formában a metafizika is képes volt elismerni a dolgok egyetemes összefüggését (azt, hogy a valóságban végső fokon minden, mindennel összefügg) és a fejlődést. Ez azonban nem dialektika.

Az ellentétek egységének és harcának a törvénye. Ez a törvény — ahogyan azt Lenin kiemelte — a dialektika magva, lényege. Ez határozza meg az összefüggések dialektikus természetét, ez minden konkrét mozgásnak, minden fejlődésnek a mozgató rugója.

A mennyiségi és minőségi változások kölcsönös átmenetének törvénye. Ebben tárul fel az ellentétek egysége és harca által meghatározott változások gazdag tartalma, evolúciós és revolúciós szakaszok fellépésének, új minőségek keletkezésének törvényszerű jellege.

A tagadás tagadásának törvénye. E törvény lényeges mozzanatai alapozzák meg a változások irányát, határozzák meg azt, hogy a változások sorában törvényszerűen fellép és érvényesül az előrehaladó fejlődés.

A felsorolt törvények, a velük kapcsolatos problémák tisztázása, ha nem is merítik ki a marxista—leninista dialektikát, de lényegileg jellemzik, meghatározzák azt. Összességükben megadják a fejlődés dialektikus materialista koncepcióját.

1. A materialista dialektika, az egyetemes összefüggés és a fejlődés legáltalánosabb törvényeinek tudománya

Igen régen felmerült már az a probléma, vajon a valóság jelenségei elszigetelt és lényegüknél fogva változatlan tényezők-e vagy pedig összefüggnek egymással és változnak, keletkeznek, fejlődnek és elpusztulnak, hogy átadják helyüket más jelenségeknek? Fontos világnézeti kérdés ez. Kifejezésre jut már abban a történelmi tényben is, hogy a dolgoknak, mint elszigetelt és egyszer s mindenkorra adott létezőknek a felfogása gyakran összekapcsolódott azok isteni teremtését valló elképzelésekkel. Még az újkorban is sokáig tartotta magát pl. a biológiában az a nézet, mely szerint az élő fajok isten alkotásai, ezért nincs köztük semmi mélyebb kapcsolat, nincsenek alávetve a fejlődésnek sem és az idők végezetéig olyanok maradnak, mint amilyeneknek isten teremtette őket. A szóbanforgó kérdés módszertani szempontból is nagyon lényeges. Ha a jelenségeket összefüggőeknek és változóaknak tekintjük, akkor hozzáfogunk összefüggéseik tisztázásához, történetük felderítéséhez, ellenkező esetben mindezt figyelmen kívül hagyjuk.

Nem véletlen tehát, hogy *a materialista filozófia a miletosiaktól kezdve felfigyelt a dolgok összefüggéseire, változékonyságaira.* Az újkori materializmusban egy ideig háttérbe szorult ez a probléma, de már a XVIII. század francia materialistáinál ismét szerepet kapott. Utóbbiak a természetet összefüggő egésznek tekintették, melyben egyetlen atom elmozdulása sem maradhat következmények nélkül a legtávolabbi jelenségekre sem. Felismerték, hogy a mozgás, a szakadatlan változás az anyag lényegi sajátossága.

Ők azonban objektív összefüggéseknek csak az oksági összefüggeseket tekintették, nem tettek különbséget lényeges és lényegtelen között. Az pedig, hogy a mozgás során tényleges fejlődés végbemegy-e, számukra többé-kevésbé nyílt kérdés volt. A dolgok egyetemes összefüggésének törvényét és a fejlődés törvényét csak újabb tudományos ismeretek birtokában és csak az ellentétek egységének és harcának, a mennyiségi és a minőségi változások kölcsönös átmenetének, valamint a „tagadás tagadásának" felismerése alapján lehetett tényleges dialektikájában megragadni

A dialektikus materializmus magáévá tette azt a régi, materialista tanítást, mely szerint a jelenségek egyetemes összefüggése a valóság objektív törvénye. Ez ugyanis egyenesen következik a világ anyagi egységéből, valamint az anyag és a mozgás elszakíthatatlanságából. *A világ anyagi egysége az egyetemes összefüggés legáltalánosabb alapja, feltétele.* Kapcsolat, összefüggés csak olyan

dolgok között lehetséges, amelyekben van valami közös (pl. a Nap vonzóereje csak azért képes hatni a Földre, mert a Föld maga is tömeggel rendelkező, gravitációs teret létesítő test). Márpedig az anyagi természet az objektív valóság minden jelenségének közös sajátja. Az egyetemes összefüggés a jelenségek mozgása során realizálódik. A dolgok mozgásuk során kapcsolatba lépnek egymással, összefüggések jönnek közöttük létre.

Ezután tekintsük át, hogy a marxista filozófia milyen dialektikus mozzanatait tárta fel az egyetemes összefüggés törvényének?

Először is felfedte, hogy az okság mellett az objektív összefüggéseknek még sok más típusa is létezik, melyeket szintén tekintetbe kell vennünk, ha igaz képet akarunk nyerni az egyetemes összefüggésről. *Objektív összefüggés típusok* pl.

az alap és a következmény összefüggése (ami szélesebb, mint az ok-okozati kapcsolat, mert a feltételeket is magában foglalja),

az azonosság és a különbség (mint igen általános, egyidejűleg fellépő dolgok közötti kapcsolatok),

az egymásutániság és egymásmellettiség (az idő és a térbeli viszonyok alapján).

Mindezek az összefüggések jelentkezhetnek főként a dolgok minőségei között vagy mennyiségei között (matematikai összefüggések), s ugyancsak mindezek lehetnek közelségük, fontosságuk mértéke, jellege szerint szükségszerű, vagy véletlen összefüggések.

Nézzük ezek közül példaként az azonosságot, mint objektív összefüggést. A hidrogén- és hélium-gázok bizonyos vonatkozásban azonosak: mindkettő kémiai elem.

Ez a tény jelent-e valamely objektív összefüggést e két elem között? Ma már tudjuk, hogy jelent. Igaz, sem a hidrogén a héliumnak, sem a hélium a hidrogénnek nem „oka", de a tudomány kimutatta, hogy a hélium hidrogénatomokból épül fel, az egyik átalakulhat a másikba. Sőt valószínűleg az e folyamat során felszabaduló energia a nap szétsugárzó energiájának a forrása. A hidrogén és a hélium azonossága mögött konkrét történeti összefüggés rejlik. Ez pedig adott körülmények között, más összefüggésekben is kifejezésre jut. Pl. a Napban a hidrogén szakadatlanul fogy s ezzel szoros összefüggésben a hélium mennyisége növekszik.

Ugyanígy objektív összefüggés a jelenségek közötti különbség is. Már csak azért is, mert a különbség mindig azonosságot tartalmaz, az azonosságról pedig megmutattuk, hogy objektív összefüggés.

Objektív összefüggéseket tükröznek a logikai összefüggések is. Objektív összefüggéseket fejeznek ki a matematikai összefüggések — bár igen elvont formában.

Tehát az összefüggéseknek számos típusa (s ezeken belül természetesen végtelen sok konkrét formája) van. *Az anyagi világ összefüggései objektívek, a jelenségek közötti, tudatunktól független kapcsolatok ezek, s reális jelentőséggel bírnak.*

Az idealizmus éppen az összefüggések objektivitását tagadja.

Az objektív idealizmus mindenféle túlvilági „szellemi" összefüggéseket tételez fel. Ennek ismeretelméleti forrása az, hogy az ember csak fokozatosan ismeri meg a tényleges, objektív összefüggések konkrét természetét. Ezért megvan a lehetősége annak, hogy ezeket átmenetileg kitalált, misztikus összefüggések helyettesítsék. Az ilyen felfogás cáfolatát egyrészt a tényleges összefüggések szakadatlanul fejlődő és a gyakorlat próbáját kiálló feltárása, másrészt az adja, hogy a kitalált összefüggések semmi másra nem voltak jók, mint arra, hogy helytelen irányba tereljék a kutatást és megszédítsék a népet.

Másodszor *a dialektikus materializmus felfedte, hogy az összefüggések nem csupán a dolgok külső burkai,* melyek lényegüket nem befolyásolják, *hanem a dolgok lényegének alakítói és kifejezői is egyben.*

Egy jelenség összefüggéseinek jellege az adott jelenség jellegétől függ elsősorban. De hogyan tett szert ez a jelenség a maga sajátos jellegére? Erre a jelenség egész megelőző fejlődéstörténete, valamint azok a körülmények adják meg a magyarázatot, mely összefüggések között a jelenség fejlődése végbement. *Minden dolog jellegében a megelőző fejlődése folyamán kialakult összefüggéseinek a hatása, eredménye jut kifejezésre.* Pl. a növények másféle kapcsolatban vannak a környezettel, mint az állatok. A növények nagyrésze képes széndioxidból és más szervetlen anyagokból fehérjéket, szénhidrátokat és zsírokat felépíteni, ezért a növényvilág az állatvilág létezésének feltétele. A növényeknek a környezetükkel való sajátos összefüggéseit a növények sajátos jellege határozza meg, de ez a sajátos jelleg nem az isteni teremtés eredménye, hanem meghatározott körülmények hatására történelmileg alakult ki. További változásukat, fejlődésüket a történelmileg kialakult jelleg alapján környezetük, különböző összefüggéseik változása határozza meg.

Továbbá: *a dolgok jellege, sajátosságai csakis más dolgokkal való kapcsolatukban, tehát sokoldalú összefüggéseikben, ezzel egyszersmind mozgásukban, változásukban tárul fel.* Ami holt, mozdulatlan, aminek nincsenek összefüggései más dolgokkal, arról semmit nem lehet mondani, mégpedig azért nem, mert ilyen dolgok a valóságban nem léteznek. Minden jelenség csak mozgásában, változásában, más jelenségekre való hatásában, azokkal való kapcsola-

taiban létezik és tárja fel sajátmagát. *A tudomány feladata annak vizsgálata, hogyan mozog az anyag, de ez egyben annak a vizsgálata, hogy az anyag bizonyos formái milyen kapcsolatokban, összefüggésekben vannak az anyag más formáival.* Mit jelent pl. egy kémiai vegyületet ismerni? Ez azt jelenti, hogy ismerjük a szerkezetét, vagyis azt, hogy miből és hogyan keletkezett, továbbá, hogy milyen kapcsolatokba képes lépni más anyagokkal, hogyan reagál a különböző fizikai és egyéb hatásokra. Az, hogy a valóság az összefüggések végeláthatatlan hálózata, mint látjuk, már igen régen észrevették a gondolkodók. Próbáljuk csak egyetlen porszem jelenlegi és múltbeli kapcsolatait követni s csakhamar az összefüggések olyan hálózatára bukkanunk, melyet sehol sem lehet teljesen lezárni. *A dialektikus materializmus tudományos tette az egyetemes összefüggésekről szóló tanításával kapcsolatban nem is a fenti tény regisztrálásában van, hanem abban, hogy feltárta a szakadatlan mozgásban levő világ anyagi egységét, továbbá, hogy felismerte: az összefüggések végtelen hálója nemcsak külső, passzív környezete a dolgoknak, hanem alakítója, a dolgok lényegét formáló tényezője.*

A tudomány egész eddigi fejlődésére támaszkodva a dialektikus materializmus azt a következtetést vonta le, hogy az anyag mozgásformái, a dolgok sajátosságai kimeríthetetlenül gazdagok, sokoldalúak. Ha ez így van, akkor egyetlen jelenség sem tárulhat fel teljesen, maradéktalanul néhány összefüggésben, hanem csakis az összefüggések végtelen sokaságában. Egy-két összefüggés feltárásával még egyetlen dolgot sem vallathatunk ki arról, hogy milyen. Ismereteink elmélyülése és bővülése a jelenségek közötti összefüggések egyre sokoldalúbb feltárásával halad előre.

Az összefüggések végtelen sokaságát ugyan soha nem ismerhetjük meg, de megismerhetünk belőlük egyre többet, s nincs olyan konkrét összefüggés, mely elvileg nem volna megismerhető. Harmadszor a dialektikus materializmus felismerte, hogy a jelenségek egyetemes kapcsolatán belül nem minden összefüggés egyforma jelentőségű. Vannak lényeges és kevésbé lényeges összefüggések. Lenin azt tanította, hogy a jelenségek láncolatában meg kell találni a döntő láncszemet, a leglényegesebb összefüggést, melyet ha megragadtunk, megragadtuk az egész „láncot". Ez éppen azért lehetséges, mert érvényesül az egyetemes összefüggés törvénye, mert a láncszemek egymásba kapcsolódnak s így a megfelelő ponton megragadott szem maga után vonja a többit is. Mind több és több összefüggés feltárása azért szükséges, hogy kellő biztonsággal választhassuk ki a leglényegesebbet.

Az egyetemes összefüggésről szóló dialektikus materialista taní-

tás világnézeti és módszertani jelentőségét élesen kiemeli, ha szembeállítjuk a metafizika három jellegzetes és sokszor az idealizmusba torkolló megnyilvánulásával: a szofisztikával, a dogmatizmussal és az eklekticizmussal. *A szofisztika az összefüggések objektív jellegét és sajátos természetét „nem tartja tiszteletben". Jellemző, hogy a tényleges összefüggéseket hamis, kiagyalt összefüggésekkel helyettesíti.*

Ennek során hol logikai csalárdságokhoz, hol a tények elferdítéséhez, vagy egyszerre mind a kettőhöz folyamodik. Az összes reakciós filozófiai és politikai „elméletek" magukon viselik a szofisztika jegyeit. Az 1956-os ellenforradalom ideológusai pl. az ellenforradalmi akciót az 1848-as forradalommal és szabadságharccal próbálták kapcsolatba hozni. Mégpedig teljesen látszat-hasonlóságok alapján, az alapvető és kiáltó ellentétekkel mit sem törődve. Pl. a sajtószabadság követelése a feudalizmus és a nemzeti elnyomás béklyóival szemben a haladó gondolat számára, az ellenforradalom szofistái szemében azonos volt a „sajtószabadság" követelésével a néphatalom ellen a polgári restauráció számára.

A dialektikus materializmus a szubjektív idealista jellegű szofisztikával, mely mindenféle reakciós ideológia alkalmas eszköze, az összefüggések objektív jellegéről, valóságos mivoltuk figyelembevételének fontosságáról szóló tanítást állítja szembe.

A dogmatizmus az összefüggések egyelemességét és konkrétságát, a konkrét összefüggések jelentőségét nem veszi számításba. Az egyszer felismert igazságokat helytől és időtől függetlenül érvényes hittételekként, dogmákként kezeli. Mint ismeretes, ilyen dogmatikus hibák nálunk is előfordultak a párt és az állam vezetésében. Ezek azonban idegenek a marxizmustól. *A marxizmus szerint nincs elvont igazság, az igazság mindig konkrét,* a valóság megismerése folyamán feltárt tételek érvényessége meghatározott, konkrét összefüggésekben érvényesek. Itt említjük meg, hogy a dogmatizmus elleni harc számos „bajnoka" maga is a legsúlyosabb dogmatista és szubjektivista hibákat követte el. Ezek az emberek nagy buzgalmukban figyelmen kívül hagyták, hogy az igazság konkrétsága nemcsak a szolgai másolás elkerülését követeli meg, hanem egyidejűleg azt is, hogy az általános érvényű szocialista tapasztalatokat igenis alkalmazni kell. Viszont olyan dolgokat, ami a mienktől lényegesen eltérő viszonyok következménye — ha kispolgári szájízűeknek megfelelt — a legszolgaibban lemásolták volna. Gondolunk itt pl. a nemzeti burzsoáziával való együttműködésre vagy a többpárt rendszerre Kínában, ami mély kapcsolatban van Kína egész sajátos történelmi fejlődésével. Megpróbálták továbbá annak

a helyes tételnek, mely szerint a szocializmus építése országonként eltérő sajátosságokat kell, hogy mutasson — érvényességi határain messze túl kiterjeszteni.

Az összefüggések különböző jelentőségét és mély, kölcsönös kapcsolatait nem érti meg az eklekticizmus. Az eklekticizmus „sokoldalúságra" törekszik, de ezt úgy fogja fel, mint a különböző oldalak, kapcsolatok egyszerű egymás mellé állítását. Lenin úgy jellemezte az eklektikusokat, mint akik úgy gondolkodnak a dolgokról: ez a dolog egyrészt ez, másrészt az, harmadrészt amaz — csak azt nem mondják meg, hogy végül is, és döntően miről van szó. Az eklekticizmus a metafizikának egyik, a sokoldalúság köntösében tetszelgő formája s a határozott állásfoglalás alól való kibújás egyik módszere, mely képtelen eljutni a lényeghez, biztos, egyértelmű vezérfonalat adni a cselekvéshez. *A marxista—leninista dialektika* nemcsak a dogmatizmussal és a szofizmussal, hanem az eklekticizmussal is gyökeresen szemben áll, mert *megköveteli a lényeges kiemelését, az egyértelmű és határozott állásfoglalást és cselekvést.* A materialista dialektika rámutat, hogy minden dolog a sokféleség egysége, vagyis minden dolog „ez" is és ugyanakkor valami „más" is. De a leghatározottabban hangsúlyozza és bebizonyítja, hogy *minden dolog egy adott helyen és időben, adott körülmények között egyértelmű, meghatározott jelleggel bír. Minden a helytől, az időtől és a körülményektől függ.* A hely, az idő, az objektív körülmények, és nem a vizsgáló önkényes, szubjektív szempontjai határozzák meg azt, hogy a sokféle dolog adott esetben elsősorban és döntően micsoda. Ezért mindig résen kell lennünk, nehogy a dialektikát eklekticizmussá vagy szofizmussá változtassák, a vizsgálódás objektivitását szubjektivitással cseréljék fel. Gondoljunk pl. az 1956 októberi eseményekre hazánkban. Ezeknek az eseményeknek okai és a bennük levő tendenciák igen sokfélék, ellentmondásosak, bonyolult kapcsolatban vannak egymással. Mindennek beható, tárgyilagos elemzése igen fontos, de csak akkor van értelme, ha valóban tudományos kritériumok alapján eljutunk az események egész lényegének, alapvető. objektív jellegének a felismeréséhez. Márpedig az alapvető objektív, tudományos kritériumok alapján: annak alapján, hogy a megmozdulás egészében és objektíven (a résztvevők ohajától és illúzióitól függetlenül) milyen hatalom és milyen termelési viszonyok ellen irányult, milyen osztályok érdekeit szolgálta ténylegésen — csakis ellenforradalomnak lehet minősíteni azt, ami történt. Ennek bebizonyítasa itt most nem lehetett feladatunk — máshelyütt majd megtesszük — csupán a módszertani problémára hívjuk fel a figyelmet e helyen.

Társadalmi példákat hoztunk fel, de a vizsgált problémák a természettudomány szempontjából is jelentősek. Gondoljunk arra, hogy tudományos tételek érvényességi határainak konkretizálása, vagy az okok láncolatából a főokok kiemelése minden tudomány fejlődésében döntő fontosságú. Annak kiderítése pl., hogy a klaszszikus „gáztörvények" szigorúan véve csak ideális gázokra érvényesek, vagy az a felismerés, hogy a newtoni mechanika csak a makrotesteknek viszonylag kis sebességű mozgásait írja le megfelelően, nagy tudományos vívmányok.

Általánosságban jellemeztük a jelenségek egyetemes összefüggésének törvényét. A dolgok legáltalánosabb belső összefüggéseit, mennyiségük és minőségük kapcsolatát, ellentétes tendenciáik — múltjuk, jelenük és jövőjük —. viszonyát a dialektika ezután kifejtésre kerülő alapvető törvényei tárják fel.

A fejlődés, amely a Marx előtti materializmus számos, kiváló képviselőjénél zseniális sejtésként felmerült, a marxista filozófiában tudatosan felismert, tudományosan alátámasztott, átfogó, dialektikus törvényként jelent meg. Kiderült, hogy a valóságban minden szakadatlan mozgásban van, minden dolog keletkezik és elmúlik, hogy mindezek a változások nem merülnek ki puszta ismétlődésben, hanem meghatározott irányt mutatnak, az ismétlődésen újra meg újra áttöri magát a fejlődés, hogy ez a fejlődés nem véletlen epizód, hanem a valóság belső természetéből szükségszerűen fakadó folyamat, mely központi helyet foglal el a változások sorában.

Mi a fejlődés, van-e és ha van, mi a fejlődésnek az objektív ismérve?

A metafizikus felfogás a fejlődést rendszerint *leegyszerűsítve, mint egyszerű növekedést, illetve mint a már meglevő elemek egyszerű, mechanikus kombinálódását fogja fel.* A már idézett evolucionista H. Spencer szerint, mint láttuk, a fejlődés az anyag puszta integrációja és a mozgásnak velejáró szétszóródása.

Számos idealista elképzelés szerint viszont objektív fejlődésről nem is beszélhetünk, mert azt, hogy ki mit tart fejlettebbnek, az illető egyén szubjektív „értékítélete" dönti el.

Valójában a különböző tudományok ténylegesen rámutattak a fejlődési folyamat objektív kritériumára, melyet a dialektikus materializmus elméletileg általánosított. A csillagászat, a biológia, a társadalomtudomány egyaránt használja a fejlődés fogalmát. Ha megvizsgáljuk közelebbről azokat a folyamatokat, melyekre a különböző tudományok e fogalmat alkalmazzák, akkor kitűnik, hogy egyrészt ezek a fogalmak nem merülnek ki egyszerű növekedésben,

vagy mechanikus kombinálódásban, másrészt valóságos folyamatok objektív ismérveként és nem szubjektív értékelésként alkalmazzák a fejlődés fogalmát.

A fejlődés nem más, mint átmenet az egyszerűbbtől a bonyolultabbhoz, az alacsonyabbrendűtől a magasabbrendűhöz. E folyamat során a jelenségekben mély, lényegbevágó változások következnek be. A bonyolultabbat természetesen nem szabad összetéveszteni a kuszáltabbal, a zűrzavarosabbal. Bonyolultabb, tehát fejlettebb az, ami sokrétűbb, sokoldalúbb és nagyobb funkciók ellátására képes. Ilyen értelemben kell bonyolultabbnak, fejlettebbnek tekintenünk az emlősállatokat az egysejtűeknél, vagy a technikában a modern rotációsgépet Gutenberg tizenötödik századbeli könyvsajtójánál, vagy a társadalmi formációk tekintetében a kommunizmust a kapitalizmusnál. A kapitalizmus igen kusza társadalmi-gazdasági alakulat, melyben vakon ható törvényszerűségek érvényesülnek ellenőrizhetetlenül. A kommunizmus minőségileg magasabbrendű, fejlettebb, bonyolultabb társadalmi rendszer: gondoljunk csak a termelőerőknek a kommunizmusban kibontakozó magas fejlettségére, vagy a felismert objektív gazdasági törvények tudatos, tervszerű felhasználására, valamint arra, hogy a kommunizmusban az egész társadalom gyorsan növekvő szükségleteinek olyanfokú kielégítése válik lehetővé, melyről kapitalista viszonyok között szó sem lehet.

A fejlődés röviden vázolt törvényének tényleges érvényesülését az egyes tapasztalati területeken a különböző szaktudományok kutatták ki. Ma már tudjuk, hogy a fizikai tétel közé tartozó elektromágneses sugárzás megfelelő energiájú kvantumja (a gammasugárzás fotonja) elektronpozitronpárrá, tehát elemi részecskékké alakulhat. Az elemi részecskékből mind bonyolultabb szerkezetű atomok jöhetnek létre. Az atomokból molekulák, egyre bonyolultabb vegyületek és végül élő anyag. Ismerjük az élővilág fejlődésének főbb vonalait a legprimitívebb élőlényektől az emberig, valamint az emberi társadalom törvényszerű előrehaladását az alacsonyabb társadalmi formációktól a társadalmi fejlődés beláthatatlan távlatai felé.

A dialektikus materializmus azonban nemcsak összegyűjti és egymás mellé állítja a különböző tudományok által felszínre hozott és a fejlődés törvénye mellett tanúskodó tényeket. Alapvető feladata ezzel kapcsolatban éppen a fejlődésnek, mint a valóság természetéből, lényegéből következő folyamatnak a megmutatása, a fejlődési menetet meghatározó dialektikus törvények feltárása. E feladatát a most kifejtésre kerülő alapvető dialektikus törvények kidolgozásával meg is oldotta. Természetesen nem abban az értelemben, hogy

teljesen befejezett tanítást dolgozott ki, amihez a jövő kutatásai már nem tehetnek hozzá semmit. Erről szó sincs. Hanem abban az értelemben, hogy *a fejlődés ma már nemcsak egyes területeken tapasztalatilag felfogott, hanem egyben elméletileg meg is indokolt, gyakorlatilag igazolt általános törvényekre visszavezetett tény.*

Még egyszer aláhúzzuk: A jelenségek egyetemes összefüggése és a fejlődés a természet, a társadalom és a gondolkodás törvényei, e három terület lényegével összefüggő sajátossága a valóságnak, de önmagukban csak igen elvont kifejezései a valóság dialektikus természetének. Gazdag tartalmukat a maguk szükségszerűségében a materialista dialektika most kifejtésre kerülő három alapvető törvénye adja.

2. Az ellentétek egységének és harcának törvénye

Már az első görög materialista filozófusok felfigyeltek arra, hogy a természetben végbemenő változásokban az egymással összeütköző erők, ellentétes tendenciák összecsapása szerepet játszik. Thales ennek alapján úgy gondolta, hogy a világ „alapanyagából", a vízből sűrűsödés és ritkulás ellentétes folyamatai hozzák létre a többi elemet — a földet, illetve a levegőt és a tüzet. Herakleitos minden dolgot ellentétes meghatározottságok egységének tartott, a világ változásait az „örök tűz" törvényszerű és szakadatlanul ismétlődő „fellobbanására" és „kialvására" vezette vissza. Ehhez a naiv, de zseniális sejtést tartalmazó dialektikához kapcsolódtak az újkor elején a renaissance filozófusai. Giordano Bruno azzal, hogy a világot élőlénynek tekintette, az anyag elevenségét, belső feszítőerejét, az ellentétes tendenciák játékát is kifejezésre juttatta. Azonban az ismert történelmi okokból éppen akkor, amikor a naiv dialektikát a kísérleti természettudományok konkrét eredményei alapján fokozatosan egzakt tudományos ismereteken nyugvó dialektikává lehetett volna fejleszteni, a materialista filozófiában a metafizikus módszer uralkodott el, a fejlődés és ezzel az ellentmondás problémája is háttérbe szorult. Az idealista filozófia ugyan ráirányította a figyelmet bizonyos ellentmondásokra az objektív valóságban (Zenon aporiái, Kant antinomiái), de — a pythagoreusoktól kezdve Platónon keresztül egeszen Hegelig — főként a gondolkodás, a fogalmak dialektikáját ragadta meg. Hegel érdemeiről és korlátairól a dialektika kidolgozása terén e fejezet elején már beszéltünk.

A fenti, igen futólagos és hézagos áttekintés is jelzi: a dialektikus materializmus az ellentmondás problémájának a kidolgozásával, a

dialektika legfontosabb törvényének, az ellentétek egysége és harca törvényének a tudományos feltárásával is a gondolkodás történetének egy nagy és eleven problémájához kapcsolódott.

Mi az ellentmondás?

Az ellentmondás nem más, mint a dolgok egységén belül megtalálható ellentétes tendenciáknak (törekvéseknek, impulzusoknak, sajátosságoknak) a viszonya, mely viszonynak két lényeges oldala van — az ellentétes tendenciák egysége (együttes létezése, kölcsönös feltételezettsége stb.) és az ellentétes tendenciák harca (szembenállása, összeütközése).

Objektív, ténylegesen létező sajátossága-e a dolgoknak az ellentmondás?

Az ellentmondás objektív létezése ma már a valóság minden alaposan megvizsgált területén tudományos tény. Az atomok pozitív és negatív töltésű részecskékből épülnek fel. A kémiai vegyületek molekulái pozitív és negatív kémiai gyökökből. Az élő szervezetek működését csupa ellentétes folyamat határozza meg: asszimiláció és disszimiláció a táplálkozás, az anyagcsere folyamán, öröklődés és változékonyság a faj fejlődésében stb. Az osztálytársadalmak története lényegileg az ellentétes érdekű osztályok harcának a története.

Az ellentmondások objektív létezése azonban nemcsak tapasztalati tény, hanem a valóság alapvető sajátosságaival szorosan összefüggő, azokkal szükségszerűen együttjáró tény. Minden egyes dolog a sokféle oldal, tulajdonság, alkotórész egysége. A szakadatlan mozgás során — mely az anyag létezési módja — mozgásban, változásban vannak a dolog alkotórészei, tulajdonságai is. Kölcsönhatás van köztük, formálólag hatnak egymásra. S mivel minden akció megfelelő reakciót vált ki és viszont, ez az egymásrahatás egyben összeütközés is. Az ellentmondást csak teljesen egynemű, teljesen mozdulatlan, mindentől elszigetelt dolgokból lehetne „kiűzni". De ilyen dolgok köztudomásúan nincsenek.

A metafizikusok az objektív ellentmondások létezésének tagadásakor igen szívesen hivatkoznak a gondolkodás formális logikai alaptörvényeire. Pl. az „ellentmondás törvényére", mely szerint nem szabad egy dologról valamit állítani és ugyanakkor, ugyanarról a dologról ugyanabban a vonatkozásban tagadni is. Ez a törvény gondolkodási törvény, és *nem az objektív valóság egyetemes törvénye.* Mint gondolkodási törvény igaz, és nincs összeütközésben a dialektikával. Betartását a gondolkodásban a dialektika is megköveteli. A mechanikai mozgás jellemzésekor azt „állítottuk", hogy a helyváltoztatást végző test egy adott pillanatban pályája egy pontján „ott is van és nincs is ott". Ennek az állításnak a bebizonyításával

tulajdonképpen azt is kimutattuk, hogy a szóbanforgó objektív folyamatra nem érvényes a fenti logikai törvény. Magát az objektív folyamatot ugyanis ellentétes meghatározottságok egysége jellemzi. De a gondolkodásra érvényes a logikai törvény, és be is tartjuk. Betartjuk, mert miután rájöttünk, hogy „mozogni annyi, mint ott is lenni és nem is lenni ott", következetesen ehhez tartjuk magunkat és nem engedünk helyet semmilyen más állításnak ebben a kérdésben. Akkor sértenénk meg a logikai törvényt, ha fenti tételünk mellett még egy olyan tételt is felállítanánk vagy elfogadnánk, mely szerint „mozogni annyi, mint ott lenni". Egyszerűen arról van szó, hogy gondolkodásunk mentes kell legyen a logikai ellentmondásoktól — ezt biztosítja a formális logikai törvények betartása. De ugyanakkor gondolkodásunknak vissza kell tükröznie az objektív ellentmondásokat, s ehhez segít hozzá bennünket a dialektika törvényeinek ismerete.

A gondolat — a dolgok tükörképe. De *a „megszokott", egyszerű fogalmak és ítéletek csak állóképet adnak, csak a mozdulatlanság, az állandóság mozzanatait adják vissza, de nem a változást, az ellentmondást.* Utóbbi visszatükrözéséhez több, különböző egyszerű fogalomra és ítéletre van szükség. Mint ahogyan a mozgás megörökítéséhez is az egyszerű fényképfelvétel helyett képek sorozatára, filmfelvételre van szükség. *A valóság bonyolultságát, elevenségét, szakadatlan változását, objektív ellentmondásosságát csak ellentmondó ítéletekkel tudjuk kifejezni.* A metafizika viszont megelégszik a holt állóképpel.

A dialektika azonban még a metafizikus gondolataiban is megjelenik — csak ő nem tud erről. Lenin A dialektika kérdéséhez c. munkájában *(Lenin.* Filozófiai füzetek. 341. old.) rámutatott: már a legegyszerűbb mondatban benne van a dialektika. „Iván ember" — ebben benne rejlik, hogy az egyes (Iván) az általánost is magában rejti (ember), és hogy az általános csak az egyesekben (az ember Ivánban, Péterben stb.) létezik. Az egyes és az általános ellentétes meghatározottságai egységet alkotnak.

Az ellentmondás nemcsak objektív, hanem egyetemes sajátossága is a valóság jelenségeinek.

Az ellentmondás egyetemessége két dologban nyilvánul meg. Először: *kivétel nélkül minden dolog, minden folyamat ellentmondásos,* minden dolog, minden folyamat tartalmaz a maga egységén belül ellentétes tendenciákat, ellentétes meghatározottságokat. Másodszor: *az ellentmondás nemcsak futó epizód a dolgok történetében, hanem olyan sajátosság, mely áthatja azokat keletkezésük pillanatától pusztulásuk pillanatáig.*

Az ellentmondások objektív létezésének a bizonyítása során tulajdonképpen az ellentmondás egyetemessége mellett szóló érveket is felsorakoztattuk. Láttuk ugyanis, hogy az ellentmondás a dolgok belső természetének szükségszerű velejárója, amit a tudományos kutatás minden, alaposan megvizsgált tapasztalati területen konkréten ki is mutatott. A mozgás, a változás pedig, ami a valóság minden jelenségének lényegi sajátja — mint azt már tudjuk — maga is ellentmondásos.

Az ellentmondás egyetemességével kapcsolatban azonban fel kell valamire hívni a figyelmet. Mégpedig arra, hogy *konkrét dolgok konkrét ellentmondásait csakis az alapos vizsgálat, a tudományos kutatás tárhatja fel.* Azt ne várja senki, hogy képes felismerni olyan dolgok ellentmondásait, mely dolgokat nem ismer alaposan. A dialektika eszköze a konkrét kutatásnak, nem pedig helyettesítője.

Összegezve az eddigieket: *az ellentmondás, a dolgok egységén belül meglevő ellentétes tendenciák viszonya, egysége és harca — a valóság minden jelenségének objektív és egyetemes sajátossága.* Ez az ellentétek egysége és harca törvényének az egyik fő mozzanata. A törvény másik fő mozzanata magának ennek a viszonynak, az egységnek és a harcnak a természetét és szerepét tartalmazza.

Az ellentétek egységét tulajdonképpen már kimutattuk, amikor feltártuk azt, hogy minden jelenség ellentmondásos, hogy tartalmaz különböző, ellentétes tendenciákat hordozó oldalakat, elemeket *Az ellentétek egysége a következőket jelenti:*

Először: *az ellentétes oldalak kölcsönösen feltételezik egymást, mindig együtt léteznek,* ha az egyik oldal megszűnik, akkor a maga nemében megszűnik, tudniillik lényegesen megváltozik a másik oldal is.

Másodszor: *az ellentétes oldalak bizonyos feltételek között, bizonyos vonatkozásban helyet cserélhetnek, átmehetnek egymásba.* Pl. a pozitív és a negatív töltés (akár az atomban kapcsolódik össze, akár önállóan) annyira feltételezik egymást, hogy egyik sem jöhet létre, illetve szabadulhat fel anélkül, hogy a neki megfelelő nagyságú ellentét párja is létre ne jönne, illetve fel ne szabadulna. Egy véges rendszeren belül természetesen kerülhet az egyik vagy a másik túlsúlyba (pozitív és negatív ionok) s ebben az adott összefüggésben helyet is cserélhetnek, átcsaphatnak egymásba, abban az értelemben, hogy valamely véges rendszerben az egyik vagy a másik túlsúlyba kerül. Vagy: tudjuk, hogy a tőkés társadalom lényeges jellemzője a proletariátus és a burzsoázia együtt létezése. Ilyen értelemben e két ellentétes osztály egységet alkot. Együttes létezésük

és a burzsoázia uralkodó helyzete jellemzi a tőkés társadalmat. Ha e vonások közül valamelyik is hiányzik, nem beszélhetünk kapitalista társadalomról. Ugyanakkor az ellentétes oldalak — a két osztály — helyet is cserélhet pl. abban az esetben, ha a proletariátus uralkodó osztállyá, a burzsoázia elnyomott osztállyá válik.

Harmadszor: *Az, hogy egy dolgon belül ellentétes oldalak, tendenciák vannak, bizonyos ideig rejtve maradhat, nem tör feltétlenül mindjárt a felszínre, egy ideig esetleg nem vezet az egységes kettéhasadásához.* Pl. A burzsoázia és a munkásosztály osztályellentéte a tőkés fejlődés első időszakában sokszor rejtve maradt, illetve a feudális uralkodó osztály és a „harmadik rend" ellentéte mögött háttérbe szorult.

A fentiekkel kapcsolatban aláhúzzuk: az ellentétek egységének tudományos értelme a fent kifejtettekben van, nem pedig valamiféle „összebékülésük"-ben — bár időlegesen az is előfordulhat. Továbbá: Az ellentétes oldalak kölcsönös átmenete csak bizonyos konkrét vonatkozásokban mehet végbe, s nem akármilyen viszonylatban. A pozitív töltés mint olyan nem válik sohasem negatívvá (itt az elemi töltésről beszélünk). A munkásosztály sem cserélhet helyet a burzsoáziával a kizsákmányolás és más sok egyéb vonatkozásában.

Az ellentétek harca azt jelenti — ahogyan arra már szintén utaltunk —, hogy az ellentétes oldalak, tendenciák a dolgon belül nem maradhatnak meg végnélkül, rejtve, „békésen" egymás mellett, egymástól elszigetelve, hanem — ahogyan az az anyag és a mozgás elválaszthatatlanságában, a jelenségek egyetemes összefüggésében meg is mutatkozik — hatnak egymásra, formálják egymást, s meghatározott körülmények között az egyik oldal, tendencia felülkerekedik, megszünteti, átformálja a másikat, ezzel egyben önmagát is átformálja. Megoldódik az adott ellentmondás, s helyet ad új ellentmondásnak. Ez az összeütközés, harc és megoldódás természetesen számtalan sok formában mehet végbe. Néha fegyveres harc formájában (pl. a forradalmakban), néha a vonzó, illetve a taszító erők túlsúlyra jutásában (l. atomi folyamatok) stb. *Harcon itt egész általánosságban az ellentétes tendenciák egymásrahatását értjük, melyeknek a legeltérőbb konkrét megnyilvánulásai léteznek.*

Az ellentétek egysége viszonyagos, harcuk abszolút.

Igaz, mind az egység, mind a harc megvan mindenütt, ahol ellentétek vannak. Harc nélkül nincs egység sem, mert harc nélkül nem is beszélhetünk ellentétekről, nincs ami egységben lenne. Ugyanakkor egység nélkül nincs harc, mert a harcbanálló oldalaknak együttesen kell létezniök. Mégis, jogosan tekintjük éppen a har-

cot abszolútnak. Jogosan, mégpedig azért, mert *a fejlődésben a harc játssza a döntő szerepet.*

A harc mindig feltételezi az egységet, de minden adott egység és minden adott harc az előző harcnak az eredménye. Az egység képviseli a viszonylagos nyugalmat, a harc képviseli az abszolút mozgást. Minden konkrét egység megmagyarázható az előző harcból, aminek eredménye. De ahogyan a mozgás nem magyarázható meg a nyugalomból, úgy a harc sem magyarázható meg az egységből. Márpedig az ellentétek harca tény.

Egyetlen konkrét egység sem lehet örök életű. A harc előbbutóbb elvezet az egységes „kettéhasadásához" — azaz az ellentét felszínrekerüléséhez és megoldódásához.

Az ellentétek harca abszolút, feltétlen, törvényszerű folyamat. Lehetetlen ugyanis, hogy a dolgokban meglevő ellentétes tendenciák elszigetelve maradjanak egymástól; hogy ne hassanak formálóan egymásra és a dolog egészére; hogy mindegyik tendencia ne a saját irányába, saját jellegének megfelelően fejtse ki hatását.

A marxista–leninista párt annak tudatában, hogy az ellentétek harca abszolút, meggátolhatatlan, és hogy ez viszi előre a fejlődést, *az ellentétek feltárására és megoldására, nem pedig elkenésére vesz irányt.* Ez az egyetlen reális, tudományos irányvétel. Ezzel szemben az opportunizmus, a revizionizmus, amikor megkísérli az ellentétet „összebékíteni", szembe kerül az objektív valósággal, szembe kerül a munkásosztálynak az ellentmondások helyes feltárását követelő érdekeivel, alárendeli a tárgyi igazságot és a munkásosztály érdekeit a kispolgári ábrándoknak.

Az ellentétek egységének lehetséges egy olyan vonatkozása is, hogy az ellentétes oldalak többé-kevésbé rányomják a maguk bélyegét egymásra, s ennek következtében az ellentét ténye időlegesen elmosódhat, a harc köztük látszólag és időlegesen háttérbe szorulhat. Pl. a kapitalizmus, annak maradványai és külföldi befolyása többé-kevésbé demoralizálja a munkásosztály kisebb-nagyobb rétegét is, a burzsoázia becsaphat és uszályába vonhat dolgozó tömegeket is. Életbevágó jelentősége van annak, hogy a munkásosztály tudatos élcsapata felismeri ennek jellegét, hogy szükség esetén van bátorsága az árral szemben is úszni, mert arra a tudományos meggyőződésre támaszkodik, hogy az osztály objektív helyzeténél fogva törvényszerűen, nyíltan és tömegében is szembe kell, hogy kerüljön saját ellenségével.

Fentiekben társadalmi vonatkozásokkal foglalkoztunk. De a vizsgált probléma lényeges a természettudománnyal kapcsolatban is. Hadd utaljunk itt egyrészt annak jelentőségére, hogy a tudo-

mány ne tolja félre a felszínre került objektív ellentmondások kutatását (mint ahogyan a „fizikai" idealizmus hívei „kényelmesen megszabadulnak" a részecske-korpuszkula ellentmondástól az úgynevezett komplementaritási elvvel, egy fontos kérdésben dezorientálva ezzel a fizikát), továbbá a tudományos vitákra, az ellentétes tudományos nézetek összecsapásának a fontosságára. A Newton és Huygens összecsapása óta tartó részecske-hullám vita a fényelméletben, vagy a múlt század második felében kibontakozó vita az „éter" körül a kvantummechanika, illetve a relativitás elmélet döntő előzménye — hogy csak néhány kimagasló példát említsünk.

Az ellentétek egysége és harca a dolgok lényegének és fejlődésének legmélyebb meghatározója.

Egy adott pillanatban minden dolgot, mint a sokféleség egységét ismerhetjük meg. De ha mozgásban, keletkezésben és fejlődésben vizsgáljuk, tehát úgy, ahogyan minden ténylegesen létezik, akkor a sokféleség egysége mint ellentétes tendenciák egysége, maga a dolog pedig mint belső ellentmondások hordozója áll előttünk.

A dolgokat ellentmondásosságukban megismerni annyi, mint mozgásukban, változásukban, lényegükben megismerni.

Mint láttuk, már magát a legegyszerűbb mozgást, a testek helyváltoztatását is csak a mozgás ellentmondásosságában lehet felfogni.

De ellentmondásos minden mozgás, változás. *Minden dolog minden pillanatban valamilyen meghatározottság, változása folytán pedig már valami más is.* Amikor felismerjük, hogy a dolgok sokfélesége egyben a dolgok ellentmondásossága is, amikor feltárjuk az ellentétes tendenciákat, melyeknek összeütközése a dolog sorsát meghatározza, akkor kapunk képet annak múltjáról és jövőjéről, valóságos természetéről — lényegéről.

Már Marx előtt is voltak, akik látták, hogy a kapitalizmusban a termelés társadalmi jellegű. Polgári közgazdászok részletesen leírták a munkamegosztás fejlődését az egyes üzemeken belül, és társadalmi méretekben. Látták a kisajátítás egyéni jellegét is, azt, hogy a sok ember összehangolt munkáját megkövetelő termelés eredményeivel az egyes tőkések rendelkeznek. Eppen ennek „igazságos", „törvényszerű" voltát igyekeztek bebizonyítani a polgári közgazdászok, és igazságtalanságát az utópikus szocialisták. Sőt, az utópikus szocialisták azt is felismerték, hogy a kapitalizmusban egyre jobban felhalmozódik az egyik oldalon a gazdagság, a másik oldalon a nyomor. De nem látták meg azt, hogy egyrészt a gazdagság felhalmozódása egyben a termelőerők olyan fejlődése is, mely megteremti egy újtípusú, szocialista társadalom létrehozásának anyagi alapját, másrészt a proletariátus számának, szervezettségének, öntudatossá-

gának, a kapitalizmus elleni növekvő felháborodásának a folyamata is, melynek során létrejön az az erő, mely képes a kapitalizmust megdönteni, és a termelőerők fejlettségi fokának megfelelő uj társadalmat teremteni.

Az ellentmondásos tendenciák változásának irányát, összeütközésüket, és ezzel az egész kapitalista társadalom jövőjét, fejlődésének törvényszerűségeit, lényegét csak Marx volt képes feltárni. Mégpedig úgy, hogy nem maradt meg a különböző oldalak és folyamatok egymás melletti leírásánál, hanem ezeket az oldalakat és folyamatokat kölcsönös viszonyukban, összeütközéseikben, az adott társadalmat a maga ellentmondásosságában tanulmányozta.

Nagyon tanulságos az itt vizsgált probléma jelentkezése a természettudományban. a fény természetével kapcsolatos, már említett vitában.

A fizikában hosszú ideig két elmélet harcolt egymással a fény értelmezését illetően. Az egyik elmélet hívei azt állították, hogy a fény apró, tömegekkel bíró testecskéknek — mai elnevezéssel az úgynevezett fotonoknak — a zápora. A másik elmélet szerint a fény hullámjelenség és nincs tömege. Mindkét elmélet hívei fontos bizonyítékokkal támasztották alá elképzeléseiket. A fény fotonos szerkezetét bizonyította a fénynyomás jelensége, amelyet Lebegyev fedezett fel. Eszerint a fény kimutatható nyomást gyakorol a hatásának kitett testekre. A fénynyomást nem lehet megmagyarázni, ha a fényt hullámnak fogják fel. Az úgynevezett fényelektromos hatás, amelyen a fotocellák működése alapszik, szintén a testecske-elméletet támasztja alá. — A hullámelméletet viszont alátámasztotta az interferencia jelensége, amely szerint két, azonos hullámhosszúságon találkozó fénysugár bizonyos feltételek esetén kioltható egymást. Az interferencia jelenségét nem lehet megmagyarázni, ha a fényt fotonos szerkezetűnek fogjuk fel. A fizikának ezt a megoldhatatlannak látszó problémáját csak a dialektika segítségével lehet megvilágítani. A dialektika alapján lehet csak megérteni, hogy a két felfogás együtt igaz, mert a fény is ellentmondásos jelenség és az egyik vizsgálatnál inkább az egyik oldalát, a másik vizsgálatnál inkább a másik oldalát tárja fel előttünk. Voltak olyan kísérletek, amelyek metafizikus módon el akarták szakítani egymástól a fény kettős természetét és azt állították, hogy a fény csak kisugárzása, vagy elnyeletése alkalmával viselkedik testecske módjára, terjedése közben azonban hullámként viselkedik. Szovjet és magyar fizikusok újabb kísérletei azonban megcáfolták ezt. Sőt az is kiderült, hogy nemcsak a fénynek van ilyen kettős természete, hanem más sugaraknak is: pl. mozgó elektronok is rendelkeznek hullámtermészet-

tel. A testecskék és hullámok létezését, mint egy és ugyanazon jelenség két oldalát, más kísérletek is igazolják. Pl.: a rádióaktív gammasugárzás, amely a fénynél sokszorta kisebb hullámhosszúságú hullámzás, képes átalakulni elektron-pozitron ikerpárrá és ez az átalakulás fordított irányban is végbemehet. A testecske és a hullám, vagy ha jobban tetszik, a tömeg és az erőtér, tehát egy és ugyanazon anyagi valóságnak két ellentétes megjelenési formája. Mindez természetesen a tények erejével igazolja az anyagi valóság ellentmondásos jellegét, valamint azt is, hogy a tudomány döntő jelentőségű lépései a dolgok lényegének feltárása útján rendszerint az adott dologra sajátosan jellemző objektív ellentmondások megismerésével kapcsolatos.

Az, hogy a dolgok sajátos belső ellentmondásai határozzák meg azok lényegét, azt is jelenti, hogy ezek az ellentmondások képezik önmozgásuk, fejlődésük alapját.

Ugyanis ezekben összegeződik eredetük, múltjuk, s belsőleg ezektől függ jövőjük is. Amikor egy társadalom lényeges sajátosságait, fejlődési útját és perspektíváját gazdasági alapjára és ebből folyó osztályviszonyaira vezetjük tudományosan vissza, vagy amikor az atomok szerkezetéből tudományos következtetést vonunk le arra nézve, hogy miből épülhettek fel és mire bonthatók stb., — éppen a fenti felismerésre támaszkodunk.

Az, hogy az ellentmondás minden önmozgás alapja, természetesen nem azt jelenti, mintha ez volna általában a mozgás oka, mint ahogyan a mozgás sem tekinthető általában az ellentmondás okának. Sem a mozgásnak általában, sem az ellentmondásnak általában nincs oka, mindkettő az anyag lényegi sajátja, az anyaggal együtt öröktől fogva léteznek és létezni fognak mindig.

Más kérdés az, hogy mi az oka a mozgás bármely konkrét formájának, mi a legmélyebb alapja annak, hogy egy adott mozgás éppen ekkor és ilyen körülmények között lép fel? Bármely konkrét mozgás, minden egyes fejlődési folyamat legfontosabb belső oka, sajátosságainak legfőbb meghatározója a benne levő ellentétes tendenciák egysége és harca. Az ellentmondás maga a dolgok belső elevensége, aktív formáló elve.

Az ellentétek egységének és harcának törvényét a kifejtettek alapján röviden így foglalhatjuk össze: *az egységen belül ellentétes tendenciák létezése, egysége és harca minden dolog objektív és egyetemes sajátja; az ellentétes tendenciák viszonylagos egysége és abszolút, az adott egységet megszüntető harca határozza meg a dolgok fejlődését és lényegét.*

Ezzel a felismeréssel a materialista dialektika ráirányítja a tu-

dományok figyelmét az ellentmondások tudatos, szisztematikus tanulmányozására. És ezt az általános törvény megfogalmazásán túl azzal is elősegíti, hogy áttekintést ad az ellentmondások főbb megnyilvánulási formáiról és típusairól, valamint ezek kölcsönös viszonyáról.

A következőkben ezt az áttekintést ismertetjük, hangsúlyozva, hogy a cél nem valami elvont „skatulyázás", hanem bizonyos, számos területen már termékenynek bizonyult útmutatások, szempontok nyújtása a konkrét ellentmondások tanulmányozásához.

Először is arra mutatunk rá, hogy *az ellentmondás általában többféle formában, különböző élességgel, határozottsággal nyilvánul meg. A jellegzetes formák: az egyszerű különbség, a lényeges különbség és végül a nyílt ellentét, nyílt konfliktus.*

Az egységen belül már az egyszerű különbségek létezése is ellentmondást jelent, mert eltérő és egymásra ható tendenciákat képviselnek. Pl. a növények és az állatok közötti különbség, amint valamilyen egységen, egy adott területen belül jelentkezik, már ellentmondást képvisel. Ez megnyilvánul a talajra, a levegőre kifejtett ellentétes hatásukban stb. Természetesen, ha túllépünk az egységen, s azt kérdezzük, hogy milyen ellentmondás van egy mélytengeri hal és egy hegyi fenyő között, erre csak azt válaszolhatjuk: e kettő kétségtelenül különbözik egymástól, de általánosságban édes kevés közük van egymáshoz. A köztük levő ellentmondás ilyen elvont kutatása értelmetlen játék — szemben egy-egy adott terület állat- és növényvilága kölcsönhatásának, ellentmondásának kutatásával, ami fontos tudományos feladat.

Az ellentmondás határozottabb formában nyilvánul meg a lényeges különbség esetén akkor, amikor az egységen belül és az adott összefüggésekben az egyes oldalak, tendenciák lényeges vonásaikban térnek el egymástól. Ilyen lényeges különbség van pl. egységükön, szövetségükön belül a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság között a szocializmusban. Lényeges ez a különbség azért, mert az osztályok lényeges jellemzőjében — a termelőeszközökhöz való viszonyban áll fenn. E két osztályt ugyanis a szocialista tulajdon két formája: az össznépi (állami) és a szövetkezeti tulajdon különbözteti meg elsősorban egymástól.

Végül az ellentmondás a legélesebben nyilvánul meg a nyílt ellentétekben (pl. egymással harcban álló társadalmi osztályok). Bizonyos esetekben (erről az antagonizmussal kapcsolatban lesz szó), az ellentmondások, a nyílt ellentétekben, konfliktusban való felfakadás irányába fejlődnek.

Megkülönböztetjük az ellentmondásokat egymástól aszerint is,

hogy milyen a jelentőségük az adott dolog lényege, fejlődése szempontjából.

Ebből a szempontból elsősorban *a külső és belső ellentmondásokat kell megkülönböztetnünk*, s ezek szerepét, kölcsönhatását kell megvizsgálnunk.

A belső ellentmondások azok, amelyek az adott jelenség egységén belül, a jelenség egyes oldalai, elemei, tendenciái között állanak fent. Külső ellentmondások a több jelenség, vagy több jelenség egyes oldalai között fennálló ellentmondások. Természetesen azt, hogy adott esetben hol húzódik a belső és külső közötti határ, csak a konkrét összefüggés figyelembevételével lehet eldönteni. Pl. a béketábor és a háborús tábor közötti nemzetközi harc a maga egészében az egyes országok proletariátusa harcának szempontjából külső, a nemzetközi munkásosztály egésze szempontjából belső. A békeharc ugyanis az egyes országok határain túlnő, de az egész emberi társadalom keretein belül folyik.

A külső és belső ellentmondás mindig együtt létezik, együtt hat, az egyik nem létezik a másik nélkül, kölcsönösen befolyásolják egymást. Azonban a jelenségek lényege, jellege, jövője szempontjából *a belső ellentmondások játsszák a döntő szerepet.* Ez a döntő szerep azt jelenti, hogy mindig a belső ellentmondásoktól függ az, hogy meghatározott külső ellentmondások milyen hatással vannak a jelenség fejlődésére. *Ugyanazok a külső körülmények, külső ellentmondások különböző jelenségekre egészen más befolyással lehetnek* aszerint, hogy az egyes jelenségeket milyen belső ellentmondások jellemzik. Például azonos környezeti feltételek alapján a különböző élő szervezetek és környezetek ellentmondása, s ennek hatása egészen másként alakul aszerint, hogy ezek a szervezetek milyen belső ellentmondásokkal rendelkeznek, milyen – mondjuk – az anyagcsere típusuk.

A belső ellentmondások döntő szerepe azonban nem jelenti a külsők jelentéktelenségét. Ellenkezőleg, a külsők nagyon is figyelmet érdemelnek. Ezek határozzák meg a belső folyamatok kibontakozásának feltételeit, s mint ilyenek, gyorsítólag, vagy lassítólag hathatnak. Ugyanakkor a külső azzal, hogy hat a belsőre, egyben formálja is azt, rányomva arra kisebb vagy nagyobb mértékben a maga bélyegét, s ilyen értelemben a külső is belsővé válik. Minden ország belső fejlődése szükségszerűen el fog vezetni a kommunizmushoz. Ezt a folyamatot nem lehet feltartóztatni. De az, hogy e folyamat milyen gyorsan, milyen formában megy végbe, jelentős mértékben éppen a külső feltételektől függ. A Szovjetunió létezése, a szocialista világrendszer létezése és fejlődése felbecsülhetetlen je-

lentőségű tényezője minden ország fejlődésének, az összes országok dolgozói harcának, melyet a békéért, a demokráciáért, a nemzeti függetlenségért, a társadalmi haladásért és a szebb életért vívnak. E tényező nélkül lehetetlen megérteni a mai világ bármely folyamatát. A magyar nép, ha súlyos tandíj árán is, különösen nagy és nyomatékos tanúságot szerzett erről.

Nagy és fontos tudományos feladatot jelent korunkban az, hogy e tényező hatását feltárjuk a legkülönbözőbb területeken, a különböző országokban végbemenő gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai folyamatokban. Az SZKP XX. kongresszusa e téren döntő lépést jelentett előre.

Hogy a külső és a belső dialektikájának a tekintetbevétele milyen fontos módszertani következtetéseket nyújt az ellentmondások konkrét, a sajátosságokat feltáró tanulmányozásához, arra példaként hadd hivatkozzunk a szocialista forradalom nemzetközi fejlődésének néhány problémájára.

Hazánkban például 1919-ben döntően a kedvezőtlen külső körülmények vezettek az első proletárdiktatúra leveréséhez, annak ellenére, hogy a szocialista forradalom belső feltételei alapjában megértek, s hogy csakis ez a forradalom oldhatta meg hazánk történelmi sorskérdéseit (nemzeti függetlenség, gazdasági felemelkedés stb.).

Magyarország és a többi, hozzánk hasonló kis ország számára csakis a kedvező külső feltételek — a szocializmus felépülése a Szovjetunióban — a Szovjetunió kibontakozó ereje, a fasizmus felett aratott győzelme — tették lehetővé, hogy a belső fejlődés szabadon kibontakozhassék, hogy ne fojthassa azt el az imperialista beavatkozás — mint ahogyan elnyomta az első Magyar Tanácsköztársaságot. A hatalmas Kína számára pedig a Szovjetunió léte, segítsége a szocialista építés rendkívül kedvező feltételét és gyors ütemét teszi lehetővé.

Ma már a Szovjetunió körül egy egész szocialista világrendszer létezik, növekvő erővel, szilárd egységgel. És ez egészen új perspektívákat nyit az egész emberiség előtt. Egy évszázaddal vagy akár csak néhány évtizeddel ezelőtt elképzelhetetlen volt, hogy mondjuk egy viszonylag kislélekszámú, elmaradott ország visszaverje az ellene fegyveresen támadó nagyhatalmak szövetségét. Korunkban ez az „elképzelhetetlen" dolog egyre-másra történik meg — pl. a volt gyarmati országokban.

A szocialista tábor léte, támogatása, vonzóereje teszi csak érthetővé azt is, hogy India, mely a Brit Nemzetközösség tagja, melyben burzsoá párt van uralmon, s ahol a termelőeszközök zöme még

mindig a külföldi tőke tulajdonában van, a nemzeti függetlenség, a béke és a szocialista táborral való baráti együttműködés politikáját folytatja, nagyarányú gazdaságfejlesztő terveket valósít meg.

A fenti példák — amellett, hogy korunk lényeges társadalmi problémáit érintik — módszertani tekintetben általánosságban is rávilágítanak arra, hogy a külső és a belső dialektikának az ismerete fontos vezérfonal lehet az ellentmondások bonyolult szövevényében való eligazodás útján.

Ezt a vezérfonalat — ha olykor spontán módon és közvetettebb formában is — a tudomány története során gyakran vették segítségül. A logika foglalkozik a kutatásnak azzal a széleskörűen alkalmazott eljárásával, mely a kísérleti feltételek szisztematikus változtatásának segítségével kutatja fel a különböző tényezők szerepét, jelentőségét a vizsgált folyamatokban. Így állapítja meg, hogy mi az, ami a tárgy belső természetétől — tehát sajátos belső ellentmondásaitól — és mi az, ami a külső feltételektől — külső ellentmondásoktól — függ.

Amint azonban ennek a megszokott eljárásnak a során bonyolult, „szokatlan" jelenségekre bukkan a tudomány, azonnal kitűnik a tudatosan alkalmazott dialektika szükségessége. Egy példa erre: Az elektron saját mechanikai és mágneses nyomatékkal rendelkezik. Ezt először az elektron perdületére, saját tengelye körüli forgására próbálták visszavezetni. Ugyanis, mint ismeretes, az elektromos áram, az elektromos töltések elmozdulása mágneses teret hoz létre. Kézenfekvőnek látszott tehát az a feltevés, hogy pl. az elektronnak apró mágnesként való viselkedése abból származik, hogy mint véges kiterjedésű, elektromos töltésű test, forgó mozgást végez, ami elektromos töltés mozgását jelenti. Azonban kiderült: ahhoz, hogy az elektron ily módon akkora mágneses nyomatékra tegyen szert, mint amekkorával ténylegesen rendelkezik, olyan nagy sebességgel kellene saját tengelye körül forognia, ami a relativitás elmélete értelmében lehetetlen (a fénysebességnél nagyobb sebességre volna szükség). El kellett tehát ismerni, hogy pl. a mágneses nyomaték az elektronnal egy egészen különös, nem az elektromos töltés elmozdulásából eredő belső sajátossága. Egy sajátos belső ellentmondás. Ellentmondás, mert egy mozgó töltésekre jellemző sajátosság mutatkozik ott, ahol az — legalább is mai ismereteink szerint — nem eredhet töltések mozgásából. A dialektika itt azzal jön a kutatók segítségére, hogy felhívja a figyelmüket: nem kell „megijedni" ettől (a metafizikusok ugyanis az ilyesféle szokatlan dolgoktól úgy „megijednek", hogy „ijedtükben" olykor még objektív létezésüket is tagadni kezdik), hanem tovább kell kutatni.

A dolgok lényegébe való behatolás folyamán szükséges, hogy meg tudjuk különböztetni, ki tudjuk emelni az alapvető és fő ellentmondásokat az ellentmondások sokaságából.

Alapvető ellentmondások azok, amelyek meghatározzák valamely dolog lényegét, létezésének, fejlődésének egész folyamatában.

Az alapvető ellentmondás azonban maga is mozgásban van. Kölcsönhatásban van más ellentmondásokkal, megnyilvánul, kifejezésre jut más ellentmondásokban. Ezek között az ellentmondások között találhatók olyanok, melyek megoldásától elsősorban függ az adott viszonyok között a jelenség további fejlődése, a többi ellentmondás, végeredményben az alapvető ellentmondás egészében való megoldása is.

Azokat az ellentmondásokat, melyek megoldásától függ az adott viszonyok között a jelenség egész további fejlődése, végső soron az alapvető ellentmondás megoldása is, főellentmondásoknak nevezzük. A főellentmondás lényegében nem más, mint az alapvető ellentmondás megoldásának döntő láncszemét jelentő ellentmondás a fejlődés adott szakaszán, adott konkrét körülmények között.

Egy jelenség egész történetének a lényege a jelenségre jellemző alapvető ellentmondások keletkezésének, fejlődésének és megoldásának a története. Ennek során azonban különböző ellentmondások, az alapvető ellentmondás különböző oldalai és megnyilvánulásai kerülnek előtérbe, mint a dolgok fejlődése különböző szakaszainak főellentmondásai. Pl. a kapitalizmus alapvető ellentmondása — a termelés társadalmi és a kisajátítás egyéni jellege — elsősorban a proletariátus és a burzsoázia ellentétében nyilvánul meg, s ennek megoldásától függ végső fokon a társadalom fejlődése. Azonban adott körülmények között előtérbe kerülhet, mint főellentét, az antifasiszta tábor és a fasizmus erőinek az ellentéte, vagy a béketábor és az imperialista háborús tábor erőinek ellentéte, vagy adott országban a nemzeti függetlenség és az imperialista elnyomás erőinek ellentéte. Ezek nem függetlenek a proletariátus és a burzsoázia ellentététől, melyben a kapitalizmus egész fejlődését tekintve a kapitalizmus alapvető ellentmondása általában megnyilvánul. Ellenkezőleg. Az előbb felsorolt ellentéteknek, melyek adott körülmények között a főellentétet képezik, a proletariátus és a burzsoázia ellentéte a magva, a lényege, a proletariátus és a burzsoázia képezik a szembenálló erők poláris kristályosodási pontjait, a szembenálló hadseregek gerincét. Azonban a proletariátus és az imperialista burzsoázia mellett még ezermilliós tömegek léteznek a világon, és sorsdöntő jelentősége van annak, hogy a munkásosztály helyesen ismerje fel a frontvonalakat, hogy a közbülső hatalmas tömegeket a maga olda-

lára vonja. Az összes fontos ellentétek gyökere a munkásosztály és a tőkés osztály ellentéte, de nem szabad az összes ellentéteket csupán azok gyökerére leegyszerűsíteni.

Bizonyos körülmények között nincsenek meg annak a feltételei, hogy a munkásosztály a társadalom többségét közvetlen szocialista forradalomra magával ragadja, s ha ezt mégis megkísérelné, hosszú időre elszigetelődhetne, súlyos csapásokat kellene elviselnie. De ugyanakkor meglehetnek annak a feltételei, hogy a munkásosztály széles tömegeket tömörítsen maga köré olyan feladatok megoldására, melyek a legközvetlenebbül létérdekébe vágnak ezeknek a széles tömegeknek. Ilyen feladatok lehetnek a fasizmus elleni harc, a békeharc, a nemzeti függetlenségi küzdelem stb. Ezek magukban még nem jelentik a közvetlen harcot a proletárdiktatúráért, a szocializmusért. Ezért a kommunista pártok tevékenysége nem merülhet ki ezekben a mozgalmakban, hanem képviselniök kell a munkásosztály sajátos távolabbi érdekeit is. A munkástömegek forradalmi szocialista szellemű nevelését szakadatlanul folytatniok kell. De az antifasiszta harc, a békeharc stb. ugyanakkor nem valami távolálló a munkásosztály alapvető érdekeitől, hanem adott viszonyok között a döntő láncszemét jelenthetik annak a küzdelemnek, mely végső fokon a szocializmusért, a kommunizmusért folyik.

Mi a helyzet a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában — pl. jelenleg népi demokráciánkban — az alapvető és főellentmondások tekintetében?

Az átmeneti időszak társadalmának is — mint forradalmi átalakulásban levő, de adott esetben éppen mint ilyen sajátos minőségnek — megvan a maga alapvető ellentmondása: a szocialista és a kapitalista erők közötti, a termelési viszonyokban gyökerező és az osztályok harcát meghatározó ellentmondásában. Amikor Lenin megfogalmazta az egész átmeneti időszak döntő kérdését — azt, hogy „ki kit győz le?", éppen ezt fejezte ki. (E tétel igazsága — annak az igazsága, hogy társadalmunk alapvető ellentmondása a szocializmus és a kapitalizmus, a forradalom és az ellenforradalom erői közötti ellentét, mely a termelési viszonyok, valamint a politikai és ideológiai felépítmény összes szféráit áthatja — 1956 októbere óta tudományos tekintetben egészen nyilvánvalóvá vált.)

Ezzel az alapvető ellentmondással, de ezen túlmenően a konkrét, sokrétű külső és belső viszonyokkal is kapcsolatban van az átmeneti időszak főellentmondása egy-egy adott időszakban. Mint mindig, *népi demokráciánk mint egész esetében is a főellentmondást az osztályviszonyok területén, az osztályok és rétegek kapcsolatának, szövetségének és harcának a szférájában kell keres-*

nünk. Olyan jellegzetességekből kell kiindulni, mint a munkás-paraszt szövetség, a népi-nemzeti egység, a munkásosztály vezető szerepe, az osztályellenség pozíciói stb. *A főellentmondás ma a munkásosztály és pártja vezette dolgozó tömegek és a kapitalista restauráció tábora közti ellentét.*

A fő ellentmondás kérdését nemcsak társadalmunk, mint egész, hanem az egyes legfontosabb részterületek szempontjából is fel kell vetnünk. Ez különösen fontos akkor, amikor — mint nálunk is — a munkásosztály már hatalomra került, amikor a gazdasági, technikai és kulturális kérdések közvetlenül lényeges állami, politikai kérdésekké válnak, amikor lehetségessé és szükségszerűvé válik, hogy a munkásosztály, a dolgozó tömegek vezető pártja tudatosan és mind konkrétabban átfogja a társadalmi élet összes területeit.

Társadalmunknak, mint egésznek a keretein belül, az egyes főbb területeket tekintve, azok fő ellentmondásainak egész csoportja tűnik elő. Ilyenek: a fejlett szocialista termelési viszonyaink és viszonylagos technikai elmaradottságunk, a szocialista ipar és a kisárutermelő mezőgazdaság közti ellentmondás stb. Éppen ezek megoldását szolgálja a szocialista iparosításnak, a mezőgazdaság szocialista átszervezésének politikája. Ezek népi demokratikus rendszerünk mint egész alapvető és fő ellentmondása megoldásának fontos láncszemei.

A fent kifejtettek az alapvető és a főellentmondás általános kérdésének a megvilágítását szolgálják, s természetesen nem tarthatnak arra igényt, hogy a példákhoz felhasznált anyagnak a részletes elemzését adják. Példaanyagunkat fontos társadalmi kérdésekből merítettük. Ennek oka a társadalmi kérdések különösen gazdag, sajátos dialektikája, e dialektika figyelembevételének jelentősége, továbbá közismert volta. Azonban az alapvető és a fő ellentmondások problematikájának nemcsak a felhasznált társadalmi összefüggésekben van jelentősége, hanem valószínűleg egyéb tudományos területeken is. Hogy hol, milyen formában és mértékben — ennek megállapítása a filozófusoknak és a különböző szakterületek művelőinek még megoldásra váró feladata.

Az alapvető és a főellentmondások megtalálása, a különböző ellentmondások kölcsönös kapcsolatának feltárása, az élet minden területén bonyolult tudományos feladat. E feladat megoldásának kimagasló példáit elsősorban a marxista—leninista pártok gyakorlata nyújtja. E pártok gyakorlatának a tanulmányozása a legjobb útja annak, hogy megtanuljuk a dialektika alkotó alkalmazását más területeken is. Itt csak röviden utalunk a vizsgált probléma természettudományos jelentőségére. Darwin számos tényezőre mutatott rá,

melyek a természetes kiválasztódás útján a fajok fejlődését előreviszik. Ezek a tényezők lényegében a különböző ellentmondások. Ezek közül azonban a fajon belüli harcot emelte ki. Nem találta meg az alapvető ellentmondást, az öröklődést és a változékonyságot, s ezért nem is irányíthatta a figyelmet ennek konkrét törvényszerűségei tanulmányozására. Micsurin nagy tette, mellyel Darwin korszakalkotó felfedezését továbbfejlesztette és nagyszerű gyakorlati fegyverré tette, az öröklődés és változékonyság jelentőségének a felismerése s konkrét törvényszerűségei tanulmányozásának előtérbe helyezése. Olyan módszereket dolgozott ki, melyekkel az öröklődés felfokozható, fokozható és megfelelő irányba terelhető a változékonyság, biztosítható az előnyös változások átörökítése az utódokra. Ilyen módszerek például az ivartalan keresztezés (vegetatív hibridizáció), a nevelő módszer (mentor módszer), az életkörülmények hibátlan megváltoztatása, távoli fajták keresztezése.

A dolgok lényegének a feltárása során nemcsak a belső ellentmondások szerepének, hanem azok egyes oldalai szerepének a feldolgozása is fontos. Nemcsak a főellentmondást, hanem az ellentmondás főoldalát is szükséges megtalálnunk.

Mindig az az ellentmondás főoldala, mely meghatározza annak jellegét. Ebben az összefüggésben pl. a kapitalista társadalomban a proletariátus és a burzsoázia ellentétében a főoldalt a burzsoázia képviseli, amennyiben ő a fennálló társadalmi viszonyok fő hordozója. Ezzel szemben a munkásosztály hatalomra kerülése, a szocializmus építése során bár egy ideig még megmarad az adott országon belül is a munkásosztály és a burzsoázia közötti ellentét, mert a burzsoázia teljes felszámolása időt vesz igénybe, a fő oldallá a munkásosztály válik, a munkásosztály helyzete és öntudatos, tehát forradalmi pártja által vezetett cselekvése fejezi ki a társadalom jellegét és perspektíváit. Módszertani tekintetben ezzel kapcsolatban a döntő probléma az ellentmondás oldalai kölcsönös helyzetének, a helyzet változásai törvényszerűségeinek a feltárása és figyelembe vétele.

Ezek után rátérünk az antagonisztikus ellentmondások problémájára és ezzel kapcsolatban a társadalmi ellentmondások néhány sajátosságára.

Mi az antagonizmus?

Az előzőek során a természet és a társadalom ellentmondásainak közös sajátszerűségeit tárgyaltuk. Ugyanis mind a természet, mind a társadalom ellentmondásainak tartalmát képező szembenálló tendenciák közötti viszony lehet az egységen belüli egyszerű különbség, lényeges különbség, vagy nyílt, éles ellentét, konfliktus.

Továbbá mind a természetben, mind pedig a társadalomban felmerül a külső és belső ellentmondások, az alapvető, illetve a főellentmondások, továbbá az ellentmondás fő oldalának a problémája. S ha e problémákat főként társadalmi jelenségeken vizsgáltuk, annak — mint már utaltunk rá — nem az az oka, mintha a természetben nem lenne jelentőségük, hanem az, hogy a társadalomnak a természeténél bonyolultabb ellentmondásai területén e megkülönböztetések különösen nagy fontosságúak, továbbá, hogy ezideig viszonylag sokkal alaposabban feldolgozott társadalmi anyag áll rendelkezésünkre.

Jelen szakaszban viszont egy olyan kérdéssel foglalkozunk, melynek csakis a társadalomban van — mégpedig igen nagy — tudományos és gyakorlati jelentősége. Nevezetesen az antagonisztikus ellentmondások kérdésével, az antagonisztikus és nem antagonisztikus ellentmondások megkülönböztetésével. Ezzel egyben tovább konkretizáljuk az ellentmondások sajátszerűségének vizsgálatát.

Annak, hogy az ellentmondások sajátszerűségével kapcsolatban a természethez képest a társadalomban egy újabb probléma — az antagonizmus problémája — felmerül, a társadalom sajátosságában rejlik az oka. Ugyanis, bár a társadalom életét is objektív ellentmondások és ezek keletkezését, fejlődését és megoldását szabályozó objektív törvények határozzák meg, a természethez képest egy döntő különbséggel találkozunk: *a társadalmi ellentmondások különböző oldalai mögött különböző embercsoportok, osztályok stb. állanak*, a társadalmi törvények pedig helyzetük, érdekeik, törekvéseik által vezetett, tudatosan (bár gyakran hamis tudattal) cselekvő emberek tevékenységén keresztül érvényesülnek, törnek maguknak utat, mint megszámlálhatatlan impulzus eredői.

Antagonisztikus ellentmondásoknak azokat a társadalmi ellentmondásokat nevezzük, melyek mögött a termelési viszonyok és az államhatalom jellege tekintetében gyökeresen ellentétes érdekű társadalmi osztályok állanak.

Az antagonizmusnak ez a természete megszabja megoldásának módját is, ami általában hatalmi eszközök, fegyveres erőszak alkalmazásával is kapcsolatos. S ha a megoldásra már megérett antagonizmus tényleges megoldásának útjában olyan erők állanak, mint az elavult társadalmi rend, a reakciós osztályok államgépezete, akkor a továbbhaladás ennek szétzúzását, a régi rend kereteinek szétfeszítését követeli meg, ami rendszerint csak fegyveres forradalmi harccal oldható meg. A fizikai erőszak alkalmazása társadalmi kérdések megoldásában sajátosan az antagonizmus megoldásának az eszköze. Aláhúztuk a társadalmi kérdéseket, mert természetesen

nem minden fizikai erőszak mögött húzódik meg antagonizmus. Továbbá az, hogy az erőszak sajátosan az antagonizmus megoldási eszköze, nem azt jelenti, hogy kedvező feltételek mellett ne lehetne fegyveres harc nélkül is célt érni. Bizonyos körülmények között lehet a fegyverek tényleges alkalmazása nélkül is, mégpedig akkor, és csakis akkor, ha a megoldást előrehajtó társadalmi erők erőfölénye annyira nagy és nyilvánvaló, hogy a szembenálló oldalt eleve meghátrálásra kényszeríti.

Az antagonizmust Marx egy helyen az állatvilág maradványának nevezte a társadalomban. Ezzel azt emelte ki, hogy amíg osztálytársadalom, kizsákmányolás és embernek ember által történő elnyomása létezik, addig az emberiség a társadalomnak bizonyos tekintetben még csak az előtörténetét éli, még nem vált igazán az ember a természet és a társadalmi viszonyok tudatos urává, még nincsenek biztosítva mindenki számára a valóban emberi élet feltételei. Mindez csak az osztályok felszámolásával, a szocializmus, a kommunizmus megvalósításával érhető el. (Az, hogy az antagonizmus az állati lét maradványa és hogy a szó etimológiai értelmében a természet ellentmondásait is nevezhetjük antagonizmusoknak, természetesen nem mond ellent annak, hogy az antagonizmus tudományos fogalma meghatározott típusú társadalmi ellentmondásokat tükröz.)

Érdemes itt megemlíteni azt is, hogy fentiek alapján igazi humanistának csak az tekinthető a mi korunkban, aki mindenféle társadalmi antagonizmus megszüntetéséért harcol, nem riadva vissza a valóban szükségszerű eszközök alkalmazásától, mert csak így oldható meg a történelmileg már megérett feladat: mindenféle kizsákmányolás és elnyomás megszüntetése, minden ember számára valóban szabad és kiteljesedett élet biztosítása. Azok viszont, akik — állítólag eszközei miatt — elfordulnak e feladat megoldásától, ténylegesen a régit, az emberiségnek bizonyos tekintetben még féligmeddig állati állapotát védik, a kizsákmányolást, az elnyomást, s mindazt, ami ezzel együtt jár. Részletesen a kérdésről — vagyis a forradalmi erőszak problémájáról — a történelmi materializmus keretében lesz szó. Itt csak egy ezzel kapcsolatos dialektikus problémát érintünk: a cél és az eszköz viszonyát.

A cél és az eszköz kapcsolatát vizsgálva először is leszögezzük, hogy a továbbiakban célról elsősorban objektív értelemben beszélünk. Célon mindenekelőtt a történelmileg megérett feladat megoldását, a reális közelségbe került és a fejlődés szükségszerű láncszemét képező eredményt értjük, amit az emberek kisebb vagy nagyobb része több vagy kevesebb pontossággal, határozottsággal ismerhet fel és tehet magáévá.

A cél és az eszköz dialektikája röviden abban foglalható össze, hogy a cél szükségszerűen meghatározza és fel is tételezi eszközeit. Nem más ez, mint a folyamatok törvényszerű menetének egyik kifejezésre jutása, ami körül a természettudományban ma már nincs is semmiféle elvi vita. Annál inkább van a társadalom jelenségeinek magyarázatában. Itt ugyanis, mint ismeretes, az érdekek igen messzemenően befolyásolják a tárgyi igazság elfogadása iránti hajlandóságot.

A cél és az eszköz viszonyának kérdésében szembe kell szállnunk azzal a jezsuita nézettel, mely szerint „a cél szentesíti az eszközt". Ezzel az inkvizíciótól kezdve a Vatikán pénzügyi érdekeltségeit képező egyes bordélyházakig mindent szentesíteni akarnak a „szent cél" nevében. Elméleti vonatkozásban pedig metafizikusan szétválasztják a célt és az eszközt. Az eszköz szükségszerű meghatározása ugyanis belső, objektív kapcsolat, „szentesítése" viszont merőben külsőleges és önkényes is. Valójában erre a „szentesítésre" sem lehetőség, sem szükség nincsen. *Történelmileg jogos célok csakis történelmileg jogos eszközöket követelnek.* Ha pedig egyes emberek tévedésből vagy csalárdságból a történelmileg jogos cél érdekében *nem megfelelő eszközöket használnak, ez csak káros lehet a célra* nézve, s a jogos cél nem „szentesíti" azokat. Más kérdés persze a hibákat vagy bűnöket elkövető emberek megítélése. Velük kapcsolatban erkölcsi, de politikai vonatkozásban is fontos az, hogy milyen szándékkal cselekedtek, s hibáik vagy bűneik milyen helyet foglalnak el tevékenységük egészében. Ennek megfelelően erkölcsileg, illetve politikailag el lehet ítélni vagy többé-kevésbé fel is lehet menteni őket. Ez utóbbi azonban legfeljebb szubjektív szándékukra, tevékenységük egészére, annak objektív jelentőségére vonatkozhat, de nem jelentheti a helytelen eszközök rehabilitálását.

El kell ítélnünk a cél és az eszköz közismert kispolgári szétválasztását — a szép célok „elfogadását", de a szükségszerű eszközök „elvetését" is. A jellegzetes kispolgárnak „tetszik a szocialista eszme", de nem annyira, hogy vállalná is érte megvalósításának kemény kötelezettségeit, fáradságos útját. Pedig nem szubjektív óhajok, széplelkű ábrándok, hanem maga a cél és megvalósításának objektív feltételei szabják meg vastörvényszerűséggel az eszközöket. Különösen a nehéz forradalmi időkben az ilyen széplelkek sokkal több kárt okozhatnak, mint a nyílt platformmal fellépő ellenség, akiről legalább könnyen megállapíthatjuk, hogy hányadán állunk. A revizionizmus egyik fő jellemvonása éppen ez volt, s ezért tudott lépre csalni sok tisztességes embert is. Ki ne ismerné azokat a figurákat, akik szívesen beszélnek szocializmusról, csak az ne járjon osztály-

harccal, ne bántson meg senkit — azokat sem, akik közben fenik ránk a késüket. S ezt a kést 1956 októberében—novemberében sok derék hazafin, elvhű kommunistán ki is próbálták, revizionista segítséggel.

Ezekre a kérdésekre azért tértünk ki, mert az antagonisztikus és nem antagonisztikus ellentmondások megkülönböztetésének nagy gyakorlati jelentősége éppen abban rejlik, hogy elősegíti a megfelelő megoldási módok és az eszközök kikutatását és alkalmazását. A megoldási eszközökben ugyanis — mint az eddigiekből is kitűnik — döntő különbségek vannak.

Az erőszakot, mint az antagonizmus sajátos megoldási eszközét, már jellemeztük.

A nem-antagonisztikus ellentmondások azok a társadalmi ellentmondások, melyek mögött nem állanak gyökeresen szembenálló osztályérdekek.

A nem-antagonisztikus ellentmondások megoldásának ennek megfelelően mások *az eszközei* is. Ilyenek: *a bírálat és az önbírálat, az elvi viták, a nevelő- és szervezőmunka.* Ezeknek az eszközöknek az alkalmazhatósága feltételezi, hogy *az ellentmondás nem az alapvető érdekek konfliktusából, hanem az alapvető érdekek azonosságán belül másodlagos érdekek különbségeiből, esetleg csupán az ismeretek, a tapasztalatok eltéréséből, s egyéb hasonló tényezőkből ered.*

Marx szófűzéseivel élve az antagonizmust főként a fegyverek kritikájával, a nem-antagonisztikus ellentmondásokat — az elméleti és gyakorlati — kritika fegyverével oldhatjuk meg.

Felmerül itt a különböző típusú ellentmondások fejlődésének a kérdése.

Az antagonisztikus ellentmondásokra az jellemző, hogy azok rendszerint, amennyiben különleges körülmények nem játszanak közre, az egyszerű különbségektől és a lényeges különbségektől az ellentétekké válás, az osztályok közötti nyílt éles konfliktusok irányába fejlődnek és megoldásuk robbanással kapcsolatos. Ez a folyamat jellemzi a kapitalista társadalom klasszikus fejlődését. A kapitalizmus alapvető ellentmondása antagonisztikus jellegű, mert a termelőeszközöket és az államhatalmat kezében tartó burzsoázia foggal-körömmel ragaszkodik a kisajátítás egyéni, kapitalista formájához még akkor is, amikor ez a társadalmi fejlődés akadályává válik. Ez az ellentmondás megnyilvánul a fokozatosan osztállyá szerveződő proletariátus és a burzsoázia közötti ellentétben, nyílt konfliktusban, és csak a szocialista forradalommal oldható meg. Az, hogy korunkban egyes országok számára felmerült a polgárháború nélküli szocialista

forradalom lehetősége, döntően a szocialista világrendszer létrejöttének köszönhető, az ennek során már súlyos harcokban kivívott eredményekhez kapcsolódik.

A szocialista társadalomban, mely szövetséges, baráti dolgozó osztályokból áll, ellentmondások természetesen szintén vannak. Vannak olyan különböző területen jelentkező konfliktusok is, melyek során a régi és az új az élet különböző területein nyílt összeütközésbe kerül. De a párt és a szocialista állam helyes politikája esetén az ellentmondások nem vezethetnek osztályellentétekhez, az osztályok közötti konfliktusokhoz. Itt a város és a falu között, a munkásosztály és a szocialista szövetkezeti parasztság között lényeges különbség van. Lényeges azért, mert az osztályviszonyok, a társadalmi-gazdasági alakulat szempontjából lényeges dologban is, a termelőeszközökhöz való viszonyban is van a két osztály között különbség. Bár mindkét osztály alapjában azonos, szocialista típusú termelési viszonyok talaján áll, de az egyiket az össznépi tulajdon, a másikat a szövetkezeti tulajdon jellemzi. Ez a lényeges különbség is ellentmondást jelent. Ez azonban nem az ellentétté válás, a konfliktus irányába fejlődik, hanem abban az irányban, hogy a lényeges különbséget a kommunizmusban a város és a falu közötti nem lényeges különbség váltja fel. Akkor a különbség már nem a termelőeszközökhöz való különböző viszonyokon, hanem csupán az ipari és a mezőgazdasági munka különböző munkafeltételein fog alapulni. Ez a nem lényeges különbség is ellentmondást fog jelenteni, olyan ellentmondást, melynek szakadatlan megoldása és új színvonalon való újrakeletkezése során rohamosan fejlődni fognak továbbra is a mezőgazdasági munka termelőerői, a falu kulturális színvonala, erősödnek és bővülnek a falun is a kommunista viszonyok.

Az antagonisztikus és nem-antagonisztikus ellentmondások kapcsolata a következő fontos kérdés, mellyel foglalkoznunk kell.

Az ellentmondások történelmileg keletkeznek, fejlődnek, változtatják jellegüket, egyes ellentmondások megoldódnak, s helyükbe más ellentmondások lépnek. E közben megváltozhat az ellentmondások antagonisztikus jellege is. Jól példázza ezt is a város és a falu közötti ellentmondás, mely már a rabszolgatársadalomban is megtalálható. Azonban a modern város a feudalizmus méhében kezdett el kialakulni, először — viszonylag kevés kivételtől eltekintve — mint a feudális földesurak gazdaságának függeléke. Fejlődése, az árutermelés térhódítása, a burzsoázia fokozatos kialakulása folyamán azután a kapitalista fejlődés hordozója lett. Létrejött a város és a falu között az az antagonisztikus ellentmondás, melynek tartalma elsősorban a feltörekvő kapitalizmus javára kellett, hogy megoldódjon.

A kapitalista város átformálta a saját képére a falut. Ezzel ismét új tartalmat nyert a város és a falu közötti antagonizmus. A kapitalista város kizsákmányolta a jelentős részben kisárutermelő falut. Ugyanakkor a kizsákmányolt városi proletariátus egyre inkább fordult természetes szövetségeseként a falu elnyomottjaihoz, és harcot folytatott a falusi kizsákmányolók, a kulákok, a falu mindenféle kapitalistái, valamint — amennyiben ilyen volt — a feudalizmus csökevényei ellen.

A proletárdiktatúra kivívásával gyökeresen megváltozik a helyzet. A várost most már a hatalomra került munkásosztály képviseli, aki az alapvető érdekek közössége alapján tartós és szilárd szövetségben van a falu összes dolgozóival. E szövetség keretein belül azonban addig, amíg a dolgozó parasztság jelentős része a kisárutermelés talaján áll, vannak ellentétek, bizonyos konfliktusok is. Az alapvető a szövetség, de a szövetségen belül van harc is. Ugyanakkor, amíg létezik a kulákság, addig a város és a falu viszonyában van antagonisztikus elem is: a dolgozó parasztsággal szövetséges munkásosztály kibékíthetetlenül szembenáll a kizsákmányoló kuláksággal. Ennek az ellentétnek a megoldása azonban már nem kíván újabb robbanást, hiszen a fejlődést képviselő munkásosztály már kivívta hatalmát, széttörte a kapitalista rendszer kereteit. Még inkább nem kíván robbanást a munkás-paraszt szövetségen belüli ellentmondások megoldása, éppen azért, mert ezek a hatalmon levő munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetségén belüli, a szövetség keretei között megoldható ellentmondások.

A mezőgazdaság szocialista átalakításával újabb nagy fordulat következik be. A kulákság felszámolásával a város és a falu viszonyából kiküszöbölődnek az antagonisztikus elemek. Létrejön az egységes szocialista szövetkezeti parasztság, s ezzel új, magasabb fokra emelkedik a munkás-paraszt szövetség, megszűnnek a szövetségen belüli ellentétek. Az az ellentmondás pedig, mely a szocialista város és a szocialista szövetkezeti falu lényeges különbsége alapján még fennmarad, előrehajtja a fejlődést a lényeges különbség lényegtelen különbséggé való átalakítása felé, a kommunizmus felé, a város és a falu együttes, hatalmas felemelkedése és határt nem ismerő fejlődése felé.

De az antagonizmus nem-antagonisztikus ellentmondássá válása és viszont nemcsak ilyen általánosságban és ilyen nagy történelmi szakaszok folyamán mehet végbe. Pl. a munkásmozgalomban is mindig vannak a fejlődést előrehajtó ellentmondások. Ezek közé tartozik a mozgalom gyakorlati kérdéseivel kapcsolatos különböző nézetek összeütközése, melyek rendszerint konstruktív elvi viták-

ban megoldhatók és nem-antagonisztikus jellegűek, amennyiben azonos célokért küzdő, azonos osztályérdekekért harcoló emberek nézeteiről van szó. De ha a hibás nézetek képviselői ragaszkodnak hibáikhoz, s inkább szembekerülnek pártjuk, osztályuk érdekeivel, mintsem, hogy hibáiktól megszabaduljanak, ha ennek folytán az osztályharc logikája szerint ténylegesen átkerülnek az osztályellenség táborába, az ellentmondás már antagonisztikussá válik, s megoldására vonatkozóan is le kell vonni a megfelelő konzekvenciát. A párt az elvi vitákon túl szervezeti intézkedésekkel is, a proletár állam pedig a megfelelő állami eszközökkel kényszerül megvédeni magát azoktól, akik reá támadnak. Félreértések elkerülése végett azonban itt nyomatékosan aláhúzzuk: abból, hogy valakinek pl. hibás nézetei következtében nincs helye a kommunisták pártjában, még nem jelenti önmagában azt, hogy antagonizmus állítja szembe a munkásosztállyal és annak államával. Az állami retorzió kizárólag azok felé irányul, akik megsértik az állam törvényeit.

Az antagonisztikus és nem-antagonisztikus ellentmondások egymásba való átmenete után kölcsönhatásukat vizsgáljuk meg.

Népi demokráciánk, mint a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet társadalma, a különböző típusú ellentmondásoknak és azok kölcsönhatásának igen gazdag és sokrétű képét mutatja, ezért nemcsak számunkra lényeges, hanem egyben igen alkalmas terület is a jelzett probléma tanulmányozására.

Hazánkban jelenleg az osztályviszonyok területén az ellentmondások két nagy csoportját találjuk. Ezeket — a kínai kommunisták elméleti eredményeit felhasználva — a népen belüli, illetve a nép és a nép ellenségei közötti ellentmondások csoportjának nevezhetjük. Az előbbi nem-antagonisztikus, az utóbbi antagonisztikus jellegű. Ebből következnek megoldási eszközeik, módszereik is.

A probléma ott kezdődik, hogy szétválasztásuk a gyakorlatban nem is olyan egyszerű. Sok vonatkozásban össze is fonódnak, s csak együttesen lehet megoldásukon munkálkodni. Például a népen belüli nem-antagonisztikus ellentmondások körébe tartozik egyes elmaradott dolgozó rétegeknek átmeneti szembekerülése az összes dolgozók legmélyebb érdekeit kifejező célkitűzésekkel és intézkedésekkel (a munkafegyelem, az adófizetés vonatkozásában stb.). A dolog megoldását ez esetben először is megfelelő felvilágosítással, bizonyos gazdasági ösztönző eszközök felhasználásával stb. kell megkísérelni. Ez igen gyakran eredményre vezet, de nem mindig. Ugyanis nemcsak mi dolgozunk, hanem az osztályellenség is. Beleakaszkodik a legkisebb résbe is, tágítja azt, igyekszik a népen belüli ellentmondásokat arra felhasználni, hogy egyes rétegeket a maga oldalára von-

jon, a maga céljaira felhasználjon. És nem is mindig sikertelenül. 1956 októberében pl., az ellenség kihasználva azt, hogy bizonyos, a népen belül jelentkező és egyébként nagyobb megrázkódtatások nélkül megoldható ellentmondások kiküszöbölése soká húzódott, a revizionista árulókkal összefogva, az „igazi magyar szocializmus" kalózlobogója alatt, a nép egyes csoportjait is befolyása alá vonta és felhasználta faltörő kosként a néphatalom ellen.

Ebből igen lényeges következtetéseket kell levonni. *A népen belüli ellentmondások csak akkor oldhatók meg konfliktus nélkül, a megfelelő eszközökkel, ha egyidejűen megfelelő erővel folyik az ellenség fékentartása, kellő módon halad előre az antagonizmus megoldása.* Akik ellenségesen támadnak a munkáshatalom ellen, azokkal szemben kellő erővel kell fellépni — még akkor is, ha olyanokról van szó, akik a nép soraiból kerültek az ellenség táborába, de nem mutatnak hajlandóságot arra, hogy igazi helyüket felismerjék. Az ellenséggel szemben alkalmazott intézkedéseket viszont ki kell, hogy egészítse a széles tömegek közötti felvilágosítás és tájékoztatás, nehogy az ellenség, hacsak átmenetileg is — újabb segédcsapatokat toborozzon. Végül, de nem utolsó sorban, *a népen belül jelentkező ellentmondásokat időben meg kell oldani, nem szabad hagynunk azokat elmérgesedni.* Ez a nép elsőrendű érdeke, a csata megnyerésének előfeltétele.

Egy nagyon súlyos tanulságot külön is érdemes aláhúznunk. Senki sem elégedetlenebb saját fogyatékosságainkkal, mint magunk. De saját, népen belüli problémáink rendbehozása nem egy elszigetelt rendszerben, hanem az osztályharc nehéz és kényes frontján folyik. És erről soha nem szabad megfeledkeznünk. Képzeljük el, hogy katonai fronton vagyunk, velünk szemben az ellenséges arcvonal. Saját állásainkban vannak bajok, problémák. Bizonyos gyenge pontjainkat fel kell fednünk, hogy közösen erősíthessük meg. Egyes osztagokat és parancsnokokat át kell csoportosítanunk, esetleg le is kell váltanunk. Mindezt azért, hogy megerősödjünk, hogy előrevonulhassunk és győzhessünk. De mi történik akkor, ha megfeledkezünk az ellenséges arcvonalról, melynek fegyverei reánk irányulnak, egységei ugrásra készek, mi pedig világgá kürtöljük gyenge pontjainkat, megerősítésük helyett megelégszünk a „felelősök" fejének követelésével, az átcsoportosításokat egyszerre hajtjuk végre, leváltunk anélkül, hogy pótlásról először gondoskodnánk, nem ellenőrizzük a váltást, egy szóra odaengedünk bárkit fontos posztokra, csak „új ember" legyen és tele szájjal harsogjon néhány „népszerű" jelszót — mi történik ekkor? A válasz kézenfekvő. Az ellenség lerohan, s még ha potenciálisan erősebbek is vagyunk nála, megsem-

misít, hacsak a kritikus pillanatban nem kapunk segítséget, s nem fogunk hozzá haladéktalanul és erélyesen arcvonalunk rendbehozásához.

1956 októbere előtt és még utána is jó ideig tömegjelenséggé vált nálunk az erről való megfeledkezés. Súlyos árat fizettünk. Ezt többé nem engedhetjük megismételni. És ennek egyik fontos biztosítéka annak megértése és állandó szem előtt tartása, hogy társadalmunkban vannak nem-antagonisztikus és vannak antagonisztikus ellentmondások; ezek kölcsönhatásban vannak, mindegyikük megoldásának sajátos, de egymással kapcsolatban levő eszközei, módszerei vannak, s a fő arcvonal, melynek állása az elsődleges létkérdés, a nép és a nép ellenségei között húzódik. Ez természetesen nem lehet indok arra, hogy saját arcvonalon belül elhallgassuk vagy megtűrjük az egyébként megoldható ellentmondásokat. De olyan tény, melyről „megfeledkezni" — különösen a nagy történelmi lecke után — árulás, függetlenül minden személyes szándéktól.

Számos példán megvilágítottuk a világnézeti és a módszertani jelentőségét az ellentétek egysége és harca törvénye felismerésének és alkalmazásának. Összefoglalóan a következőkre kell ismételten felhívni a figyelmet: Világnézeti vonatkozásban az ellentmondások objektív létezésének felismerése alapján szállhatunk csak sikeresen szembe azokkal az idealista elképzelésekkel, melyek szerint ami ellentmondásosnak mutatkozik, annak objektív létezésében is kételkednünk kell. Az ellentétek egységének és harcának törvénye megmutatja, hogy az anyagi világ jelenségei képesek a változásra, a fejlődésre, mégpedig nem valami isteni beavatkozásra, hanem saját belső természetüknél fogva. Módszertani tekintetben e törvény a dolgok lényegét, fejlődését meghatározó sajátosságok, a különböző konkrét ellentmondások kikutatására és tekintetbevételére irányítja a tudományt és a tudományos politikát folytató kommunista pártok tevékenységét.

Az ellentmondásról szóló tanításban domborodik ki legélesebben a dialektika forradalmi jellege. A metafizika a dolgokat egyneműeknek, harmonikusnak, lényegileg állandóknak tekinti. A dialektika feltárja ellentmondásosságukat és törvényszerű fejlődésüket, amit az ellentétes tendenciák kibékíthetetlen harca hajt előre. A metafizika lényegénél fogva a fennállóval való megbékülést, a régi fenntartását szolgáló szemlélet. A dialektika az újért, a fejlődésért folyó harc tudományos eszköze.

3. A mennyiségi és a minőségi változások egymásba való kölcsönös átmenetének törvénye

A fejlődést az ellentétek egysége és harca hajtja előre. De mi a tartalma ennek a fejlődésnek, fellépnek-e a fejlődés során, általában a változások során lényeges, minőségi változások is, milyen főbb szakaszai vannak a fejlődésnek, mivel magyarázható a dolgok minőségi sokfélesége? Ezekre a kérdésekre ad választ a mennyiségi és a minőségi változások kölcsönös átmenetének a törvénye, mely szoros kapcsolatban van az ellentétek egysegével és harcával. Hiszen ez éppen a változások két különböző, ellentmondásos típusa — a mennyiségi és a minőségi változás — dialektikus kapcsolatának, egységének és harcának a törvénye. E törvény ismeretében oldhatók meg az olyan „nagymúltú" világnézeti problémák, mint a minőségek objektivitása (Démokritosz, Locke ezzel kapcsolatos elképzeléseire és a velük kapcsolatos filozófiatörténeti vitákra gondoljunk), vagy „ugrások", minőségi változások létezése a természetben, a forradalmak szerepe a társadalom életében.

Mielőtt a törvényt kifejtenénk, néhány, a törvénnyel kapcsolatos fontos fogalmat kell tisztáznunk. Elsősorban a minőség, a mennyiség és a mérték kategóriáit.

A minőség a dolgoknak az a sajátossága, melynek alapján különböznek másféle dolgoktól, mely megadja a dolgok jellegét.

Egy dolgot vizsgálva, mindenekelőtt annak számos tulajdonsága tűnik fel: színe, keménysége, a környező dolgokkal való kapcsolatai stb. Csakhamar azt tapasztaljuk, hogy minden egyes tulajdonságát számba se tudjuk venni — mert *minden dolognak végtelen sok tulajdonsága, vonatkozása van.*

A behatóbb vizsgálat azután feltárja a tulajdonságok alapjait, a dolgok egyes minőségeit. Pl. a tej egyik tulajdonsága fehér színe, melynek alapja az a minősége, hogy benne a zsiradék apró cseppecskékben oszlik el, s azok a fényt szórják.

A tulajdonság a minőség megjelenése, feltárulása a dolognak más dolgokkal való kapcsolatában. Ezért a minőség kifejezést és a tulajdonság kifejezést, adott vonatkozásban gyakran mint azonos értelműeket használjuk, bár ugyanaz a minőség többféle tulajdonság alapja is lehet. Pl. a tejnek zsíremulzió minősége nemcsak a színében, hanem abban a tulajdonságában is kifejezésre jut, hogy centrifugálással a zsiradék elkülöníthető. És fordítva: ugyanazon tulajdonságnak (pl. a fehér színnek) többféle minőség (fizikai es kémiai struktúra stb.) lehet az alapja. Tehát helyes a tulajdonság és a minőség megkülönböztetése.

Mint ahogy minden dolognak sok tulajdonsága, úgy általánosságban sok minősége is van, melyek szerves egységet alkotnak és együttesen meghatározzák magát a dolgot.

Azonban *minden dolognak minden meghatározott viszonyban van egy olyan szükségszerű minősége, mely az adott összefüggésben a lényegét képezi,* s melyhez képest a többi minőség és tulajdonság csak alárendelt, esetleges, véletlen. A dolognak ezt a sajátos, másféle dolgoktól megkülönböztető minőségét nevezzük „a minőségnek".

Minden dolognak tehát minden meghatározott vonatkozásban, más dolgokkal szembeállítva egy minősége van. A dolgok minőségéről, a minőség megváltozásáról a dialektika törvényeit vizsgálva rendszerint ebben az értelemben beszélünk.

Pl. vizsgáljunk meg egy almát. Elsősorban bizonyos tulajdonságai: piros színe, kerekded formája, jellegzetes illata, keménysége stb. tűnik fel. E tulajdonságaiban olyan minőségei tárulnak fel, mint vegyi összetétele, az alma sejtjeinek szerkezete stb. Ha az almát az almafa növényféleség életfolyamata szempontjából vizsgáljuk, akkor bizonyos minősége: az, hogy magvakat tartalmaz stb. válik döntővé és képezi az almának mint termésnek „a minőségét".

Az almának mint egy élelmiszernek a minőségét elsősorban magas cukor- és vitamintartalma, sajátos íze stb. határozzák meg.

Ezenkívül az alma rendelkezhet olyan tulajdonságokkal is, hogy el lehet cserélni, el lehet adni. E tulajdonságok nem az alma természeti sajátosságaiból erednek. Ebben a vonatkozásban az alma áru, s áruminőségét az határozza meg, hogy egymás munkájára utalt, ugyanakkor egymástól elszigetelten termelő emberek munkájának a terméke. Azt hát, hogy pl. az almának magvai vannak, termés minőségében döntő, élelmiszer minőségében alárendelt. Az, hogy milyen társadalmi viszonyok között élő emberek és milyen célból termesztették, áruminőségében döntő, termés minőségében egészen alárendelt jelentőségű.

A jelenségek minőségi meghatározottságának a feltárása az anyagi világ mind mélyebbre ható megismerésének az eredménye. A minőség kategóriájában a megismerés fejlődésének fontos eredményei jutnak kifejezésre. Kifejezésre jut benne az a felismerés, hogy minden dolog sajátos, más dolgoktól lényegileg különböző meghatározottság, amelyet a maga sajátosságaiban kell tanulmányozni. Csak a dolgok ilyen megkülönböztetése, elkülönítése és konkrét vizsgálata után vált lehetségessé más dolgokkal való egységük, konkrét kapcsolataik feltárása, valamint az azonos jellegű dolgok további tanulmányozása, egymástól való megkülönböztetése.

A további lépések sorában foglal el fontos helyet a dolgok mennyiségi meghatározottságának a megismerése.

A matematika szerint mennyiség az, ami növelhető és csökkenthető (Euler). Ez a meghatározás használható, ha kiegészítjük azzal, hogy a dolgok minősége csak bizonyos határokon belül közömbös a csökkentéssel, illetve a növeléssel szemben. Ennek alapján *mennyiségnek nevezzük a dolgoknak olyan oldalát, sajátosságát, amely bizonyos határokon belül csökkenthető vagy növelhető anélkül, hogy a minőség megváltoznék.* Ez teszi lehetővé, hogy azonos minőségű dolgokat mennyiségük alapján különböztessünk meg. Pl. az almát a körtétől minőségük, az egyik almát a másik (azonos fajtájú) almától mennyiségük (nagyságuk stb.) alapján különböztetjük meg.

A mennyiség vizsgálata tehát további lépés a dolgok egységének és különbözőségének feltárásában. Jellemző pl., hogy egyes, a fejlődés alacsony fokán álló népek, bár igen sokféle tárgyról rendelkeznek bizonyos ismeretekkel, nyelvük csak három számnevet ismer. Kilencig összetett számnevekkel számolnak, pl. kettő-három, három-három. Ha valami kilencnél több, felborzolják a hajukat, úgy fejezik azt ki. A dolgok mennyiségi vizsgálata már nagyfokú elvonatkoztató képességet tételez fel. Olyan művelet ez, melynek során eltekintünk a minőségi meghatározottságtól. De ez az elvonatkoztatás mindig csak feltételes lehet. A dolgok minőségi és mennyiségi oldalai ugyanis a valóságban elválaszthatatlanok. Továbbá a minőség közömbössége a mennyiség változása iránt csak bizonyos határokon belül érvényes.

A minőségnek és mennyiségnek ezt a szoros kapcsolatát fejezi ki a mérték fogalma.

Minden minőség valamilyen mennyiségben létezik, minden mennyiség valamely minőségnek a mennyisége. Pl. alma minőség általában nem létezik, csupán 5, 10 stb. dkg-os alma. És fordítva, van 5 dkg-os alma, 5 dkg-os körte stb., de 5 dkg, mint olyan nem létezik. Egy adott minőség rendszerint többféle mennyiségben is megjelenhet — de nem jelenhet meg bármilyen mennyiségben. *Azt a mennyiségi intervallumot, melyen túl a mennyiség megváltozása már a minőség megváltozásához vezet, mértéknek nevezzük.* Minőségi változás akkor következik be, ha a mennyiség mértéken felül megváltozik. Jól érzékeltetik a valóságnak ezt a dialektikáját nyelvünk olyan kifejezései is, mint mértéktelen volt, betelt a mérték. Ezzel el is jutottunk a dialektika egyik legfontosabb törvényéhez.

Azonban fel kell hívni a figyelmet arra, hogy ennek, mint az objektív valóság egyetemes törvényének feltárása Marx és Engels

által, elsősorban nem a fenti logikai elemzés, hanem az objektív fejlődési folyamat hatalmas anyagot felölelő tudományos vizsgálatának az eredménye. Ennek köszönhető maga a helyes logikai elemzés is. Még Hegelre is nagy befolyással voltak a tudomány eredményei, a történelmi tapasztalatok. Nála azonban ezek nagyrészt az illusztráló példák szerepét töltötték be. Hegel logikai elemzéssel felismerte e törvény érvényesülését a gondolkodásban, a megismerés folyamatában. De nem látta ennek objektív eredetét. Az ő számára a természet dialektikája csak az önálló alannyá változott emberi gondolkodás dialektikájának a visszatükröződése volt. Marxnak és Engelsnek ahhoz, hogy a dialektika törvényeit helyesen értelmezhessék, a természetben és a társadalomban fel kellett azokat fedezniök, az objektív valóságból ki kellett fejteniök.

Ezután rátérünk a mennyiségi és a minőségi változások kölcsönös átmenete törvényének a kifejtésére.

Ennek az alapvető dialektikus törvénynek a fő tartalmát röviden a következőkben foglalhatjuk össze: *a mennyiségi változások felhalmozódása egy adott, a mérték által meghatározott ponton túl a minőség megváltozásához vezet; a minőség megváltozása — lényeges, mélyreható változás, ami a pusztán mennyiségi változásokhoz képest ugrást, a folyamatosság megszakítását, a folyamat viszonylagos felgyorsulását jelenti; a minőség megváltozása további mennyiségi változásoknak nyit utat, melynek határait az új minőségre jellemző mérték határozza meg; mindezek alapján az evolúció (a fokozatos, mennyiségi változások) és a revolúció (az ugrásszerű, minőségi változások) folyamata minden fejlődés két, egymástól elszakíthatatlan szakasza.*

Az, hogy mindez a természet, a társadalom, valamint a gondolkodás feltétlen érvényű törvénye, a dolgok lényegéből, a minőség természetéből szükségképpen következik. Lehetséges ugyanis, hogy egy dolog mennyiségi változásai előbb-utóbb ne érintsék a minőségét is, ne vezessenek lényeges változásokhoz a dolog sajátosságaiban, funkcióiban, más dolgokkal való kapcsolatában, ne rendeljék alá a dolgot új konkrét törvényeknek. A mennyiség megváltozása megváltoztatja a dolognak, mint egésznek a kereteit, az ezen belül megtalálható ellentmondások körét, az ellentétes tendenciák viszonylagos súlyát, az ellentétek harcának belső és külső feltételeit. Lehetetlen, hogy mindez elvi korlátok nélkül végbemehessen, anélkül, hogy a dolog lényege, minősége megváltoznék.

Hogy mindez valóban így van, azt bármely jelenség elemzése megmutatja. Nézzünk néhány olyan példát, melyek nem csak a törvény érvényesülését illusztrálják, hanem jelzik azt is, hogy itt egy,

a megismerés és a gyakorlat szempontjából nagyon fontos törvényről van szó.

A felhalmozódó mennyiségi változásoknak egy adott ponton gyökeres minőségi változásokba való átcsapása a természet, a társadalom és a gondolkodás általános mozgástörvénye.

A mechanikában: a mozgásból a viszonylagos nyugalomba való átmenet és megfordítva. A fizikában: a különböző anyag-állandók — olvadáspont, forráspont stb. A vegytanban: a többszörös súlyviszonyok törvénye. A biológiában: a növények szakaszos fejlődése. A társadalomban: a forradalom. Mindezek valóban nem csak illusztrációk, hanem — tekintettel arra, hogy az egyes területek igen jellegzetes folyamataira vonatkoznak — olyan (egyébként tetszés szerint szaporítható) példák, melyek a vizsgált dialektikus törvény átfogó érvényére és jelentőségére utalnak. Legalább néhány példát vegyünk szemügyre kicsit részletesebben is.

Az atomátalakulások során a protonok, neutronok, elektronok mennyiségi változásából ered a minőségileg új atomok keletkezése. Az atombombában az U^{235}-atom neutronok hatására báriumra, kriptonra stb. hasad szét. Az N^{14}-atom neutronok hatására rádióaktív C^{14}-izotóppá alakul át és ez a folyamat atomrobbantáskor a levegőben be is következik. A C^{14}-nek 5500 év a felezési ideje és mivel beépülhet növénybe, állatok, emberek testébe, veszélyes folyamatot jelenthet.

A fizika konstánsairól azt mondja Engels, hogy ezek „azoknak a csomópontoknak a megjelölései, ahol a mozgás mennyiségi változása ... minőségi változást idéz elő az illető test állapotában."

Ilyen konstáns pl. a kritikus hőmérséklet: az a hőmérséklet, amelyen felül a légnemű test bármekkora nyomással sem cseppfolyósítható. A melegített légnemű test ezen a hőfokon csap át a gőz, vagyis a cseppfolyósíthatóság állapotából a gáz, vagyis a cseppfolyósíthatatlanság minőségileg új állapotába. A kritikus hőmérsékleten a légnemű test nyomása és térfogata közti összefüggés is minőségi változáson megy át, amit a felrajzolt izotermék megváltozott alakja bizonyít. (Inflexios pont.)

A fizika ilyen csomópont-jellegű konstánsa továbbá valamely rezgő rendszer „saját rezgésszáma", legyen az inga, legyen hangforrás, vagy elektromos rezgőkör. Ha egy ilyen rezgő rendszert meghatározott ütemben ismétlődő impulzusok érik, általában kis amplitudójú kényszerrezgéseket végez. Ha azonban a lökések üteme megegyezik a rendszer saját rezgésszámával, akkor a kis impulzusoktól is nagy amplitudójú rezgésekbe jön — így áll elő a rezonancia minőségileg új jelensége. (Rezonancia-görbe!)

Csomópont jellegű konstáns a repülés fizikájában a hangsebesség. A hangsebesség körüli átmeneti zónában a levegő áramlásának jellege minőségileg különbözik a kisebb, vagy nagyobb sebességek mellett mutatott jellegétől. A levegő összenyomhatóságának a hangsebességnél érkezünk el a határához, azért lökéshullám keletkezik, a szárny összesűrített levegőfalba ütközik és a légellenállás ugrásszerűen növekszik. Ebben a zónában 1%-os sebességnöveléshez a motor teljesítményét 10–15%-kal kell növelni, a szárnynak sajátos élben végződő profilt, igen sima felületet és hátranyilazott alakot kell adni.

Különösen a vegytan szolgáltat számos példát a jelenségek mennyiségi és minőségi oldalainak összefüggésére. Engels a vegytant olyan tudománynak nevezi, amely a testek összetételének mennyiségi megváltozása következtében előálló minőségi változásokkal foglalkozik. Felhozza erre az oxigén (O_2) és ózon (O_3) példáját, a nitrogénnek vagy kénnek oxigénnel alkotott vegyületeit és különösen a szénhidrogének, alkoholok és más szénvegyületek homolog sorait.

Az élő anyag keletkezése az élettelen anyagból, szintén a mennyiségi változásnak minőségi változásba való átcsapása formájában ment végbe. Ekkor csapott át a kémiai mozgás biológiai mozgásba.

A társadalom életében is törvényszerű jelenség a mennyiségi változások átcsapása minőségi változásokba.

Engels az „Anti-Dühring"-ben a mennyiség minőségbe való átcsapásának az alábbi példáját említi meg:

„Napóleon a következőképpen írja le a rosszul lovagló, de fegyelmezett francia lovasságnak a mamelukokkal, az akkori idők egyes harcban feltétlenül legjobb, de fegyelmezetlen lovasságával vívott csatáját: két mameluk feltétlenül felülmúlt 3 franciát: 100 mameluk egyenlőértékű volt 100 franciával, 300 francia rendszerint felülmúlt 300 mamelukot, 1000 francia mindig visszavetett 1500 mamelukot". *(Engels.* Anti-Dühring. 133. old.)

A mennyiség és a minőség a jelenség elválaszthatatlanul összefüggő két oldala más társadalmi jelenségeknél is. Ha a társadalom fejlődését vizsgáljuk, azt látjuk, hogy az adott termelési módok nemcsak minőségileg, hanem mennyiségileg is különböznek egymástól. A termelőerők színvonala és a munka termelékenysége az egymást követő társadalmakban mennyiségileg állandóan nő. A marxizmus–leninizmus klasszikusai nem egyszer hangsúlyozták, hogy valamely társadalmi rendszer magasabbrendűségét csak úgy tudja bebizonyítani a megelőző társadalmi rendszerrel szemben, ha többet és tökéletesebb módszerekkel termel. A marxizmusnak ez a tanítása a

társadalom minőségi fejlődésének mennyiségi oldalát mutatja meg. A marxizmus–leninizmus azt tanítja, hogy a szocialista társadalom magasabbrendűségének a tőkés társadalom fölött az a gazdasági alapja, hogy a munka termelékenységének mennyiségileg magasabb színvonalát tudja biztosítani. A Szovjetunióban 1956-ban a munka termelékenysége nyolcszorosan szárnyalta túl az 1913. évi színvonalat, míg az USA-ban ez idő alatt csak 2,2-szeres, Angliában 1,4-szeres, Franciaországban 1,75-szörös növekedés következett be. A munka termelékenysége szempontjából ma már csak az USA előzi meg a SZU-t, de minden feltétele adva van annak, hogy a SZU ezen a téren is elfoglalja a világon az első helyet. Ehhez elsősorban a termelőmunka elektromos árammal való ellátottságát kell megnövelni és ennek anyagi feltételei megvannak a Szovjetunióban.

A mennyiség és minőség szoros kapcsolatát láthatjuk a politikai és kulturális életben is. Népi demokratikus társadalmi és államrendszerünknek a Horthy-rendszerhez képest alapvetően megváltozott minőségét egy sereg mennyiségi adattal illusztrálhatjuk. Így pl. azzal, hogy egyedül Csepelről néhány év alatt több, mint ezer munkás került gazdasági, politikai vagy katonai vezető pozícióba. Az 1930–31-es tanévben az egyetemek és főiskolák hallgatóinak 2,8%-a volt munkásszülők gyermeke és 1,5%-a volt szegényparaszt származású. Jelenleg a munkás- és parasztszármazású hallgatók többségben vannak az egyetemeken és főiskolákon. Az 1937–38. tanévben az összes hallgatók 40%-a jogász volt és csak 9%-a volt mérnökjelölt. Jelenleg mintegy harmadrészük mérnökhallgató és csak néhány százalék a joghallgató. Kulturális életünk minőségi fejlődését sem érthetnők meg ilyenfajta mennyiségi adatok nélkül: 1938-ban 18 millió néző látogatta a faluszínházakat, 1955-ben 107 millió. A rádióelőfizetők száma 1938-ban 400 000 volt, 1955-ben, 1 400 000. A minőségi fejlődés tehát sok-sok mennyiségi változást foglal magában.

Egyes nézetek szerint a mennyiségi változások minőségi változásokba való átcsapása nem tekinthető a társadalmi élet általános törvényének. Ezzel kapcsolatban arra hivatkoznak, hogy sok nagyfontosságú társadalmi folyamat nem jellemezhető számszerűen, matematikai eszközökkel, tehát — vonják le a következtetést — nincs értelme e folyamatok mennyiségi meghatározottságáról, mennyiségi változásairól beszélni.

E nézet azzal kapcsolatos, hogy leszűkítve fogják fel a mennyiség kategóriáját. Holott a dolgok mennyiségi meghatározottságának az aritmetikai, sőt általában a matematikai számszerűség csak egyik — bár kétségtelenül legegzaktabb — kifejezője. A mennyiség azonban ennél tágabb fogalom, s a valóságban minden dolognak,

folyamatnak van mennyiségi meghatározottsága — következik ez már abból, hogy a mennyiségi meghatározottságokkal bíró mozgás, a tér, az idő — az anyag egyetemes létmódja, illetve létformái.

Más kérdés az, hogy a mennyiséget olykor nem tudjuk, vagy nem szükséges aritmetikai pontossággal kifejezni, s ehelyett olyan mennyiségi jelzőket használunk, mint pl. nagyobb, több, előrehaladottabb stb. stb. Márpedig ha a mennyiségi meghatározottság minden jelenségnek — a társadalmi jelenségeket is kivétel nélkül beleértve — sajátja, felmerül a kérdés: létezik-e olyan jelenség, melynek mennyisége elvi korlátok nélkül változhat úgy, hogy ez ne érintse a minőséget? Megismerésünk egész történetének tanulsága szerint ilyen jelenség nem létezik. Következésképpen *a mennyiségi változások minőségi változásokba való átcsapása egyetemes mozgástörvény* — egyetemes nem a helytelenül leegyszerűsített formában, hanem abban a helyes értelemben, hogy a mozgásnak, fejlődésnek mind minőségi, mind mennyiségi oldala van, e kettő kölcsönhatásban létezik, hat egymásra.

Az, hogy bizonyos esetekben a mennyiség nem fejezhető ki aritmetikai formában, vagy hogy az aritmetikai kifejezés alárendelt szerepet játszik olykor, kétségtelenül korlátokat szab a matematikai módszerek alkalmazhatósága számára is. Azonban — különösen ha tekintetbe vesszük a matematika fejlődését — még a matematikai módszerek alkalmazhatóságára vonatkozóan sem állíthatunk elénk fel semmiféle elvi határt.

A mennyiségi változások felhalmozódásának a szakasza: a fejlődés evolúciós szakasza. A minőség megváltozása, a fokozatosság megszakadása, az ugrásszerű változás időszaka: a fejlődés revolúciós szakasza.

Evolúció és revolúció szerves egységet alkotnak: az evolúció elókészíti és kiváltja a revolúciót. A revolúció ismét utat nyit egy új fokon a további revolúciónak.

Ily módon reális magyarázatot nyer az anyagi világ jelenségeinek minőségi sokfélesége, új minőségek keletkezése a fejlődés során, amit a metafizikus felfogás, beleértve a lapos evolucionizmust is, nem ismer el. Ha pedig adott területen ez lehetetlenné válik, az új minőségek megjelenésének az okát vagy burkolt idealista módon az állítólag ok nélküli „véletlenekben", vagy nyílt idealista módon az úgynevezett kataklizmákban, a régi minőségek minden felismerhető előzmény nélküli eltűnésében és az új minőség misztikus létrejöttében látja.

A paleontológiában Cuvier nevéhez fűződik ez a kataklizma elmélet. Eszerint a Föld időről időre pusztító katasztrófák színterévé

vált, melyek után isten ismételten benépesítette új fajokkal. A biológiában. H. de Vries mutációs elmélete szerint a szervezetek és a fajok változása a kromoszómák kifürkészhetetlen okok miatt bekövetkező hirtelen változásának az eredménye.

A metafizikus felfogásmód tehát ilyen vagy olyan formában elszakítja egymástól a fejlődés evolúciós és revolúciós szakaszait. A tudomány fejlődése sorra cáfol rá ezekre az elméletekre, amennyiben fényt derít azokra a fokozatos változásokra, melyek egyáltalán nem bizonyulnak elvileg megismerhetetlennek, s melyek törvényszerűen vezetnek el a gyökeres minőségi változásokhoz. Ez azonban nem zavarja a burzsoá „történelem-filozófusokat", hogy e tanításokat megalapozatlan analógia útján még a társadalmi életre is kiterjesszék. Oswald Spengler szerint: „A világtörténelem katasztrófától katasztrófáig halad, akár meg tudjuk ezt érteni és indokolni, akár nem. Ezt ma H. de Vries óta mutációnak nevezzük. A mutáció benső átváltozás, mely hirtelen megragadja az egész fajtát, annak minden példányában: persze minden „ok" nélkül, mint a valóságban mindig. A valóság titokzatos ritmusa ez." (O. Spengler. Gép és Ember. 44. old.)

A metafizikus felfogással a munkásmozgalomban is meg kellett és meg kell küzdeni. Az opportunisták mint ismeretes, csak az evolúciót „ismerik el", tagadják a forradalom szükségességét. Az anarchisták csak a „revolúciót" — vagyis ahogyan ők elképzelték, a szívós előkészítő munka és a tömegek megnyerése nélküli erőszakos akciót „ismerték el". A marxista–leninista pártok harcolnak az ilyen osztályárulás és kalandorpolitika ellen. S e harcukban ma már olyan történelmi tényekre támaszkodhatnak, mint a szocialista forradalom győzelme a Szovjetunióban és a népi demokratikus országokban. Az SZKP XX. kongresszusa a szocialista forradalom polgárháború nélküli útjának lehetőségét elemezve, rámutatott az ilyen átalakulás forradalmi, minőségi változást jelentő tartalmára, egyben méginkább előtérbe állította a minőségi változások sokféleségének a tanulmányozását.

A felhalmozódó mennyiségi változások fokozatossága egy adott ponton megszakad és törvényszerűen gyökeres minőségi változás, ugrásszerű változás következik be. A fejlődésben az ugrás nem egyéb, mint a minőség megváltozása. A fejlődés ugrásszerű, revolúciós szakaszában nagymértékben meggyorsul a folyamat menete, viszonylag rövid idő alatt mélyrehatóbb változások mennek végbe, mint az evolúciós szakaszban sokkal hosszabb idő alatt. Legszemléltetőbb bizonyítékai ennek a társadalmi forradalom, különösen pedig a szocialista forradalom.

Az ugrás, a minőség megváltozása azonban a folyamat természetétől és a körülményektől függően többféle formában játszódhat le. Ha a keletkezőben levő új a réginek olyan nagy ellenállásába ütközik, hogy azt csak az újat képviselő erők felhalmozódása és együttes koncentrált erőfeszítése képes legyőzni, akkor az ugrás szükségszerű formája a robbanás. Ilyenkor a régi kereteinek széttörése, az új megszületése és uralkodóvá válása hirtelen, a régi erőszakos leküzdése útján, robbanásszerűen történik. *A társadalomban a robbanás szükségszerűsége általában a megoldásra váró ellentmondás antagonisztikus jellegével és a megoldás már jelzett feltételeivel kapcsolatos. Más esetben mód van arra, hogy az új megjelenjen és fejlődjön a fennálló keretein belül és harc útján, fokozatosan szorítsa ki, váltsa fel a régit. Ilyenkor az ugrás, a minőség megváltozása az új minőség elemeinek fokozatos létrejötte és terjedése, erősödése, a régi minőség elemeinek fokozatos kiszorítása útján megy végbe.* Az ugrás ez esetben viszonylag simábban és hosszabb idő alatt megy végbe, de az ilyen ugrás megindulását is mennyiségi változások felhalmozódása készíti elő. Ez is a fejlődés revolúciós szakaszát képviseli, melynek során egyre inkább meggyorsul a fejlődés menete. S az új ez esetben is a régi elleni harc útján győz. De úgy, hogy az evolúció és a revolúció szakaszai a dolog természetének, a körülményeknek megfelelő módon, sajátosan összefonódnak.

Annak felismerése, hogy adott esetben az ugrásnak mely formája szükségszerű, különösen jelentős a társadalmi életben, ahol az új és a régi mögött is tudatosan cselekvő embercsoportok, osztályok állanak. Nagy jelentőségű pl. annak felismerése és gyakorlati kimunkálása, hogy a proletárdiktatúra viszonyai között az új győzelmének a fokozatosan végbemenő ugrás, forradalmi változás a mezőgazdaság szocialista átalakítása. Nem tekinthető ez robbanásnak, mert nem a fennálló hatalom szétzúzásával, a rendszer felszámolásával jár együtt — ellenkezőleg, a munkásosztály állama nélkülözhetetlenül segíti e folyamatot. Ugyanakkor joggal nevezhetjük ugrásnak, forradalmi változásnak, mert ennek során a népgazdaság egészében győz a szocializmus, aminek messzemenő kihatásai vannak a társadalmi élet minden területén. Általánosságban is le kell szögeznünk: A szocializmusba való átmenet forradalmi időszakában a proletár állam minden progresszív lépés legfontosabb eszköze, támogatója. Ezért a valóban forradalmi erőknek ezt az államot támogatni, segíteni kell. Aki viszont ez ellen támad, az nem a szocialista előrehaladást, hanem az ellenforradalmat szolgálja.

Népi demokráciánk kialakulásában és fejlődésében az ugrás különböző formái összefonódtak. Ennek a párt által történt helyes

számbavétele népünk felemelkedésének életkérdése volt. A régi fasiszta államgépezet döntő részeinek a felszabadító szovjet hadsereg, mint munkásosztályunk nemzetközi osztályszövetségese által történő szétzúzása olyan robbanásszerű változás volt, mely a népi demokrácia megszületésének kiindulópontja, legfontosabb előfeltétele, amely utat nyitott egy új hatalom, a munkás–paraszt demokratikus diktatúra számára. Pártunk helyesen felismerve a lehetőségeket, a megérett feladatokat, a tömegek harckészségének színvonalát, a továbbiakban a burzsoáziának a hatalomtól való fokozatos kiszorítására vett irányt. Lehetővé vált, hogy a demokratikus formák felhasználásával, a tömegekkel való kapcsolat még szorosabbra fűzésével, a munkás-paraszt demokratikus diktatúra fokozatosan átfejlődjék proletárdiktatúrává, természetesen az osztályharc során.

Egész történelmi fejlődésünk sajátosságaiból eredően nálunk különösen nagy jelentősége van az ugrás fokozatos biztosításának mezőgazdaságunk szocialista átszervezésében is. Ezért a párt céltudatosan dolgozik mind a szükséges feltételek megteremtésén, mind a már megteremtett feltételek gyümölcsöztetésén. Harcol a „kapkodók" és a feladatokat elodázók ellen egyaránt.

Természetesen az ugrások különböző formáinak felismerése egyéb területeken is igen fontos. Itt csak utalunk a szovjet nyelvtudományi vitára, vagy arra a vitára, amely Liszenko és hívei fajkeletkezési elméletével kapcsolatban bontakozott ki.

Megjegyezzük még, hogy az ugrások különböző formáinak a vizsgálata egyre jobban előtérbe kerül a szovjet filozófusok munkásságában — párhuzamosan a tudományok fejlődésével és különösen a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet előkészítésével kapcsolatban. Megvizsgálják pl. azt, hogy a nem-robbanásszerű ugrásoknak milyen sajátos formái kerülnek előtérbe a kommunizmusba való átmenet idején. Foglalkoznak a mennyiségi változások felhalmozódásai és az ugrás folyamat összefonódásával, valamint az ugrás folyamatának különböző szakaszaival a nem robbanásszerű ugrások egyes konkrét formáinál.

A fentiek összegezéseképpen a következőket lehet kiemelni:

E tanítások, melyek helyes képet adnak a valóságban végbemenő folyamatokról, nélkülözhetetlenek a materialista világnézet megalapozásában a jelenségek minőségi sokféleségének, a változások irányának tudományos megindokolása és a gyökeres változások objektív feltételeinek a felismerése szempontjából.

Módszertani tekintetben figyelmünket a fejlődési folyamat lényeges oldalaira, a változások irányára, a dolgok lényegének, sajá-

tos minőségének, a minőségi változásoknak a feltárására irányítják. összekapcsolva a folyamatok mennyiségi oldalával.

A társadalmi életben ezeknek az elméleti, módszertani kérdéseknek a legnagyobb gyakorlati, politikai jelentőségük van. Mély elméleti megvilágítását adják a forradalmak szükségszerűségének. Segítenek a fejlődés evolúciós és revolúciós szakaszai feladatainak felismerésében és ezzel e feladatok sikeres megoldásában.

A dialektikus materializmusnak ezek a tanításai is az életben felmerülő fontos problémák tudományos elméleti és gyakorlati megoldásának az eszközei. Ezt olykor a tanítások felületes tanulmányozói nem értik meg.

Pl. nem egyszer előállnak a már igen régi kérdéssel: ha homokszemeket kezdünk el összehordani, hol van az a mennyiségi határ, amelyen túl minőségi változás következik be? Ez a kérdés ilyen elvont formában éppen annyira értelmetlen, mint amennyire értelmetlen homokszemeknek minden cél nélküli összehordása. Ilyesmivel az emberek nem is foglalkoznak. De foglalkoznak pl. gátépítéssel. És ha a gátépítés konkrét összefüggésében merül fel a mennyiségi határ kérdése, azonnal értelmessé, megoldása pedig fontossá válik. A folyónak, melyet meg akarunk fékezni, a várható vízállása, s más fontos objektív körülmények már megszabják azt a mennyiségi határt, melyet a homok tömegével, a földhányás magasságával el kell érnünk ahhoz, hogy megfelelő gáttal rendelkezzünk.

Néhány éve egyes, természettudománnyal foglalkozó emberek Engels „megcáfolására" vállalkoztak. Engels egy helyen példaként említést tesz a víz forrásáról. Arról van szó. hogy a víz hőmérsékletét emelve a halmazállapotot tekintve 0 és 100 C fok között — egy atmoszféra nyomást feltételezve — nem megy végbe minőségi változás, azonban amint elértük a 100 C fokot, a víz forrásba jön és gőzzé változik. Hol itt a minőségi változás? — kérdezték — hiszen a víz továbbra is H_2O maradt. Csakhogy az ilyen „kritika" elfelejtkezik arról az igen egyszerű tényről, hogy a példában nem általában, hanem a halmazállapot konkrét vonatkozásában van szó a minőségi változásról — mint ahogy valaminek „a minőségéről" mindig csak meghatározott konkrét vonatkozásban beszélhetünk — bár sok esetben e vonatkozás annyira közismert, kézenfekvő, hogy szükségtelen külön kiemelni. Egyébként a hőmérséklet puszta mennyiségi növelésével — egy más mennyiségi határnál, magasabb hőfokon — termikus disszociáció útján a kémiai összetétel vonatkozásában is végbemegy a minőségi változás, a víz vegyi alkotórészeire bomlik. Ez azonban már egy más összefüggés.

Minderről azért tettünk említést, hogy aláhúzzuk: a jelenségek

sajátszerűsége a szóbanforgó vonatkozásban is konkrét vizsgálatot követel. *A mennyiség, a minőség és a mérték problémáját is mindig meghatározott konkrét összefüggésben kell felvetnünk, megoldanunk pedig a vizsgált jelenségre vonatkozó megfelelő ismeretek birtokában lehetséges.*

4. A tagadás tagadásának törvénye

A fejlődés — bonyolult folyamat. Ellentétes tendenciák harca hajtja előre, s ezért nem is lehet sima, harmonikus kibontakozás, hanem olyan változás, melyben kitérők, átmeneti visszaesések, ismétlődések is fellépnek. Evolúciós és revolúciós szakaszok, mennyiségi és minőségi változások fonódnak össze. A régi minőség méhében új minőségek csirái alakulnak, a létrejött új minőségek magukon viselik a régi bélyegét.

Az ellentétek harca a fejlődés folyamatában mint a régi és az új harca jelenik meg. Felmerül a kérdés: van-e valamilyen kapcsolat a régi és az új között és ha van, milyen természetű ez a kapcsolat? A metafizikusok vagy abszolutizálták ezt a kapcsolatot, tagadva az új gyökeres, minőségi különbségét a régitől, vagy teljesen figyelmen kívül hagyták a kapcsolatot, mint azt a „kataklizma elmélet" mutatja.

A tagadás tagadása törvényében a régi és az új gazdag, egységük és harcuk során kialakuló kapcsolata tárul fel a fejlődés folyamatában.

Ennek az először Hegel által kifejtett törvénynek a tartalmát röviden a következőkben foglalhatjuk össze: *az ellentétek harca során az új legyőzi, megszünteti, „tagadja" a régit és győzelemre jut — ez az első tagadás; az ily módon létrejött új minőségileg különbözik a régitől, de úgy, hogy éppen a régi ellentéte, egy meghatározott régi elleni harcban létrejött meghatározott minőségű új; ez az új azonban maga sem állandó, idővel maga is régivé válik és a még újabbal szemben alulmarad, megszűnik — ez a második tagadás, azaz a tagadás tagadása; ami pedig e második tagadás során létrejött, az új, minőségileg magasabb fokon való megismétlését jelenti a kiindulópontnak.*

Amit itt leírtunk, az a gondolkodásban eléggé közismert folyamat. Egy ítélet kétszeres tagadása nem más, mint az eredeti ítélet új formában való, hangsúlyozott megismétlése, mely rendszerint további vizsgálódás eredményeit, új ismereteket is kifejez. Pl. néz-

zük a következő ítéletet: „Ezt a munkát el lehet végezni". Ezt tagadjuk: „Ezt a munkát nem lehet elvégezni". Utóbbit ismét tagadjuk: „Ezt a munkát nem lehet nem elvégezni". Ami kifejezi az első ítéletet — ti., hogy el lehet végezni a szóbanforgó munkát, de ki is bővíti, amennyiben aláhúzza, hogy nem csak lehet, hanem feltétlenül kell is elvégezni.

Hegel valóban elsősorban mint gondolkodási törvényt ismerte fel a tagadás tagadását és csak ismert idealista koncepciója alapján tartotta a valóság egyetemes törvényének. Emellett azt a hibát is elkövette, hogy e törvény kapcsán a régi megismétlődésének a mozzanatát túlhangsúlyozta, ami metafizikus vonás nála.

Marx és Engels kideritették, hogy a tagadás tagadása az objektív valóságnak a törvénye elsősorban, s csak mint ilyen válhatott a gondolkodás törvényévé is. Rámutattak arra is, hogy ez a természetben és a társadalomban bár sok folyamatban érvényesül, egészében nem egyetemes törvény — szemben az ellentétek egységének és harcának, valamint a mennyiségi és a minőségi változások kölcsönös átmenetének törvényeivel, melyek egyetemes érvényűek. Ugyanakkor felismerték, hogy a tagadás tagadása törvényének vannak egyes igen fontos, egyetemes érvényű mozzanatai, melyekre később Lenin is nagy figyelmet fordított, sokoldalúan feltárva ezeknek az egyetemes mozzanatoknak a szerepét a fejlődésben.

Azt, hogy a tagadás tagadásának törvénye egyáltalán érvényesül a természet és a társadalom számos területén, néhány példa igazolja. „Vegyünk egy árpaszemet. Sok billiónyi ilyen árpaszemet őrölnek meg, főznek meg, használnak el sörfőzésre és fogyasztanak el azután. Ha azonban egy ilyen árpaszem megtalálja a számára normális feltételeket, ha kedvező talajba hull, akkor a meleg és a nedvesség hatására sajátos változáson megy keresztül. Kicsírázik. A szem, mint olyan megszűnik, tagadtatik, helyébe a belőle keletkezett növény, a szem tagadása, lép. Mi azonban e törvény normális életpályája? Növekszik, virágzik, megtermékenyül és végül árpaszemeket terem, s mihelyt ezek megértek, a kalász elhal, most ő tagadtatik. A tagadás tagadásának eredményeként előttünk ismét a kezdeti árpaszem áll, de nem egyszerűen, hanem megtízszerezett, meghúszszorozott, megharmincszorozott mennyiségben. Gabonafajták rendkívül lassan változnak, s így a mai árpa körülbelül egyenlő marad a száz év előttivel. Vegyünk azonban egy alakítható dísznövényt, pl. egy dáliát, vagy orchideát. Ha a magot és a belőle fejlődő növényt a kertész művészetével kezeljük, ebben az esetben a tagadás tagadásának eredményeként nem csak több magot, hanem minőségileg megjavított magot kapunk, mely szebb virágokat hoz s

e folyamat minden megismétlése, a tagadás tagadásának minden újabb esete fokozza ezt a tökéletesedést." (*Engels.* Anti-Dühring, 140. old.). Vagy egy társadalmi példa: „A kapitalista korszak előtt, legalább is Angliában, kisüzemi termelés folyt, a munkásnak termelési eszközeire vonatkozó magántulajdona alapján. Az úgynevezett eredeti tőkefelhalmozódás itt e közvetlen termelők kisajátításában, azaz a személyes munkán alapuló magántulajdon kiküszöbölésében állott. Ez azáltal vált lehetővé, hogy az említett kisüzemi termelés a termelésnek és a társadalomnak csak szűk, primitív korlátaival fér össze. s ennek következtében a fejlődés bizonyos fokán létrehozza saját megsemmisítésének anyagi eszközeit. E megsemmisítés, az egyéni és szétforgácsolt termelési eszközöknek társadalmilag központosított termelési eszközökké való átváltozása alkotja a tőke előtörténetét. Mihelyt a munkások proletárokká, termelési eszközeik tőkévé változtak, mihelyt a kapitalista termelési mód saját lábára áll — a munka további társadalmasítása s a föld és más termelési eszközök tőkévé való további átváltoztatása, s ennek következtében a magántulajdonosok további kisajátítása új formát ölt. Ami most kisajátítandó, az már nem az önállóan gazdálkodó munkás, hanem a sok munkást kizsákmányoló tőkés. Ez a kisajátítás maga a tőkés termelés belső törvényeinek játéka útján, a tőkék összpontosítása útján megy végbe. Minden egyes tőkés sok másikat üt agyon... A termelési eszközök összpontosítása és a munka társadalmasítása oly pontot ér el, amelyen nem fér meg tőkés burokjában. Üt a tőkés magántulajdon órája. A kisajátítókat kisajátítják. A tőkés termelési és kisajátítási mód, következésképpen a tőkés magántulajdon, az egyéni, a saját munkán alapuló magántulajdon első tagadása. A tőkés termelés tagadása maga a tőkés termelés által jön létre, egy természeti folyamat szükségszerűségével. Ez a tagadás tagadása." (I. m. 137—138.)

Természetesen nem minden folyamatban mutatható ki fenti módon a tagadás tagadása törvényének érvényesülése. E törvénynek nem egyetemes érvényű mozzanata sem a hármas tagozódás, sem az, hogy minden tag, ha magasabb fokon is, de a későbbiek során megismétlődik. Bizonyos ismétlődés felléphet már az első, vagy a negyedik stb. stb. tagadás után. És a fejlődési folyamatnak vannak olyan tagjai, elemei, sajátosságai, amelyek egyszersmindenkorra eltűnnek, soha nem ismétlődnek, még magasabb fokon sem.

A tagadás tagadásának törvénye azonban kifejezi a dialektikus tagadás természetét és ezzel összefüggésben a fejlődésnek, az egyszerűbbtől a bonyolultabb felé haladásnak a törvényszerű jellegét.

Ezek a mozzanatai a törvénynek egyetemes érvényűek és a legnagyobb figyelmet érdemlik.

Mi a dialektikus tagadás? Hogyan kell helyesen felfognunk a tagadást, vagyis azt a folyamatot, melynek során az ellentét egyik oldala legyőzi a másikat, s ezzel gyökeresen megváltozik az adott ellentmondás jellege és a dolog minősége?

Az egyik oldal a másikat, az új a régit nem úgy tagadja, hogy egyszerűen a maga egészében megsemmisíti, semmibe veszi, elveti. A tagadásban persze van megsemmisítés is, elvetés is, de van bizonyos oldalak, elemek megőrzése, módosítása, továbbfejlesztése, az újba való beépítése is. Pl. a szocialista forradalommal, a szocializmus megvalósításával megtörténik a kapitalizmus tagadása. A forradalom szétzúzza, felszámolja a tőkés államot, a tőkés termelési viszonyokat stb. De ugyanakkor megőrzi és rohamosan továbbfejleszti a kapitalizmus méhében kifejlődött termelőerőket, a tudománynak és kultúrának a kapitalizmusban és az azt megelőző korokban létrejött értékes vívmányait. Vagy a tudomány fejlődésében: a marxizmus forradalmian új filozófiát dolgozott ki, és tagadta a régi filozófiát. De nem úgy, hogy abból mindent elvetett. Ellenkezőleg. Kritikailag átrostálta azt. Az elavultat, a visszahúzót nyílt harcban legyűrte, de kihámozta és továbbfejlesztette a régi filozófia összes értékes elemeit.

A természetben — ha eltekintünk az ember tudatos beavatkozásától — a tagadás objektív folyamata spontán módon megy végbe. Az ember gyakorlata során képes tudatosan figyelembe venni és alkalmazni a fejlődési folyamat láncszemét képező tagadás dialektikus természetét.

Azt, hogy a régiből mit kell elvetni és mit lehet továbbvinni, csak beható tudományos vizsgálat döntheti el. A marxizmus éppen erre a beható vizsgálatra hívja fel a figyelmet. Klasszikusaink mindig hangsúlyozták a marxizmus kritikai és forradalmi jellegét. Ez a jelleg azt jelenti, hogy minden kérdéshez a társadalom forradalmi átalakítása, a proletariátus osztályérdekei szempontjából közeledünk, kíméletlen harcot folytatunk a régi ellen, de a régit nem egyszerűen elvetjük, hanem kritikailag átrostáljuk, kritikailag győzzük le.

Minden kritikának van romboló eleme is, a forradalmi és ízigvérig tudományos kritika azonban nemcsak a régit rombolja, hanem egyben az újat is építi. A régi kritikai legyőzése számunkra csak azt jelentheti, hogy a réginél jobbat építünk fel és állítunk a régivel szembe. Hegel dialektikája következetlen és idealista volt. Feuerbach elvetette a hegeli idealizmust, de vele együtt a dialektikát is. Marx és Engels úgy győzték le igazán Hegel filozófiáját, hogy

racionális elemeit egyben fenntartották, s Hegel idealista dialektikájával szembeállították az általuk kidolgozott materialista dialektikát. A munkásosztály történelmi szerepéből következik, hogy a munkásosztály ideológiája, a munkásosztály marxista–leninista pártja az egész emberi fejlődés minden valóban pozitív eredményének következetes megőrzője és továbbfejlesztője.

Az új a réginek bizonyos vonásait még egy formában fenntartja. Az új nem az „égből pottyan", hanem a régi méhéből, a régivel való harcban jön létre. E harc sajátosságai, tehát a régi sajátosságai is nyomot hagynak az újon. A szocialista forradalom alapvető törvényei minden országban azonosak. De a forradalmi harc formái, módszerei, körülményei, a megdöntött burzsoázia arculata stb. minden országban felmutat bizonyos sajátosságokat, s ezek a sajátosságok rányomják bélyegüket a fejlődés további folyamatára, az újat képviselő erők, a munkásosztály, a dolgozó tömegek arculatára.

Az ellentétek egysége és harca, s ennek során a dialektikus természetű tagadás az alapja annak, hogy a valóságban van fejlődés, és hogy a fejlődés nem véletlen folytán, hanem törvényszerűen lép fel. A fejlődés olyan folyamat, mely a valóság dialektikus lényegéből következik. Az ellentétek harca előbb-utóbb a régi dialektikus tagadásához, az új megszületéséhez és győzelméhez vezet. *Az új azonban nem csak legyőzi a régit, hanem annak pozitív, felhasználható elemeit magába foglalja és tovább gazdagítja.* Így váltják fel az egyszerűbb, szegényebb jelenségeket a tartalmilag gazdagabb, bonyolultabb jelenségek. És mint tudjuk, éppen ezt a folyamatot, az egyszerűbbtől a bonyolultabb felé haladást nevezzük éppen fejlődésnek.

Mielőtt a materialista dialektika alapvető törvényeinek ismertetésére tértünk volna, adtunk egy rövid áttekintést azokról a legfontosabb tudományos tényekről, melyek a természetben és a társadalomban ténylegesen végbemenő fejlődésről tanúskodnak. Most láthatjuk: a materialista dialektika alapvető törvényei ezt a fejlődést a maga szükségszerűségében mutatják meg. Az, hogy elektromágneses sugárzásból elemi részecskék, ezekből mind bonyolultabb atomok, majd molekulák, makrotestek, megfelelő feltételek mellett pedig élő anyag, egyre bonyolultabb szervezetek, végül ember és emberi társadalom jön létre, mely maga is továbbfejlődik saját belső törvényei szerint — az anyag alapvető dialektikus sajátosságai, a valóság lényege szempontjából nem véletlen, hanem törvényszerű. Az ellentétek harcából, a mennyiségi és minőségi változások kapcsolatából, a tagadás dialektikus természetéből törvényszerűen követke-

zik, hogy ez a nagy fejlődési folyamat a körülmények megfelelő találkozása esetén mindig és mindenütt végbemegy.

A fejlődés azonban nem csak törvényszerűen fellépő, hanem alapvető, központi szerepet játszó típusa is a változásoknak. Nem pedig a visszafejlődés vagy a körforgás, a puszta ismétlődés. Ez természetesen nem zárja ki ismétlődések és visszafejlődések létezését. Azt sem jelenti, mintha a fejlődés szakadatlanul és egyenes vonalon haladna előre. Hanem azt jelenti, hogy a fejlődésnek az ismétlődéssel és a visszafejlődéssel szemben elsődleges, meghatározó szerepe van, következésképpen, hogy *a fejlődésből lehet megmagyarázni, megérteni a visszafejlődést és a körforgást, nem pedig fordítva.*

A fejlődés törvénye alapján érthető és tudományosan megindokolható a pusztulásnak, a visszafejlődésnek, mint a fejlődés egyik mozzanatának és kiegészítőjének a létezése. De ha a visszafejlődést tekintjük alapvetőnek, nem magyarázható meg a fejlődés, amely pedig számos területen már ma is részletesen és kétségtelenül kimutatható.

Jeans angol csillagász és idealista filozófus a világmindenség életéről szólva kijelentette, hogy a tudomány nem ismer más változást, csak az öregedést es nem ismer más folyamatot, csak haladást a sír felé.

Akik így gondolkodnak, egyszerűen figyelmen kívül hagyják: ahhoz, hogy visszafejlődés mehessen végbe, először el kell érni egy meghatározott fokot, ahonnan a dolog visszafejlődhet, tehát először fejlődésre van szükség. Ha csak — mit sem törődve a tudománnyal — valaki nem úgy fogja fel a dolgot, hogy valamiféle teremtő újra és újra létrehoz egy fejlett világot, ami azután újra és újra visszafejlődik. Az élet és a halál elválaszthatatlan. De a halálhoz először élet kell, az élet az alapvető. Ha az anyagi világ folyamatainak az alapja magában az anyagi világban van — ahogyan azt már kimutattuk — akkor e folyamatok alapvető tendenciája a fejlődés. A visszafejlődést tartani alapvető tendenciának annyit jelent, mint az anyagi világ objektív folyamatainak az alapját, mozgatórugóját az anyagi világon kívülre, a túlvilágra helyezni. De aki így vélekedik, annak el kell ismernie, hogy elveti a tudományt és helyébe állítja a hitet — vagyis el kell ismernie, hogy nézete alátámasztására nincsenek elfogadható érvei.

A metafizikusok a fejlődés elvével gyakran az „örök körforgás" elvét állítják szembe. Ezt a körforgást pedig mint a már megtett útnak újra és újra való változatlan megismétlődését fogják fel.

Vico olasz filozófus (1688—1744) elmélete szerint a társadalom ugyanúgy végigmegy a gyermekkor, ifjúság, érett férfikor és hanyat-

lás szakaszain, mint az egyes ember. A vallásos, lovagi és tudományos korszak után bekövetkezik majd a hanyatlás, de ezt a társadalom újjászületése, az új gyermekkor fogja ismét követni.

Az imperializmus korszakában a máshol már idézett Oswald Spengler reakciós német idealista filozófus (1880–1936) „A Nyugat alkonya" c. művében jelenik meg ismét a körforgások elmélete. Spengler a történelmet különböző egymástól független „kultúrákra" osztja, amelyeknek mindegyike befutja a keletkezés, virágzás és elhalás időszakát és szerinte a „nyugati kultúra" a XIX. században a hanyatlás szakaszába lépett.

Ma is nagy divatja van az Egyesült Államokban és Angliában azoknak az elméleteknek, amelyek a társadalom hanyatlását igyekeznek bizonyítani.

Így akarják a burzsoázia ideológusai osztályuk pusztulásának folyamatát az egész világ tragédiájaként feltüntetni.

Azonban az ilyen szakadatlan ismétlődés ugyancsak ellentmond az objektív valóság természetének.

A világon nem található két teljesen egyforma falevél. Hogyan létezhetne hát nem is két, hanem végtelen sok teljesen egyformán lezajló, egymást követő folyamat. Az ellentétek harca következtében az új — s ez kitűnik az előzőekben már kifejtettekből — soha nem lehet csupán a régi változatlan megismétlődése.

Bizonyos körforgás, bizonyos ismétlődés természetesen lehetséges. De amennyiben ilyen körforgás van, az először is sokkal nagyvonalúbb, mint ahogyan azt a metafizikusok felfogják. Nem merül ki abban, hogy a Föld szakadatlanul körülfutja napkörüli pályáját, hogy ugyanazon fajon belül különböző nemzedékek követik egymást, hogy a társadalomban szakadatlanul termelnek és fogyasztanak, lényegében azonos viszonyok között. Ellenkezőleg. A társadalom alapjaiban különböző, mind fejlettebb formációi váltják egymást. Változnak nemcsak az egyedek, hanem a fajok is. S a Föld, a Naprendszer, a csillagok maguk is keletkeznek, fejlődnek, elpusztulnak és helyet adnak új csillagoknak. Másodszor: amennyiben van is egy ilyen óriási méretű körforgás, az a már kifejtett okokból kifolyólag nem lehet puszta ismétlődés. Kizárt dolog, hogy az anyag végtelen sok lehetséges mozgásformája közül mindig csupán meghatározott mozgásformák realizálódnak. A fejlődés valóban nem egyenesvonalú, hanem tartalmaz kitérőket, átmeneti visszaeséseket, bizonyos ismétlődéseket is. A fejlődés vonalát az egyenesnél sokkal jobban megközelíti a spirálvonal, ami kör is, meg egyenes is.

A körforgás bizonyos elemei, az ismétlődés bizonyos elemei nem mondanak ellent a dialektikus materializmusnak. Éppen a dialek-

tikus materializmus az, amely az objektív folyamatokat a maguk gazdagságában, bonyolultságában mutatja meg. De a bonyolult folyamatnak csupán egyik oldalát kiemelni és a többitől elvonatkoztatni — adott esetben csupán a körforgás, a bizonyos ismétlődés mozzanatát kiemelni — metafizikus egyoldalúság, önkényesség.

A dialektikus materializmus tanulmányozása során kiindultunk a világ anyagi természetéből, az anyag és mozgás elválaszthatatlanságából, a mozgás abszolút jellegének a feltárásából. Láttuk, hogy ez a mozgás egyben bonyolult fejlődési folyamat, végtelen sok összefüggéssel, mennyiségi és minőségi változásokkal. Feltártuk a fejlődés alapját, belső tartalmát, mozgatórugóját, az ellentétek viszonylagos egységét és abszolút harcát. Így jutottunk el a fejlődés törvényének, a fejlődésnek, mint a változások közt alapvető folyamatnak a felismeréséhez, s ahhoz, hogy a fejlődés törvényszerű folyamatát a maga gazdagságában lássuk. Megismerkedtünk tehát a fejlődés dialektikus materialista koncepciójával. Most már világos lehet számunkra, hogy ehhez képest valóban mennyivel szegényebb, egyoldalúbb, milyen hamis a lapos evolucionizmus, a fejlődés metafizikus koncepciója, nem is beszélve a fejlődést nyíltan tagadó nézetekről.

A marxista–leninista dialektika a fejlődés legáltalánosabb törvényeivel foglalkozó tudomány. A fejlődési folyamat összes oldalainak, törvényszerűségeinek magva, megalapozója az ellentétek egysége és harca. Ezért jelenti ez egyben a dialektika lényegét.

Az egyes problémákkal kapcsolatban igyekeztünk rámutatni arra, hogy a fejlődésnek ez a korszerű, tudományos, gazdag koncepciója, milyen termékeny útmutatásokat ad a társadalmi gyakorlat, a tudomány fejlődése számára. Éppen ebben van a jelentősége. Nem csodakulcs ez, mely minden zárat nyit, minden problémát egymaga megold. A konkrét problémák megoldásához konkrét kutatás, sok-sok munka kell. De ennek sikeres elvégzéséhez ad gazdagon gyümölcsöző szempontokat, útmutatásokat a marxista–leninista dialektika. A világ megismerésének és forradalmi átalakításának tudományos módszerét nyújtja számunkra.

Nem nehéz felismerni, hogy *a fejlődés dialektikus materialista koncepciója hatalmas fegyver a forradalmi fejlődés élharcosai, a marxista–leninista pártok kezében.* A szocializmus, a kommunizmus felépítése a világtörténelem legnagyobb feladata, melynek megoldására tíz- és százmilliós tömegek energiáját kell kibontakoztatni, összefogni, tudatosan irányítani a társadalmi élet roppant bonyolult viszonyai, gyors és éles fordulatai között. Az élet ilyen bonyolult szövevényében eligazodni, minden körülmények között megtalálni a megfelelő utakat és módszereket, elkerülni a túlságosan nagy hibá-

kat, hamar felismerni és kiküszöbölni az előforduló hibákat, lehetetlen a dialektikus módszer nélkül. Figyelemreméltó, hogy Lenin 1915–16 telén, az első világháború és a forradalom előkészítése időszakának rohanó forgatagában hónapok szívós munkájával több ezer oldal filozófiai irodalmat dolgozott fel — ezek között is elsősorban Hegelnek a munkáit. Ennek a munkának a során, Hegel kritikájából kiindulva tovább gazdagította a dialektikát. A „Filozófiai füzetek", mely Lenin ez időszakban készített filozófiai feljegyzéseit tartalmazza, egyben bepillantást ad a legnagyobb forradalom vezérének „alkotó műhelyébe".

A fejlődés marxista–leninista koncepciója elvi szilárdsággal, önbizalommal vértezi fel azokat, akik az új életért harcolnak. Lehetővé teszi, hogy ne ijedjenek meg a problémáktól, a nehézségektől, de még az átmeneti helyenkénti vereségektől sem. Ugyanakkor megóv az elbizakodottságtól, a problémák leegyszerűsítésétől — tehát attól, ami a legnagyobb veszély, mely forradalmárokra leselkedik.

A materialista dialektika megmutatja, hogy az új törvényszerű megjelenése és győzelme a fejlődés folyamatának lényeges sajátossága. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az új győzelme simán, könnyen, egyenes vonalban bontakozik ki. Különösen éles konfliktusokban történik az új győzelme az osztálytársadalmakban, amelyekben az újat képviselő erőknek meg kell küzdeniök a fennálló hatalommal, a reakciós osztályok szervezett ellenállásával. A munkásosztály hatalomrajutása után az új kibontakozását a fennálló hatalom segíti, ami különösen kedvező feltételeket jelent az új számára. Győzelme azonban itt is harcot, az újnak — ami kezdetben sokszor még gyenge — a felkarolását, a párt és a dolgozó tömegek által történő támogatását követeli meg. Az új jellegéből következik az is, hogy felismerése amennyire fontos, gyakran éppen olyan bonyolult. Nem minden dolog új, ami még nem volt, amilyen a maga nemében először jelentkezik. *Újnak tudományosan csak az tekinthető, ami az objektív fejlődéstörvények irányába mutat.* Ezért az új felismerése feltételezi ezeknek a fejlődéstörvényeknek az ismeretét a társadalmi életben, a mi korunkban a marxizmus–leninizmus ismeretét. Az új felismerése és felkarolása fontos jellemvonása a kommunistáknak, és a tudomány minden forradalmárának is, de ez a jellemvonás csak megfelelő ismeretek és gyakorlati tapasztalatok megszerzésével fejleszthető ki.

IV.

ANYAG ÉS TUDAT. A MEGISMERÉS FOLYAMATA

Az előző fejezetekben az anyag legáltalánosabb sajátosságait vizsgáltuk. Megállapítottuk, hogy létezése nem tételez fel, sőt ki is zár mindenféle szellemi „teremtőt", mindenféle „túlvilágot"; hogy az anyagi valóság saját összefüggéseinek és fejlődésének a törvényeit követi és ennek megfelelően hozza létre formáinak minden gazdagságát.

Ebben a fejezetben a tudat legáltalánosabb sajátosságait fogjuk tanulmányozni. Honnan származik, hogyan jött létre az emberi tudat, a gondolkodás és megismerés emberi képessége? Képes-e tudatunk a valóság megismerésére? Hogyan halad előre a megismerés, milyen alapvető törvények határozzák meg fejlődését? Milyen szerepet játszik a megismerés az ember felemelkedésében, a társadalom előrehaladásában?

Láthatjuk, hogy mindezek a kérdések szerves részét képezik mind a filozófia alapkérdésének, mind pedig annak a kérdésnek, hogy a dialektika törvényei érvényesülnek-e a gondolkodás területén. Érthető tehát, hogy velük kapcsolatban is végighúzódik a filozófia egész történetén a materializmus és az idealizmus, továbbá a dialektika és a metafizika harca. És e harcnak ebben a vonatkozásban is fordulópontját jelenti a dialektikus materializmus kidolgozása, az ismert társadalmi és tudományos feltételek alapján.

A Marx előtti materializmus nagy érdeme volt, hogy elvetette az emberi tudat túlvilági eredetét hirdető idealista és vallásos tanításokat, mint amelyek minden tudományos alapot nélkülöznek. A tudat tényleges kialakulási folyamatát azonban nem tudta megmutatni. Ehhez egyrészt a természettudományos ismereteknek kellett felhalmozódniuk. Másrészt — és ez legalább olyan fontos volt, mint az előbbi — ki kellett dolgozni a történelem materialista felfogását. Ugyanis az emberi tudat, mint látni fogjuk, meghatározott termé-

szeti feltételek alapján, de csak társadalmi fejlődés eredményeként jöhetett létre. Ezért egy olyan materializmus, mely az embert pusztán természeti és nem társadalmi lénynek tekinti, az emberi tudat kialakulásának a folyamatát még akkor sem magyarázhatja meg, ha egyébként a természeti előfeltételeket megteremtő biológiai-fiziológiai fejlődés tényeivel számot vet.

A régi materializmus jelentős vívmánya volt, hogy az agnoszticizmussal, az idealizmusnak ezzel a ravasz, a világ megismerhetetlenségét hirdető formájával szembeállította azt a tanítást, mely szerint mindaz, ami az ember tudatában megtalálható, végső soron az objektív valóság visszatükrözése, és az emberi tudat, ha jól használják fel, képes a valóságot hűen visszatükrözni. Azonban utóbbit, azaz a világ megismerhetőségét, nem tudták bebizonyítani. A világ megismerhetősége ugyanis nem a spekuláció, hanem a gyakorlat kérdése. *És az emberi gyakorlat gazdag tartalmát, valamint a megismerésben betöltött szerepét csak a marxista filozófia fedte fel.*

A marxista filozófia volt továbbá az első olyan materialista filozófia, mely a gondolkodást, a megismerést mint bonyolult dialektikus folyamatot vizsgálta, mely képes volt megtalálni és figyelembe venni a tudat területén is a természet és a társadalom legáltalánosabb, közös dialektikus fejlődéstörvényeit.

A dialektikus materializmus mutatta ki a tudat igazi aktív, az objektív valóságra formálóan visszaható szerepét is. A tudat valóságos aktivitása ugyanis csak a társadalom fejlődésének a folyamatában és csak a gyakorlattal való kapcsolatán keresztül bontakozhat ki.

A fentieknek megfelelően ebben a fejezetben a következő főbb témakörökbe foglalva tekintjük át a dialektikus materializmusnak a tudattal kapcsolatos legfontosabb tanításait:

Az anyag elsődlegessége és a tudat másodlagossága — a tudat kialakulása;

A világ megismerhetősége — a gyakorlat szerepe a megismerésben. Az objektív igazság;

A megismerés fokozatai és történelmi útja. Abszolút és viszonylagos igazság;

A tudat aktivitása, elmélet és gyakorlat egysége. Szükségszerűség és szabadság.

Le kell azonban szögeznünk, hogy fentiek nem merítik ki a tudattal kapcsolatos, filozófiai tudományok tárgykörébe tartozó problémákat, s méginkább nem a tudattal kapcsolatos összes tudományos kérdést.

1. Az anyag elsődlegessége és a tudat másodlagossága — a tudat kialakulása

Materialista gondolkodók már igen régen felvetettek zseniális gondolatokat az ember s vele az emberi tudat kialakulásával kapcsolatban. Az ókori görög materialisták közül Anaximandros azt hirdette, hogy az ember nálánál primitívebb élőlényekből (a halakból) alakult ki, Anaxagoras a kéz munkájában látta az emberi gondolkodás kialakulásának alapját. A francia felvilágosodás korának materialistái közül Diderotnál találunk előremutató elképzeléseket az ember történelmi kialakulására, valamint az életkörülmények alakító hatására általában az élővilág fejlődésében. Annak a nagy fejlődési útnak, melynek során a gondolkodó ember létrejött, a fő láncszemeit azonban csak később találta meg a tudomány. És ezt a körülményt az idealizmus, a vallásos nézetek képviselői szerényen kihasználták.

A vallásnak pl. kedvelt érve a következő: az emberi tudat egy igen sajátos, a természet mindennapi jelenségeitől lényegesen különböző valami — ezért az emberi tudatot csakis egy szintén tudatos, de az embernél sokkal hatalmasabb lény hozhatta létre. Az emberi tudat tehát isten létére utal. Nem az anyagnak, hanem a bennünk lakozó, de a testtől független léleknek a megnyilvánulása.

A megismerés fejlődésével azonban az idealizmust, a vallást ezen a ponton is vereség érte. Ma már tudományosan ismerjük a tudat kialakulásának fő vonalait és a tudat számos szükségszerű kapcsolatát az anyaggal és különböző anyagi folyamatokkal.

Ezekre támaszkodva a dialektikus materializmus a következő alapvető tanításokat dolgozta ki az emberi tudat kialakulásáról és természetéről: *az ember, s vele az emberi tudat az anyag fejlődésének eredményeként jött létre; ennek a fejlődésnek két nagy szakasza volt: egy biológiai és egy társadalmi; az embert az állatvilágból a társadalmi fejlodés, elsősorban a munka emelte ki,* ez emelte ki az embert az állatvilágból és tette fokozatosan az embert a természet urává. Ugyanakkor az emberi tudat nem csak anyagi eredetű, hanem létrejötte után is anyagilag sokoldalúan meghatározott — *elválaszthatatlanul kapcsolódik az emberi agyhoz, ehhez a magasszervezettségű anyaghoz, az agy sajátos funkciója, az objektív valóságot tükrözi vissza.*

Azzal, hogy leszögezzük: a tudat anyagi eredetű, egy anyagi dolognak, az agynak sajátos funkciója, az anyagi valóságot tükrözi vissza — egyértelműen elhatároljuk magunkat az idealizmustól. Szembehelyezkedünk a testtől független léleknek a képzelődésével.

Ugyanakkor annak felismerésével, hogy az emberi tudat társadalmi fejlődés eredményeként alakult ki, hogy minőségileg magasabbrendű a legfejlettebb állatok intellektuális képességeinél is, hogy a gondolat nem valami anyagi tárgy, hanem az agy sajátos, a valóság visszatükrözésére képes funkciója — szakítunk a vulgármaterialista felfogással is.

Az idealizmus elszakítja a tudatot az anyagtól, önálló létezőnek tekinti, sőt belőle származtatja le az anyagi világot is. A vulgármaterializmus viszont megengedhetetlenül leegyszerűsíti és így eltorzítja az anyag és a tudat kapcsolatát; a gondolkodást fizikai, vegyi, vagy biológiai mozgásra redukálja.

Nézzünk egy példát az utóbbira. „Azt álmodtam egyszer, hogy az ember agyvelejében valahol egy kis táblácska van, mely láthatatlan inacskákkal, erecskékkel van bevonva. Ez neveztetett álmomban emlékezet tablajának. A vér folyásának láttam tüzét, mint igen vékony sugárokat villámlás módjára a nevezett emlékezet táblájának erén szaladozni és ott apró barázdákat húzni, melyek abban emlékül megmaradtak." (Bessenyei György Vál. Műv. 231. old.)

Tekintsük át a dialektikus materializmus röviden összefoglalt felfogásának a bizonyítékait, azt az utat, melyet a tudomány a tudat kialakulásáról felrajzol.

Az emberi élet feltételei Földünkön, sőt maga a Föld is történelmi folyamat eredményeként jött létre. A Naprendszer, s benne Földunk kialakulásának megmagyarázására számos tudományos elmélet jött már létre. A legismertebb az úgynevezett Kant—Laplace elmélet, mely szerint az egész Naprendszer egyetlen izzó gáztömegből jött létre lehűlés, felgyorsulás és a fellépő nagy centrifugális erők hatására. Vannak ennél korszerűbb elméletek is. A magyarázatok még sokfélék ugyan, de a tudomány megdönthetetlen tényként szögezte le azt, hogy a Föld és rajta az életfeltételek valóban történelmileg keletkeztek.

Miután az élet feltételei a Földön létrejöttek, megkezdődhetett a tudat kialakulási folyamatának első nagy szakasza, a szervetlen anyagtól a szerveshez, majd az élettelen anyagtól az élőhöz való átmenet.

Az élet — ahogy Engels zseniálisan felismerte — *nem más, mint a bonyolultan szervezett anyagnak, a fehérjének a sajátos létezési módja.* E létezési mód megkülönböztető sajátossága abban van, hogy *a környezettel való anyagcsere az élő anyag fennmaradásának feltétele.* Természetesen az élettelen anyagnak is van bizonyos anyagcseréje a környezettel, ez azonban az élettelen test pusztulását jelenti (gondoljunk pl. a fémek oxidációjára és korróziójára).

Tudjuk, hogy a fehérjék fő alkotóelemei az úgynevezett aminósavak, melyek viszont szervetlen anyagokból, elsősorban szénből, hidrogénből, oxigénből és nitrogénből állnak, olyan elemekből, melyek a Földön bőségesen találhatók. Aminósavakat ma már szintetikusan elő tudnak állítani és sikerült ezeket több ezres molekulasúlyú anyaggá polimerizálni. Amilyen mértékben halad előre a kémia a különböző fehérjék összetételének és szerkezetének megállapításában, úgy kozeledik a fehérje mesterséges előállításának megoldásához.

Oparin kimutatta, hogy kolloid oldatban létrejöhetnek olyan testecskék — ún. koacervátumok — melyek képesek a környezettel bizonyos, az anyagcseréhez hasonló fizikai-kémiai kapcsolatba lépni. Törő professzor kísérletileg igazolta, hogy a csecsemőmirigyben végbemegy a még sejtszerkezettel nem rendelkező élő fehérje sejtté szerveződése. Ez a tény megdönti — bár egyelőre csak az élő szervezeten belül — Virchovnak azt a tételét, mely szerint sejt csakis sejtből lehet.

Az élet fejlődését a legegyszerűbb szervezetektől a legfejlettebbekig Darwin tárta fel. *Darwin hatalmas tényanyagra támaszkodva tudományosan bebizonyította a fajok fejlődését és a különböző fajok közötti történeti összefüggést.*

Darwin legfontosabb bizonyítékai: a paleontológia adatai, az összehasonlító anatómia és fiziológia, az embriológia és nem utolsó sorban az állattenyésztés évszázados gyakorlati tapasztalatai.

Mindezek, valamint a Darwin munkássága idején Schleiden és Schwann által kidolgozott sejtelmélet az élő világ egységét, az élő fajok változásait és történeti kapcsolatait mutatja.

Természetesen az a forma, melyet Darwin korszakalkotó felfedezésének adott, még kezdetleges volt. A fajok fejlődését bebizonyította, a fejlődés okainak, mozgatóerőinek kérdésére azonban csak hiányos és egyoldalú választ tudott adni.

Darwin a fajok fejlődésének számos okára célzott. Ilyenek: Az életfeltételek, életkörülmények változásai, az utód-egyedek kisebb-nagyobb különbségei, a nemi kiválasztás stb. Azonban azt tartotta, hogy a természetes kiválasztódásnak, vagyis annak a folyamatnak, amelyben a változó életfeltételeknek leginkább megfelelni tudó élő egyedek maradnak fenn és örökítik át tulajdonságaikat, a fő hajtóereje a túlnépesedés és a fajon belül ennek következtében kialakuló küzdelem. Itt kritikátlanul átvette Malthus reakciós túlnépesedési elméletét. A valóságban — ahogy azt a szovjet biológia, Darwin elméletének továbbfejlesztője bebizonyította — nem a fajon belüli küzdelem, hanem az élő szervezetnek a belső sajátosságai és változó

környezetével való sokoldalú kölcsönhatása a fajok fejlődésének az alapja. *A fajon belüli küzdelem nem abszolút biológiai törvény.* A fajon belül található „küzdelem" és „segítség" is (egyedek egymásra utaltsága), de mindez legfeljebb egyik tényezője a fejlődésnek.

Darwin felfedezése új korszakot jelentett a biológiában. Világnézeti jelentőségét pedig mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy Engels ama három felfedezése között említi, melyek a dialektikus materializmus kialakulásának, az egész filozófiában lezajló gyökeres fordulatnak közvetlen természettudományos alapját képezték.

Az élő szervezetek, a fajok fejlődéstörténete egyben annak a története is, ahogyan a magasabbrendű állatoknál kialakult a központi idegrendszer, az agy.

Már a legegyszerűbb élő szervezeteknél megtalálható az ingerlékenység, vagyis a szervezetnek, mint egésznek meghatározott reakciója meghatározott külső behatásokra. A fejlődés folyamán azután először külön kis testecskék — pl. az egysejtűeknél fényérzékeny festéktestek, majd a többsejtűeknél külön érzősejtek jönnek létre, a szervezet egyre jobban differenciálódik. A továbbiakban az idegsejtekből idegszövetek, majd több helyi idegközpont jön létre, melyből kialakul az egységes idegrendszer, s annak központja az agy.

Egysejtű lényeknél az ingerek felfogását maga a sejtfal végzi, az élelem bekebelezése állábakkal történik. A medúzák testét már specializálódott idegsejtek szövik át, melyek diffúz idegrendszert alkotnak. Az idegsejtek fokozatosan idegdúcokba összpontosulnak, mint az a gilisztánál látható. Az idegdúcok egymással kapcsolatban vannak, közvetítik az ingert. A rovaroknál a dúcok idegláncá kapcsolódnak, tehát már idegrendszerük van, de még több központtal.

Az idegrendszer kialakulására az vezet, hogy az élőlény a külső hatásokra egyre differenciáltabban reagál és a szervezetben egyre bonyolultabb munkamegosztás alakul ki, amely fokozatosabb alkalmazkodást tesz lehetővé, s ezért a természetes kiválasztódás folyamán felhalmozódik, megszilárdul. *A mind bonyolultabbá váló szervezet működésének legfontosabb szabályozója az idegrendszer.*

E folyamattal együtt halad az idegsejtek specializálódása.

Az idegrendszer kifejlődése egyben az érzékszervek kifejlődése is. A gilisztánál már nemcsak külön érző és mozgatóidegek vannak, hanem a feji részén kezdenek csoportosulni az idegsejtek, serték és csápok nőnek ki. Szeme még nincs, de festékszemcséjével reagál a fényre. A rovaroknak már szemük, szaglószervük van. Feltehetően az idegrendszer létrejöttével válik az egyszerű ingerlékenység érző-

képességgé. *Az érzékszervek segítségével már a dolgok egyes tulajdonságainak a visszatükrözése válik lehetségessé.*

A gerinceseknél a rovarok ideglánca gerincvelővé fejlődik, mely már egységes központi idegrendszer. A lándzsahalban csak gerincvelő van, szeme, fejlettebb érzőszervei még nincsenek. A magasabbrendű szervezetekben továbbfejlődik a távolabbi környezet-felismerési képesség is: létrejön a szaglás, látás, hallás szerve. Ezekkel párhuzamosan a gerincvelő egyik végén dudorodás keletkezik, ebből alakul ki a koponya agyvelő, ezen belül először az agytörzs, majd sorra a nyúltagy, kisagy, középagy, végül a nagyagy-féltekék. Az agytörzs és a nagyagy-féltekék együtt képezik az idegközpontot. A nagyagy-féltekék egyre nőnek a többi rész, elsősorban a gerincvelő rovására. A gerincagy és a koponyaagy súlyaránya a teknősbékánál 1 : 1, a galambnál 1 : 2, a kutyánál 1 : 5, a csimpánznál 1 : 15 s az embernél 1 : 49. És itt a mennyiségi változás minőségi változást is tükröz.

Az érzékszervek fejlődése, a központi idegrendszer kialakulása alapján válik lehetővé a tárgyak észlelése. Vagyis a tárgyra vonatkozó fény, hang. stb. érzékletek alapján a tárgyak egységes érzeki képének létrejötte az agyban. Az észlelés képessége csak a magasabbrendű állatoknál található meg.

Az emberi tudat kialakulásának biológiai előtörténete folyamán tehát létrejött az a fiziológiai apparátus, mely alapját képezhette a további fejlődésnek. E fiziológiai apparátus működését — a magasabbrendű állatok idegtevékenységét kutatva — Pavlov tárta fel.

A központi idegrendszer alapján létrejövő legelemibb pszichikai reakció a reflex. Anyagi hatások, ingerek érik az érzékszerveket, az érzőidegek felfogó végkészülékeit, amelyek erre ingerületbe jönnek. Az érző idegpályák az ingerületet továbbítják a megfelelő érzőideg központba, amely kapcsolatban van a megfelelő mozgatóideg központtal. Ez utóbbitól indul ki a reakció a mozgatóidegeken és azoknak a mozgatóizmokkal kapcsolatban levő végkészülékein keresztül, melyek a megfelelő izmokat meghatározott mozgásra késztetik. Ezt a folyamatot nevezik reflexnek. A reflexben szereplő közvetítésnek (a külső inger továbbítása az agyba, itt az érzőideg-reakció áttétele a mozgatóidegekre, a mozgatóideg-végkészülékek hatása az izmokra) bioelektromos és biokémiai reakciókon alapszanak.

Ezek a reakciók: anyagi folyamatok. Maga a reflex pedig pszichikai folyamat, „tudati" folyamat: a külső inger átalakulása „tudati ténnyé", s ennek közvetítésével megfelelő reagálás a külső ingerre.

Az egzakt kísérleti módszerekkel dolgozó idegrendszer — fizio-

lógia, melynek alapjait Pavlov dolgozta ki, kimutatta, ez a pszichológiai folyamat anyagi folyamatokhoz van kötve.

A reflexek jelentős része olyan kapcsolat egy-egy érző és mozgatóideg apparátus között, mely nélkülözhetetlen az élő szervezet fennmaradásához, s mely utódról-utódra öröklődik. Ilyen reflexek pl. az emésztőnedvek kiválasztódása a táplálék ízének hatására, menekülés a szervezetre nézve veszélyes ingerektől. *Ezeket nevezte Pavlov feltétlen reflexnek. Az ösztön nem más, mint különböző feltétlen reflexek sorozatának összekapcsolódása.* Nagyrészt ez irányítja az állatok egész magatartását.

A feltétlen reflexek elemzésén túl Pavlov felfedezte a feltételes reflexeket.

Ha egy olyan ingerrel, mely feltétlen reflexet vált ki, huzamosabban összekapcsolódik egy másik inger is, akkor idővel ez is képes lesz önmagában kiváltani azt a reakciót, melyet az előbbi inger váltott ki. Az új ingert felfogó idegközpont és a már meglevő feltétlen reflexben szerepet játszó mozgatóideg-központ között egy új, időleges kapcsolat létesül, — ezt nevezte Pavlov feltételes reflexnek. Ha azután egy ideig ismét nem kapcsolódik össze az új inger azzal, amely feltétlen reflexet vált ki, a feltételes reflex elmarad. Azonban bizonyos feltételes reflexek a körülmények folytán úgy megrögződnek, hogy feltétlen reflexszé alakulnak és szemben a feltételes reflexszel, át is öröklődnek.

Minden ilyen megrögződött feltétlen reflex valamikor mint feltételes reflex jött létre, viszont amikor az életkörülmények megváltoznak a szükségtelenné vált feltétlen reflexek — bár rendszerint csak igen lassan — megszűnhetnek.

A feltételes reflexekről szóló, kísérletileg bizonyított tanítás megadja a magyarázatát az állatok tanulékonyságának, a változó környezethez való alkalmazkodásuknak és az ösztönök kialakulási folyamatának. *A közvetlenül érzéki kapcsolatokon alapuló feltétlen és feltételes reflexeket Pavlov első jelzőrendszernek nevezte.*

A feltételes reflexekben már benne rejlik az emberi tudat kialakulásának lehetősége. Az emberrel létrejön egy sajátos inger, mely a legtöbb feltétlen reflexhez, és más feltételes reflexekhez kapcsolódva képes újtípusú feltételes reflexet létrehozni, s ezzel döntő jelentőségre tesz szert. *Ez az új sajátos inger a szó, a beszéd, mégpedig annak elsősorban nem fizikai formája (a hangok), hanem tartalma, jelentése.* Ezzel a legtöbb reakciót nemcsak a tárgyak, hanem azok neve is képes kiváltani. *A tárgyak közvetlen jelzései (érzetek stb.) mellett és ezek alapján létrejönnek a jelzések jelzései. Ezt nevezte Pavlov második jelzőrendszernek.* Fiziológiai szempontból a más-

dik jelzőrendszer fiziológiai apparátusának a létrejötte képezi annak a gyökeres, minőségi változásnak az egyik lényeges mozzanatát, mely minőségi változás végbement az emberi gondolkodás kialakulásával.

Ez a gyökeres fordulat azonban már elsősorban és döntően társadalmi fejlődés következtében zajlott le.

Igaz, a biológiai fejlődés sem zárult le véglegesen. Az életkörülmények és a tevékenység változásával pl. tovább fejlődött, differenciálódott és finomodott magának az agynak az állománya, mint ahogy bizonyos további változások mentek végbe az egész emberi testen. Ez azonban a társadalom létrejöttével egybecső emberré válás után a további fejlődés szempontjából egyre inkább másodlagos jelentőségűvé vált.

A növényeknél és állatoknál elsősorban a szervezet megváltozása biztosítja a változó életkörülményekhez való alkalmazkodást. Azonban már a magasabbrendű állatoknál a szervezet, az egyes szervek változása egyre lassúbb és fokozatosabb, az alkalmazkodást egyre nagyobb mértékben segíti elő a feltételes reflexek képződése, a viselkedés változása.

Az ember megjelenésével azután ebben a tekintetben is minőségi változás következik be: *a fejlődést most már döntő módon a munkaeszközöknek, az ismereteknek, a termelőerőknek a fejlődése biztosítja. A szervezet fiziológiai változásai már nem játszanak döntő szerepet, szerepük csökken.* Ezzel egyben a környezethez való alkalmazkodást is mind nagyobb mértékben az embernek a természet feletti uralma váltja fel. Azonban mindezek a problémák — kezdve az ember, az emberi gondolkodás közvetlen kialakulásától — már túlnőnek a biológia, a fiziológia keretein. *A további fejlődés magasabb törvényszerűségeknek, társadalmi törvényeknek van alárendelve.*

Az ember és vele a gondolkodás is társadalmi fejlődés eredménye, a munkának a terméke. Ezért csak a dialektikus materializmus, amely a társadalmi életet is képes tudományos materialista vizsgálat tárgyává tenni, képes tisztázni a tudat kialakulását, képes döntő cáfolatát adni az idealizmusnak.

A munka mindenekelőtt olyan emberi tevékenység, melynek során rendszeresen szerszámok használatával történik a természet tárgyainak elsajátítása és átalakítása. Ezzel szorosan összefügg a munka másik két lényeges ismertetőjegye: a munka céltudatos tevékenység és sok ember összeműködését feltételező társadalmi tevékenység.

A tudatos cselekvésnek és eszközök felhasználásának bizonyos csíráit már a legfejlettebb állatoknál, elsősorban egyes majomfajták-

nál, megtaláljuk. Elvégezték pl. a következő kísérletet: egy csimpánz ketrecében kellő magasságban gyümölcsöt függesztettek fel. Elhelyeztek a ketrecben két, egymásba illeszthető rudat is, melyekkel összeillesztés után a gyümölcs elérhető volt. A csimpánz, sok másféle sikertelen próbálkozás után felfigyelt a két rúdra, azokat össze is illesztette, s az így nyert eszközzel le tudta verni a felfüggesztett gyümölcsöt. Ez azonban még nem munka. A majom ugyanis az egyszer alkalmilag felhasznált eszközt nem tartja magánál további rendszeres felhasználás végett és — ami még lényegesebb — nem keres és nem alakít ki ilyen eszközt rendszeres felhasználásra. Márpedig az eszközt csak a céltudatos kialakítás és a rendszeres használat teszi szerszámmá, s ezzel a vele végzett megfelelő műveletet munkává. *A munkatevékenység legfontosabb mozzanata éppen a szerszámot előállító tevékenység.*

Az ember őse a legfejlettebb majomfajtákhoz hasonló képességekkel rendelkező élőlény volt, melynél azonban még nem rögződtek meg annyira az ösztönök és az életmód, mint a mai majomfajtáknál. Ez az élőlény megváltozott körülmények közé kerülve, a fán való életmódról a síksági életre kényszerült. Mellső végtagjainak helyváltoztató funkciója mind alárendeltebb szerepet játszott. Ugyanakkor az új körülmények — a táplálék megszerzésének nehézségei, a védekezés szüksége a nálánál hatalmasabb állatok támadásaival szemben — csoportos életre és a mellső végtagok új funkcióinak a kialakítására kényszerítették. Az utóbbi új funkció kezdetben csak készentalált tárgyak — kövek, fadarabok — alkalmi megragadásában és felhasználásában állott. Hosszas tapasztalatszerzés után a kész tárgyak alkalmi felhasználását a rendszeres felhasználás, majd maguknak a felhasznált tárgyaknak az alakítása, formálása váltotta fel. Az állati tevékenység fokozatosan a munka jellegét vette fel. És ezzel párhuzamosan az állati közösség is új jelleget nyert — mindinkább társadalmi közösséggé vált. A szerszámok kialakításában ugyanis ennek egyes tagjai már nem csak saját tapasztalataikra támaszkodtak, hanem az egész közösségére. Sőt, a szerszámokat és a velük kapcsolatos tapasztalatokat továbbadták a következő nemzedékeknek. A csoport tagjainak együttműködése pedig egyre szervezettebb jelleget öltött. Megjelentek a munkamegosztásnak az elemei, kezdetben elsősorban a nem és korszerinti munkamegosztás formáiban.

Fentiek további, messzemenő változásokkal jártak. A mellső végtagok kézzé, a munka legfontosabb eszközévé váltak s ezen az alapon véglegesen megtörtént az átmenet a kétlábon járásra, ami egyebek közt a látókör kitágulásával járt együtt. A húsétel meg-

szerzésének lehetőségei alapján a csak növényi táplálkozásról a vegyestáplálkozásra való áttérés hozzájárult az agyállomány fejlődéséhez, valamint ahhoz, hogy a táplálék feldolgozása — tekintve, hogy a táplálék sokrétűbbé és koncentráltabbá vált — ne kösse le annyira a szervezet energiáit, mint az egyoldalú táplálkozás.

Ezek mind hozzájárultak a munka és a társadalmi együttélés legnagyobb horderejű következményének, a beszédnek és vele az emberi gondolkodásnak a kifejlődéséhez.

A munka, a szerszámhasználat és készítés óriási mértékben megnöveli a külvilágról szerzett tapasztalatokat. Ezek során feltárulnak a tárgyak mélyebb, tartósabb tulajdonságai és összefüggései. Olyan bonyolultabb összefüggések is felmerülnek, melyeket az egyes konkrét tárgyra vonatkozó észlelési kép és az ehhez kapcsolódó képzetek már nem képesek visszatükrözni. A magasan függő gyümölcs és a leveréséhez felhasználható fadarab összefüggése akkor, amikor mindkettő egyszerre előttünk van, érzékileg közvetlenül megragadható. De amikor magunkhoz veszünk egy fadarabot azzal, hogy majd felhasználjuk a gyümölcs leverésére, de a gyümölcs nincs előttünk, egy bonyolultabb és egyben mélyebb kapcsolat megragadását jelenti. A fadarabot ilyen esetben már nem egy meghatározott banánfürttel stb. hozzuk kapcsolatba képzeletünkben, hanem általában valami magasan függő tárggyal. Ebben már általánosítás rejlik. Az a felismerés, hogy a magasan függő banánban, a magasan levő madárfészekben stb. stb., bár ezek egészen különböző tárgyak, van valami közös. Mégpedig az, hogy mindegyik magasan van, de egy meghatározott hosszúságú fadarabbal mindegyik elérhető. Mindezt úgy foglalhatjuk össze, hogy a munka alapján a kialakuló embernek mondanivalója támadt. Azaz olyan ismeretei jöttek létre, melyek már csak általános formában, a beszéd, a szavak segítségével fejezhetők ki, mert túlmennek azon, amit pusztán érzékileg is rögzíteni lehet. Es az, hogy mondanivalója támadt, azt jelenti, hogy gondolatai támadtak. A gondolat ugyanis éppen a valóság általános, csak a szavak, a beszéd segítségével kifejezhető sajátosságait és összefüggéseit tükrözi vissza.

A munka azonban nemcsak mondanivaló létrejöttéhez vezetett, hanem a mondanivaló tényleges kimondásának, közlésének a szükségéhez is. Láttuk, hogy a munka társadalmi tevékenység, mely több ember összeműködésével és tapasztalataik kicserélésével, valamint e tapasztalatoknak nemzedékről nemzedékre való továbbadásával jár együtt. A mondanivaló fokozatos létrejöttéből és kimondásának szükségéből született meg a beszéd és a nyelv. A nyelv a gondolkodás és gondolatkozlés sajátos eszköze, mely szókészletből

és nyelvi szabályokból áll. Mindezek a munka alapján, a gyakorlati tevékenység során hosszú idő alatt fokozatosan alakultak ki, csiszolódtak és fejlődtek. Az egyes közösségekben fokozatosan kialakították a szavak fizikai formáját (hangok, hangcsoportok, majd jóval később az írásjelek), melyeknek meghatározott értelmet tulajdonítottak. A szavak rendje, egymáshoz való viszonya is mindinkább meghatározott tartalom kifejezőjévé vált, létrejöttek bizonyos nyelvi szabályok. A gondolkodásnak és a gondolat másokkal való közlésének a nyelv segítségével történő megvalósulása a beszéd. A munka alapján a nyelv kialakulása jelzi az emberi gondolkodás kialakulását. A biológiai fejlődés során létrejöttek az emberi tudat kialakulásának fiziológiai előfeltételei. Mint már rámutattunk, az első jelzőrendszer fiziológiai apparátusa magában rejti a második jelzőrendszer kialakulásának a lehetőségét. Ezt a lehetőséget azonban csakis a fent röviden vázolt társadalmi fejlődés, a munka, ezzel kapcsolatban szerszám-használat és készítés és társadalmi együttműködés kifejlődése realizálhatta. Az ember őse, miközben a természet tárgyait a munkatevékenység során formálta, saját magát is emberré formálta.

Az emberi gondolkodás elszakíthatatlanul összekapcsolódik a nyelvvel és a beszéddel. Az utóbbiak pedig mindig a szavak és mondatok valamilyen fizikai formájához (hangcsoportok, szóképek stb.) kapcsolódnak. Ily módon a gondolkodásnak valamiféle testtől független lélekre való idealista visszavezetése, a gondolkodásnak, mint az anyagtól független valaminek a felfogása ebben a vonatkozásban is képtelenség. A tudatról szólva Marx aláhúzta, hogy „ez sincs eleve, mint tiszta tudat. A szellemre eleve ránehezül az átok, hogy meg van terhelve anyaggal, amely itt megmozgatott légrétegek, hangok, egyszóval a beszéd formájában lép fel. A beszéd olyan régi, mint a tudat, a beszéd a gyakorlati, más emberek számára is létező tudat, amely tehát a magam számára is csak ezzel válik létező, valóságos tudatlá és a beszéd, miként a tudat, csak a más emberekkel való érintkezés szükségletéből, kényszerűségéből keletkezik." *(Marx—Engels.* A német ideológia. 13. old.) A gondolkodásnak és a beszédnek ezt a kapcsolatát pszichológiai és fiziológiai vizsgálatok is teljes mértékben alátámasztják. Pszichológiai vizsgálatok során kiderítették, hogy amikor az ember gondolkodik, a tudatában felmerülő érzéki emlékképek csak kísérőjelenségek, illusztrációk, de a gondolkodás maga a nyelvi anyag segítségével történik. Pl. a végtelenre gondolva az egyik emberben a végeláthatatlan síkságok, a másikban a matematika végtelenjének, egy fekvő nyolcasnak a képe jelenik meg stb., de gondolatuk tartalma ugyanaz. És ezt a tartalmat egyik

emlékkép sem fejezi pontosan ki, csakis a végtelen fogalma, amely a végtelen szó nyelvi formájában jelenik meg. A fiziológiai vizsgálat pedig kimutatta, hogy miközben az ember gondolkodik, a beszédizmok megfelelő vibrációja is fellép igen csekély, de regisztrálható intenzitással.

Az eddigiekben az emberi tudatnak csak egy mozzanatát, a gondolkodás képességét vizsgáltuk meg történelmi kialakulásában. De *ugyanígy végigkísérhető és anyagi alapjaira visszavezethető minden, a tudat kategóriájába tartozó jelenségkör: érzelem, akarat, jellem, eszmék, ismeretek stb.* Mindezeknek fiziológiai feltételei évmilliók biológiai fejlődésébe nyúlnak vissza. De *bennük minden, ami sajátosan emberi, a munkának, ebben az emberek együttműködésének, a társadalom anyagi életfolyamatának a fejlődésében leli magyarázatát. Ha az emberről lefejtünk mindent, ami társadalmi fejlődésnek az eredménye, a majomhoz jutunk.*

Az ismertetett vizsgálódások eredményeinek döntő világnézeti jelentőségük van. *Megmutatják, hogy nemcsak az anyagi világ létezése, de az anyag fejlődése során kialakult emberi tudat létezése sem tételez fel semmiféle szellemi alkotót.* Megmutatják, hogy szemben az anyaggal — mely öröktől fogva létező objektív realitás — a tudat az anyag fejlődésének az eredménye és minden oldalról az anyaghoz kapcsolódik. Tehát valóban az anyag az elsődleges és a tudat a másodlagos.

Láttuk, hogy a tudat anyagi meghatározottsága valóban igen sokoldalú: a tudat az anyag fejlődésének eredményeként jött létre (biológiai és társadalmi fejlődés együttes eredményeként); a tudat elválaszthatatlan az agytól, ettől a bonyolult felépítésű anyagtól és ennek anyagi (fiziológiai, kémiai, fizikai) folyamataitól; a tudat az anyagi valóság visszatükrözésére jött létre az emberi munka során; az emberi tudat leglényegesebb mozzanata, a gondolkodás elválaszthatatlan a „gondolat közvetlen valóságától", a beszédtől és ennek fizikai formájától (hangcsoportok, szóképek): s végül, de nem utolsó sorban kialakulásán túl a tudat minden további fejlődését is a társadalom anyagi életfolyamatának a fejlődése határozza meg alapvetően.

A fentiekhez azonban hozzá kell tennünk: az, hogy *a tudat minden tekintetben anyagilag meghatározott, nem jelenti azt, hogy a tudat maga is anyag. A tudat* más mint az anyag, *az anyag sajátos visszatükrözése.* A tudaton kívül a valóság tárgyainak természetesen másféle visszatükrözései is léteznek (pl. a tárgyak optikai képe a sötétkamra képernyőjén). *A tudat* azonban sajátos tükörkép. *Legfőbb sajátossága az, hogy az ember társadalmi gyakorlatának egy*

mozzanata és bonyolult kifejezője a tudat. Átfogó képet a tudat sajátosságairól a működését meghatározó törvényszerűségek adnak: a megismerés folyamatának legáltalánosabb törvényszerűségei (ezeknek a világnézeti és módszertani szempontból legalapvetőbb részével a következő fejezetben foglalkozunk, részletes tárgyalásuk a dialektikus logikának, a marxista filozófia e fontos diszciplinájának a feladata); a társadalmi tudat egyes formáinak (tudomány, erkölcs stb.) alapvető fejlődéstörvényei (amelyeket, mindenekelőtt a történelmi materializmus tanulmányoz); a helyes gondolkodás elemi törvényszerűségei (melyek a formális logika tárgykörébe tartoznak); a lelki folyamatok kölcsönhatásának (pl. érzelem és gondolkodás kapcsolatának stb.) a törvényszerűségei (a pszichológia foglalkozik ezekkel) stb.

Az egyetlen mód, ahogyan a tudomány igazán megmutathatja a valóság valamely jelenségének mivoltát az, hogy rámutat az adott jelenség mozgásának törvényszerűségeire, keletkezésének és fejlődésének törvényszerűségeire, összefüggéseire más jelenségekkel. Így vagyunk a tudattal is. Ennek ellenére az idealizmus mindenféle képzelődéseket tálal fel, ha a tudatról van szó. A vulgármaterializmus pedig „megelégszik" néhány hasonlattal vagy a gondolkodás egyes fiziológiai kísérőjelenségeinek a felmutatásával.

Engels zseniálisan előre látta, hogy a tudomány kísérleti úton képes lesz az agynak a gondolkodással kapcsolatos fizikai és vegyi mozgásait feltárni. Ugyanakkor aláhúzta, hogy mindez nem meríthető ki a gondolkodást. *(Engels.* A természet dialektikája. 257—258. old.) A dialektikus materializmus nem intézi el ilyen „egyszerűen" a problémát. Arra a kérdésre, hogy mi a tudat? — ezt válaszolja: *A tudat a valóság sajátos visszatükröződése az ember fejében.* És ha tudni akarjátok, melyek a tükröződés sajátosságai, ismerjétek meg a tudat kialakulását, működésének és fejlődésének szerteágazó törvényszerűségeit, a tudat kapcsolatát más jelenségekkel, elsősorban a társadalmi gyakorlattal — s akkor kimerítő választ kaptok a kérdésre. A tudat legalapvetőbb összefüggéseit, mozgástörvényeit pedig maga a dialektikus materializmus tisztázza akkor, amikor megoldja a filozófia alapkérdését és feltárja a valóság legáltalánosabb, a tudat területén is érvényesülő dialektikus mozgástörvényeit. Ezzel átmenetileg és módszertanilag megalapozza az összes, a tudattal foglalkozó tudományokat és tudományágakat.

A tudattal foglalkozó tudományok és tudományágak eredményei pedig minden más tudomány és minden foglalkozás számára nélkülözhetetlen módszertani alapokat nyújtanak. Nem kell sokat magyarázni, hogy a matematikus számára pl. a logikának, a törté-

nész számára többek közt a materialista történelemfelfogásnak, a pedagógus számára a pszichológiának stb. mennyire fontos szerepe van.

2. *A világ megismerhetősége — a gyakorlat szerepe a megismerésben. Az objektív igazság*

A filozófia alapkérdése, mint ismeretes, mindenekelőtt így merül fel: melyik az elsődleges, az anyag-e vagy a tudat? És erre az eddigiek során már megadtuk a választ. „De a gondolkodás és a lét viszonyára vonatkozó kérdésnek van még másik oldala is; hogyan viszonylanak a bennünket körülvevő világról alkotott gondolataink ehhez a világhoz magához? Képes-e gondolkodásunk a valódi világot megismerni, képesek vagyunk-e a valóságos világról való képzeteinkben és fogalmainkban a valóság helyes tükörképét megalkotni?" *(Engels.* Feuerbach ... M. — E. Vál. Műv. II. 365. old.)

A világ megismerhetősége kérdésének megvannak a maga gyökerei magában a megismerés folyamatának bonyolult, dialektikus természetében.

Már az ókori szkeptikusok (akiknek leghíresebb képviselőjük Pyrrhon volt) felvetették: az egyik ember túl melegnek érzi ugyanazt, amit a másik túl hidegnek, a vízbenyúló pálcát töröttnek látjuk, de ha kihúzzuk a vízből egyenesnek stb. Ilyen körülmények között hihetünk-e érzékszerveink adatainak? Az újkorban a szubjektív idealizmus és az agnoszticizmus képviselői (Berkeley, Hume) így okoskodtak: ha érzeteink jelentik az egyetlen kapcsot tudatunk és a „külvilág" között, akkor nem áll módunkban ellenőrizni érzeteink igazságát. Berkeley, mint ismeretes, ezen az alapon tagadta is az objektív külvilág létezését. Hume pedig a külvilág természetének, sőt puszta létezésének a kérdését is „eldönthetetlennek" tartotta. Az emberi tudat sajátos, emberi módon tükrözi vissza a valóságot, általános fogalmak, ítéletek formájában. S ez az általános, mint „tiszta" általános a valóságban tényleg nem található meg, csak a konkrét egyesekben. Az ember képes következtetések útján meglevő ismeretekből új ismeretekre szert tenni. Ilyen és hasonló sajátosságokból Kant agnosztikus és szubjektív idealista következtetésekre jutott. Ezek szerint az ember, tekintve, hogy sajátos emberi „szemüvegen" keresztül szemléli a valóságot, nem képes megismerni annak igazi természetét, a „magábanvaló dolgot" tényleges mivoltában. Az ember olyan fontos fogalmai pedig, mint okság, szükségszerűség stb. nem az objektív valóságot tükrözik, s ilyen tekintetben nem

abból származnak, hanem „a prioriak", minden tapasztalatot megelőzve léteznek, velünk születnek. Kant azonban a valóság hű megismerése lehetőségének tagadása mellett elismerte az objektív valóság létezését, és azt, hogy érzeteinket ennek a szerinte „magábanvaló", megismerhetetlen objektív valóságnak az érzékszerveinkre gyakorolt hatása váltja ki. Ebben különbözik az objektív valóság puszta létezésében is kételkedő Hume-tól. Időről időre tapasztalható, hogy sokáig megdönthetetlennek hitt igazságok a tudomány fejlődésével elavulnak, s átadják helyüket új igazságoknak. A relativizmus, melynek vonásai az összes modern szubjektív idealista és agnosztikus jellegű filozófiai irányzatokban felfedezhetők, ebből arra következtet, hogy az ember egyáltalán nem képes szilárd, megbízható igazságokra szert tenni, nem juthat soha megbízható ismeretekhez.

A materialisták mindig harcba szálltak az olyasféle idealista nézetekkel, mint amelyekre fent utaltunk. (Itt közbevetően felhívjuk a figyelmet arra, hogy az agnoszticizmus bármely formája lényegileg szintén idealizmus. A világ megismerhetőségének a tagadása, következésképpen a világnézeti kérdések szilárd tudományos ismeretekre támaszkodó eldönthetőségének a tagadása ugyanis ténylegesen mindig a materializmus ellen irányul és az idealizmus számára nyit utat.) Azonban a marxizmus megjelenéséig éppen a szubjektív idealista és agnosztikus jellegű nézeteket a materializmus képviselői nem tudták igazán legyőzni. Diderot szerint a szubjektív idealizmus — s hozzá tehetjük, hogy ez vonatkozik az agnoszticizmus minden válfajára is — „furcsa rendszer, amelyet szerintem csak a vakok alkothattak! S az emberi ész és a filozófia szégyenére, ezt a rendszert a legnehezebb megcáfolni, noha minden más rendszernél képtelenebb." (Idézi Lenin, Mat. és empiriokriticizmus. Művei 12. köt. 26. old.)

Az „emberi észnek és a filozófiának ezt a szégyenét" először Marx küszöbölte ki, amikor kimutatta: a világ megismerhetőségének a kérdésére az elvont spekuláció soha nem adhat választ, csakis a gyakorlat. Az utóbbi pedig pozitív választ ad rá. Marx híres Tézisek Feuerbachról c. munkájában a második tézis így hangzik: „Az a kérdés, hogy az emberi gondolkodást tárgyi igazság illeti-e meg, nem az elmélet kérdése, hanem g y a k o r l a t i kérdés. A gyakorlatban kell az embernek gondolkodása igaz voltát, vagyis gondolkodása valóságát és hatalmát, evilágiságát bebizonyítania. Az oly gondolkodás valóságáról vagy nem-valóságáról folytatott vita, mely elszigetelődik a gyakorlattól — merőben s k o l a s z t i k u s kérdés." (M. — E. Vál. Műv. II. 399. old.)

Marxnak ez a döntő felismerése egy egészen új szemléleten, egy

új világnézeten alapszik, a már a Tézisekben körvonalazódó, és sok évtized munkája során Engelsszel közösen kidolgozott dialektikus és történelmi materializmuson.

Külön ki kell emelnünk ebből a szempontból az embernek, mint történelmileg létrejött társadalmi lénynek a felfogását, melyet az előző pontban vázoltunk.

Ha a tudat gyakorlati szükségből, a társadalmi gyakorlat folyamán alakult ki, s lényegénél fogva ezt a társadalmi gyakorlatot, mindenekelőtt a munkát hivatott szolgálni, akkor ebből kell kiindulnunk a tudat vizsgálatánál is.

Ha a tudat, melynek sajátos funkciója az objektív valóság visszatükrözése, eredményesen szolgálta és szolgálja a gyakorlatot, ez kétségtelenül azt bizonyítja, hogy képes saját funkciójának betöltésére. Azt bizonyítja, hogy a gondolkodás képes a valóságról hű, a valóság természetének megfelelő tükörképet adni.

A történelem azt bizonyítja, hogy az ember, ismereteire támaszkodva képes volt nem csupán fennmaradni, hanem hatalmas fejlődési utat megtenni. Mégpedig a természettel való szakadatlan harc közepette. Ha gondolkodása eredendően és kizárólagosan hamis képet adott volna számára a természetről, ha az ember nem lett volna képes számolni a valóság természetével, alulmaradt volna a küzdelemben, elpusztult volna.

Az ősember kődarabot ragadott. Megtapogatta, keménynek és hegyesnek találta. Vajon a kődarab keménysége, formája annak objektív tulajdonsága volt-e? Ha erről csupán ismételt tapogatással vagy spekulációval akart volna meggyőződni, akkor az emberiség ma is a vadság korában élne, vagy még addig sem jutott volna el. Az ősember azonban nem sokat tapogatta a kődarabot, hanem lesújtott vele arra az állatra, melyre a kődarabbal kezében támadt rá. Az állat koponyájának az összezúzódása jelezte: a kő valóban kemény és hegyes volt. És azóta megszámlálhatatlan esetben igazolta a gyakorlati eredmény, hogy az ember érzékszervei képesek helyesen feltárni, közvetíteni a tárgyak tulajdonságait.

Az idealizmus erre felháborodik, tiltakozik az ellen, hogy olyan profán dolgokra hivatkozunk a filozófiai vitában, mint az emberi gyakorlat, és újabb ellenvetést tesz. Azt mondja: nem tudhatjuk, hogy a példában említett állat koponyájával ténylegesen mi történt. Legfeljebb annyit tudunk, hogy az illető ősembernek először volt bizonyos keménység érzete valamilyen ismeretlen dologról, azután volt bizonyos mozgásérzete, miközben a keménység érzetét keltő ismeretlen dolgot kapcsolatba hozta egy másik ismeretlen dologgal, minek következtében az utóbbival történt ugyan valami, de

hogy micsoda, azt nem tudhatjuk. Csupán azt tudjuk, hogy emberünknek azután vörös színérzete és bizonyos reccsenést jelző hangérzete támadt. De amit mindaddig felfogott, az puszta jel. Azt meg lehetett tudni, hogy az a valami, ami bizonyos keménység érzetet kelt, valamely más tárggyal kapcsolatba kerülve olyan változást idéz elő, mely újabb meghatározott érzeteket kelt, de nem tudhatjuk meg azt, hogy az első valami, a kődarab önmagában véve ténylegesen milyen tulajdonságokkal rendelkezik. Erre fel kell tennünk a kérdést: a kődarab azonos tárgyakkal azonos módon kapcsolatba hozva mindig, kivétel nelkül ugyanolyan érzeteket keltő hatást vált-e ki? És különböző tárgyakkal különböző módon kapcsolatba hozva különböző, de minden adott esetben szigorúan meghatározott érzeteket keltő hatást fejt-e ki? Ha igen — ahogyan ez tagadhatatlan — akkor a keménység stb. nem csupán jel, amit bármilyen más jel is helyettesíthet, hanem a kődarabhoz szilárdan hozzátartozó belső sajátosság, mely a más dolgokkal való kapcsolat folyamán feltárul. És ennek tapasztalása késztette arra az ősembert, hogy a kődarabot ne dugja el egyetlen használat után, hanem magával vigye, keresse és fokozatosan formálja is a hasonló kődarabokat. Mindez azt bizonyítja, hogy érzéki adataink nem csapnak be. Ellenkezőleg: a valóság meghatározott sajátosságait tükrözik. Hogy egy adott kődarab elég kemény ahhoz, hogy egy adott állat koponyáját bezúzza, ezt közvetlenül lehetett érzékelni. Az a felismerés azonban, hogy a kő általában keményebb, mint az állatok koponyája, már gondolat, egy általános összefüggés gondolati, csak a nyelv segítségével lehetséges visszatükrözése. És az ilyen és hasonló gondolatok igazsága éppen úgy a gyakorlat folyamatában, a valóság objektív erőivel folytatott harcban bizonyult be, mint az egyes eseteket visszatükröző érzéki képek igazsága.

A világ megismerhetőségének a kérdését tehát csak a gyakorlat alapján lehet eldönteni. A gyakorlat alapján pedig el kell ismernünk, hogy a valóság megismerhető.

Ahhoz azonban, hogy túlmenve az egyes példákon, általánosságban is áttekintést kapjunk a gyakorlat szerepéről a megismerésben, most már pontosan tisztáznunk kell a gyakorlat fogalmát, majd sorra szemügyre kell vennünk a gyakorlat funkcióit a megismerés szempontjából.

A gyakorlat az emberek történelmileg meghatározott társadalmi tárgyi tevékenysége a maga teljes gazdagságában. A termelés, a tudományos kísérletek, háborúk és forradalmak — ezek mind a gyakorlat mozzanatai, és jelzik annak sokrétűségét, gazdagságát. *A gyakorlat leglényegesebb mozzanata, minden más emberi tevékenység*

elengedhetetlen feltétele és alapja azonban a termelés, a termelő munka.

A gyakorlat összes, a meghatározásba belefoglalt ismérvei lényegesek. Vegyük ezeket sorra.

A gyakorlat tárgyi tevékenység, tehát olyan, amely formálóan hat közvetlenül az objektív valóságra (a természet tárgyaira, más emberekre, valamint az emberek közötti objektív kapcsolatokra). A puszta gondolkodás egymagában még nem gyakorlati tevékenység. De pl. a gondolatok terjesztése, ezen az úton más emberek cselekvésre késztetése, mozgósítása pl. termelési vagy politikai feladatok elvégzésére, serkentése életmódjuk másképpen való berendezésére — ez már gyakorlati tevékenység, tárgyi tevékenység. Olyan, ami formálóan hat az objektív valóságra.

A gyakorlat társadalmi tevékenység. Olyan, ami része az emberek társadalmi együttműködésének, aminek társadalmi jelentősége van. Az étel megrágása és lenyelése pl. emberi tevékenység, de fiziológiai és nem társadalmi. Tehát nem is tartozik megszokott körülmények között a gyakorlathoz. Az étel előállítása azonban általában társadalmi és ezzel egyben gyakorlati tevékenység is.

A gyakorlat történelmileg meghatározott tevékenység. Vagyis olyan, melynek terjedelme, formái és konkrét tartalma történelmileg jött létre és történelmileg változik. A mai gyakorlat pl., bármely oldaláról tekintsük is, nagymértékben különbözik az ezer év előttitől. És ez a különbség (a termelés, a politikai élet, a tudományos munka stb. különbségei) nem a mi nemzedékünk önkényes elhatározásától függ, hanem az időközben végbement fejlődés objektív menetétől. Nemzedékünk természetesen maga is tovább viszi, fejleszti a mai gyakorlatot. Erre egyébként igen kiváló lehetőségei vannak forradalmi korszakunkban — de nem akárhogyan. Valóban mély, maradandó hatást csak a fejlődés irányába mutató törekvések érvényesíthetnek a gyakorlatra. Amikor ma a gyakorlat szempontjáról van szó valamilyen összefüggésben, akkor a mai gyakorlatra és elsősorban a progresszív gyakorlatra kell gondolnunk. Amikor pl. azt mondjuk, hogy a tudománynak a gyakorlatot kell szolgálnia, akkor nem a robot, a dézsma és a deres ötszáz év előtti gyakorlatáról, hanem a szocialista építés gyakorlatáról van szó.

A gyakorlat sokoldalú, gazdag tevékenység. Adott vonatkozásban mindig látnunk kell, hogy e sokoldalú tevékenységben melyik a leglényegesebb oldal. Általában a termelés az egész társadalmi gyakorlat alapja. A történelmi fejlődés meghatározott szakaszain az osztályharc, a politikai viszonyok átalakítása válik a gyakorlat legfontosabb területévé. Mindez azonban nem szünteti meg a tudomá-

nyos, a pedagógiai és a művészi gyakorlat szerepét, miután ezek történelmileg kialakultak és egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert. Annál is inkább, mert szoros kapcsolatban vannak a termeléssel és a társadalom politikai életével egyaránt. Végső soron a gyakorlat minden oldalát a termelés szükségletei hozták létre és határozzák meg fejlődésükben. A termelés szükségletei mögött viszont az ember áll, a maga szükségleteivel. Azokkal a szükségletekkel, melyeket a termelés nem csak kielégít, hanem mind magasabb fokon szül is.

A gyakorlat szerepét a megismerésben így foglalhatjuk össze: a gyakorlat a megismerés kiindulópontja, közvetlen célja és ismereteink igazságának az eldöntője.

A gyakorlatot, mint a megismerés kiindulópontját, egy döntő összefüggésben már szemügyre vettük. Az előző pontban kimutattuk, hogy a társadalmi gyakorlat, elsősorban a termelő munka volt az, mely az emberi gondolkodást létrehozta, az embert az állatvilágból kiemelte. Itt arra kell rámutatnunk, hogy a gondolkodás és a megismerés további fejlődése is mindig a gyakorlatból indul ki.

Az ember nem passzív szemlélője a valóságnak, hanem maga is része annak és aktív formálója. A természet és a társadalom jelenségeivel elsősorban nem mint szemlélődő és spekuláló lény, hanem mint tevékeny lény kerül kapcsolatba. És azt, hogy az emberiség egy adott időben a valóság milyen jelenségköreit, milyen oldalukról, milyen eszközökkel és lehetőségekkel közelíti meg, a gyakorlat történelmi fejlettségi foka szabja meg.

Ezt mutatja a megismerés egész fejlődéstörténete, a gondolkodás egész eddigi története. A tudományos csillagászati ismereteket — minden misztikus burkuk ellenére — a földművelés és a hajózás szükségletei hívták életre (naptárkészítés, földrajzi tájékozódás). A gőz feszítőerejének a termelésben való felhasználása, a technikai alapok (gőzgép-konstrukciók), valamint a tudományos alapok (termodinamika stb.) kidolgozása csakis az újkor megfelelő körülményei között merülhettek fel és kerülhettek megoldásra. És a hasonló példák tetszés szerint szaporíthatók.

Az újkori tudomány egyik elvi jelentőségű lépése volt a kísérletező módszerek alapjainak lerakása és széleskörű elterjesztése. A kísérletező módszer azt a felismerést tükrözi, hogy a tárgyak megismeréséhez nem elég a szemlélődés. A tárgyakat formálni kell, át kell alakítani, ki kell tenni különböző hatásoknak. Így tárul fel igazi mivoltuk. És ami e felismerés alapján a tudományos kísérletezés gyakorlatában tudatosan alkalmazásra került, az a termelés gyakorlatában évezredek óta érvényesült.

Az idealizmus, az agnoszticizmus mint láttuk az érzéki szem-

létet tartja az ember és a tárgyak egyetlen — legalább is filozófiai számbavétel szempontjából egyetlen — kapcsolatának. Holott az alapvető kapcsolat a gyakorlat. Az, hogy az ember elsősorban szemlélődő és spekuláló szellemi lény, a termeléstől, a dolgozó tömegektől elszakadó, azokat megvető kizsákmányoló osztályok ideológusainak az illúziója.

A gyakorlat a megismerés közvetlen célja. A megismerésnek az embert kell szolgálnia. De a megismerés csak a gyakorlaton keresztül, a gyakorlat közvetítésével szolgálhatja az embert. Csak úgy, hogy segíti az ember harcát fennmaradásáért és felemelkedéséért, eszközt ad kezébe a valóság sikeres átalakításához.

E fontos tételt általában kétféle módon szokták eltorzítani. Egyrészt *találkozunk a gyakorlat követelményének egyoldalú, szűk prakticista felfogásával.* Ez helytelen. A gyakorlat követelménye nem azt jelenti, hogy csak azzal helyes foglalkozni, csak arra érdemes erőt fordítani, ami azonnali, kézzelfogható termelési vagy egyéb eredményekhez vezet. A gyakorlat követelménye mindig történelmileg konkrétan merül fel. Ma pl. azt jelenti, hogy mindent elsősorban a dolgozó nép alapvető érdekei, a nagyszerű történelmi cél, a szocializmus, a kommunizmus építése szempontjából kell megítélni. Erről és nem akármilyen gyakorlatról van tehát szó. Ez pedig hatalmas teret nyit minden alkotó tevékenység számára.

A munkásosztály ügye a gazdagodó jelen, de egyben a korlátlan távlatokat nyitó jövő ügye. A kommunisták pedig a népért, a jövőért áldozzák minden erejüket. A hanyatló, perspektíva nélküli osztályok jellemzője a mának élés, az „utánunk az özönvíz" felfogásmód, de nem a miénk. A természettudományok, a műszaki tudományok terén szükség van intenzív, megalapozó jellegű elméleti munkára is, mégha ez csak a távolabbi jövőben gyümölcsözik is. Ami pedig a társadalmi tudományokat illeti, ismeretes, hogy a marxizmus–leninizmus milyen nagy fontosságot tulajdonít ezeknek. Természetesen az erők, a káderek és az anyagi eszközök elosztásánál ésszerűen, a sürgősségi sorrendnek és teherbírásunknak megfelelően kell eljárni, ami nem könnyű dolog, és amibe becsúszhatnak hibák is. De a szűk prakticizmust e téren is megengedhetetlennek tartjuk.

A gyakorlat célját igen gyakran más módon is eltorzítják. *Sokan úgy vélik, hogy a gyakorlat követelménye lealacsonyítja, leszűkíti a tudományos és művészi tevékenységet, megakadályozza annak szabad szárnyalását, megakadályozza, hogy a „jövő" számára alkossanak.*

Hogy e nézeteket megfelelően megítélhessük, nézzük meg, hogy hova vezet, *ha a szellemi alkotó tevékenységet elszakítják a gya-*

korlat követelményeitől. Ez megfosztja e tevékenységet reális céljától, a haladás, a nép ügyének szolgálatától. Ezzel az alkotás igazi pátoszától, a nehézségeken úrrá lenni képes ösztönzőerőtől és a nép közvetlen támogatásától is, amely nálunk elsősorban a párt és a népi állam eszmei, szervezeti és anyagi támogatásában testesül meg.

A gyakorlattól való elszakadás megfosztja az alkotó munkát attól is, hogy a leglényegesebb kérdésekre irányuljon, s egyben olyan kérdésekre, amelyek megoldásának a feltételei megvannak. A repülőgép gondolatával már Leonardo da Vinci is foglalkozott. De ha egész életét a repülőgép feltalálására szánta volna, akkor élete kárbavész, mert először a probléma megoldásának számos elméleti és technikai feltételét kellett megoldani. Ugyanígy kárbavesző fáradság lenne — hogy társadalomtudományi példát említsünk — ha valaki ma nálunk mondjuk arra fordítaná minden erejét, hogy kidolgozza részletesen a kommunizmus felső fokának iskolarendszerét, mert ezt ma nem is lehet megoldani.

Végül a gyakorlattól való elszakadás megfosztja az alkotó munkát az eredmények ellenőrzésének a lehetőségétől.

A gyakorlat követelményeinek semmibe vétele tehát nem az alkotómunka szabad szárnyalásához, hanem az üres, talajtalan és céltalan spekuláció „szabad" elrugaszkodásához, az alkotóerő eltékozlásához vezet. Ezzel szemben a gyakorlat követelményének érvényesítése — nem szűk prakticista módon, hanem a maga gazdagságában feldolgozva — minden igazi, gyümölcsöző alkotómunka lényeges feltétele.

Az alkotáshoz természetesen kell képzelőerő, bátor fantázia is. De nem utolsó sorban az különbözteti meg az igazi alkotót a fantasztától, hogy az előbbi reális célok szolgálatába tudja állítani képzelőerejét.

Mi nem becsüljük le magának a szellem tevékenységének a belső örömét. Ellenkezőleg. Azért a kommunista társadalomért harcolunk, amelyben szabadon és harmonikusan kibontakozhat minden ember összes fizikai és szellemi képessége, amikor az embereknek életszükségletet jelent, örömet okoz a munka, a testi és szellemi erőik játéka, ahogy Marx ezt kifejezte. De nem jelenthet igazi örömet a talajtalan és semmire sem használható spekuláció.

Fentieket figyelembe kell vennünk, amikor a gyakorlatot, mint ismereteink igazságának az eldöntőjét, mint az igazság kritériumát jellemezzük.

Engels a gyakorlatról, mint ismereteink igazságának a kritériumáról a következőket írta: „Van egész sor más filozófus, aki a világ megismerésének vagy legalábbis kimerítő megismerésének le-

hetőségét tagadja. A legdöntőbb cáfolata ennek, mint minden filozófiai szeszélynek a gyakorlat, vagyis a kísérlet és az ipar. Ha valamely természeti jelenségről alkotott felfogásunk helyességét be tudjuk bizonyítani azzal, hogy magunk megcsináljuk ezt a természeti jelenséget, feltételeiből létrehozzuk és azonkívül még céljaink szolgálatába is állítjuk, úgy vége van a kanti felfoghatatlan ‚magábanvaló'-nak. Ilyen ‚magukbanvalók' voltak a növényi és állati testben termelt vegyi anyagok mindaddig, amíg a szerves vegytan egyikét a másik után nem kezdte előállítani. Ezzel a ‚magábanvaló' nekünkvaló lett, mint pl. á buzér festőanyaga, az alizarin, amelyet többé nem a mezőkön, a buzér gyökereiben termelünk, hanem sokkal olcsóbban és egyszerűbben, kátrányból állítunk elő." *(Engels.* Feuerbach . . ., M.—E. Vál. Műv. II. köt. 366. old.)

„Mi a lényege Engels ellenvetésének? Tegnap még nem tudtuk, hogy a kőszénkátrányban alizarin van. Ma már tudjuk. Kérdés: volt-e tegnap alizarin a kőszénkátrányban? Persze, hogy volt. Ha kételkednénk ebben, gúnyt űznénk a modern természettudományokból. De ha volt benne alizarin, akkor ebből három fontos ismeretelméleti (gnoszeológiai) következtetést vonhatunk le:

1. *A dolgok tudatunktól függetlenül, érzékünktől függetlenül, rajtunk kívül léteznek,* mert kétségtelen, hogy a kőszénkátrányban tegnap is volt alizarin, és éppoly kétségtelen, hogy tegnap még semmit sem tudtunk erről, semmilyen érzetünk sem volt erről az alizarinról.

2. *A jelenség és a magábanvaló dolog között nincs és nem is lehet semmilyen elvi különbség. Különbség csak a már megismert és a még nem ismert közt van,* az olyan filozófiai kieszelések azonban, hogy a kettő között különleges határok vannak, hogy a magábanvaló dolog a jelenségeken ‚túl' van (Kant), vagy hogy valami filozófiai válaszfallal el lehetne és el kellene zárnunk magunkat a részben még nem ismert, de rajtunk kívül létező világ kérdése elől (Hume) — mindez merő badarság, Schrulle, filozófiai csodabogár, kiagyalás.

3. *Az ismeretelméletben — mint a tudomány minden más ágában — dialektikusan kell gondolkodnunk,* vagyis ismereteinket nem szabad készeknek és változatlanoknak feltételezni, hanem meg kell vizsgálnunk, hogyan keletkezik a nem-tudásból a tudás, hogyan lesz a nem teljes, nem pontos tudás teljesebbé és pontosabbá.

Ha pedig arra az álláspontra helyezkedtünk, hogy az emberi tudás a nem-tudásból fejlődik ki, akkor meggyőződhetünk róla, hogy a kőszénkátrányban levő alizarin felfedezéséhez hasonló millió és millió egyszerű példa, a tudomány és a technika történetéből, sőt

minden egyes ember mindennapi életéből vett milliónyi ellenőrzött adat bizonyítja, hogy a ‚magukbanvaló dolgok' ‚nekünk való dolgokká' alakulnak át, hogy a ‚jelenségek' akkor keletkeznek, ha kívülről valamely tárgy hat érzékszerveinkre, — hogy a ‚jelenségek' eltűnnek, ha valamely tárgy, amelyről tudjuk, hogy létezik, bizonyos akadály következtében nem hathat érzékszerveinkre. Ebből azt az egyetlen és elkerülhetetlen következtetést vonhatjuk le — s mindenki le is vonja az eleven emberi gyakorlatban, a materializmus pedig tudatosan erre építi ismeretelméletét — hogy rajtunk kívül és tőlünk függetlenül tárgyak, dolgok, testek léteznek, hogy érzeteink a külső világ képei." (*Lenin.* Materializmus és empiriokriticizmus. Művei 14. köt. 98—99. old.)

A gyakorlat tehát alkalmas eszköz arra, hogy segítségével eldönthessük a valóság megismerhetőségének, ismereteink igazságának a kérdését. Ismereteinket a dolgok átalakításában felhasználjuk, alkalmazzuk. A dolgok átalakítása pedig — ismét aláhúzzuk — csak akkor vezethet az előre látott, kívánt eredményre, ha figyelembe vesszük objektív természetüket. Ezért a kívánt és előre látott eredmény elérése kétségtelen bizonyítéka annak, hogy a felhasznált ismeretek ténylegesen a dolgok objektív természetét tükrözik vissza.

Ha az ember pusztán szemlélődő és spekuláló szellemi lény lenne, akkor valóban nem tudná eldönteni ismeretei igazságának e kérdését, a világ megismerhetőségének a kérdését. De az ember gyakorlati lény, testi lény, akinek ahhoz, hogy gondolkodhasson, táplálkoznia, ruházkodnia és védekeznie kell. S miután mindezt tudatosan, ismereteire támaszkodva teszi, nem állhatna helyt küzdelmében akkor, ha tudata, ismeretei csak szakadatlanul becsapnák.

Vizsgálódásunk világnézeti és módszertani jelentőségét kézzelfoghatóan mutatja az objektív igazságról szóló dialektikus materialista tanítás. Ebben ugyanis kifejezésre jutnak a világ megismerhetőségéről és a gyakorlatnak a megismerésben betöltött szerepéről a fentiekben kifejtettek. Márpedig mind a tudomány, mind a „hétköznapi élet" szempontjából döntő kérdés, hogy mi az igazság (igazságról itt nem jogi vagy erkölcsi, hanem tudományos értelemben beszélünk), megismerhető-e az igazság?

Tudományos, ismeretelméleti értelemben az igazság nem más, mint olyan emberi ismeret, mely hűen visszatükrözi az objektív valóságot. Az ilyen ismeretet objektív igazságnak nevezzük. Ezzel aláhúzzuk, hogy *bár az igazság emberi ismeret, az ember tudatában jön létre, de tartalmát azok az objektív jelenségek képezik, amelyekre vonatkozik, amelyek természetét visszatükrözi.* A tényleges igazság

mindig objektív igazság. Az olyan ismeret, amely nem tükrözi vissza azt a tartalmat, amelyre vonatkozik, nem igazi ismeret, nem igazság.

Kimutattuk, hogy az ember képes a valóságot megismerni — ezzel egyben bebizonyítottuk, hogy van objektív igazság.

Láttuk azt is, hogy a világ megismerhetőségét, ismereteink tárgyi igazságát a gyakorlat igazolja.

Az igazság kritériuma igen régi problémája a filozófiának. Nézzünk néhány példát arra, hogy egyes filozófusok, illetve filozófiai irányok miben látták az igazság kritériumát. Ez azért is tanulságos, mert így élesebben, sokoldalúbban kiemelhető a marxista—leninista igazság kritériumának, a gyakorlatnak a helyes értelmezése.

A racionalizmus szerint az igazság kritériuma az ész. Ezt Descartes így fejezte ki: igaz az, ami az ész számára tiszta és világos. Ebben van egy pozitív mozzanat. Nevezetesen az, hogy amikor ismereteinket a gyakorlat próbájának vetjük alá, ebben fontos szerepe van az ésszerű megfontolásnak, következtetések levonásának, a tapasztalatok értékelésének, összevetésének, általánosításának stb. *De az igazság eldöntéséhez nem elég elmélkedni, hanem alkalmazni kell ismereteinket a gyakorlatban.* A racionalizmus ezt figyelmen kívül hagyja. Ezért nem is képes objektív ismérvét megadni az igazságnak. Az, hogy az ész számára mi tiszta és világos, függ az egyéntől, függ a megismerés történelmi fejlettségi fokától stb. Sokszor előfordult már, hogy ami bizonyos korok bizonyos emberei számára „tiszta és világos" volt, merő tévedésnek bizonyult, és megfordítva. Az olyan ismeretek viszont, melyeket a gyakorlati alkalmazás igazolt, lehet hogy az idők során egyoldalúaknak, nem elég pontosaknak bizonyultak, de az, hogy a tárgyi igazságnak legalább valamely elemét ne tartalmazták volna, soha nem derült ki.

Az empirizmus szerint az igazság kritériuma a tények észlelése és a tudományos kísérlet. E felfogás alapjait a gondolkodás újkori történetében különösen Bacon vetette meg. Ebben kétségtelenül benne rejlik a gyakorlatnak, mint az igazság kritériumának bizonyos megközelítése. *Azonban e felfogás nem fordít figyelmet a gyakorlat legdöntőbb elemére, a termelésre,* amely pedig a tapasztalatok felhalmozódásának, az ismeretek kipróbálásának legnagyobb műhelye. Nem veszi számba azt sem, hogy vannak területek, melyekkel kapcsolatban nem áll módunkban kísérleteket végezni. De az észlelt tényekből az elméleti gondolkodás segítségével, melynek szerepe az empirizmusban háttérbe szorul, következtetéseket vonunk le, s azokat ellenőrizzük a gyakorlatban. *A gyakorlat kritériuma tartalmazza mind a racionalizmus, mind az empirizmus igazság kritériumainak pozitív elemeit és kiküszöböli egyoldalúságukat.*

Végül említést teszünk egy modern szubjektív idealista igazságfelfogásról, az amerikai James által megalapított pragmatizmusról. *A pragmatizmus szerint igaz az, ami hasznos, ami számunkra közvetlen haszonnal jár.* Ez a felfogás gyökeres ellentéte a marxista felfogásnak. A gyakorlati igazolás és a közvetlen haszonnal való „igazolás" két egészen különböző valami. *Az a tény, hogy az igazság feltárása az emberiség egésze, a történelmi fejlődés egész menete szempontjából hasznos. De nem ez a hasznosság teszi az igazságot igazsággá, hanem az, hogy az objektív valóságot tükrözi, és ez a gyakorlati alkalmazás során kiderül.* Viszont az egyének vagy egyes embercsoportok (különösen a reakciós társadalmi osztályok) számára lehet hasznos, járhat közvetlen előnyökkel olyan nézet is, melynek semmi köze az igazsághoz. Az a nézet, mely szerint az elektronnak „szabad akarata" van — hasznos lehet a burzsoázia számára, mert elősegítheti az idealizmus, a miszticizmus, a vallásos nézetek terjesztését és ezzel a tömegek szellemi leigázását. Hasznos lehet az ilyen nézeteket terjesztő fizikusok számára is, mert hozzájárul népszerűségük és „értékük" növeléséhez a tőkés sajtóban. Ettől azonban még képtelenség marad.

Abból, hogy az igazság kérdésében éles világnézeti harc folyik, kitűnik, hogy az igazság felismerésének, terjesztésének, felhasználásának osztályháttere van. Az igazság maga ugyan közömbös az osztályok iránt, és ténylegesen csak egyféle igazság van: az objektív valóság tárgyilag hű, a gyakorlat által igazolt tükrözése. Az osztályok azonban nem közömbösek az igazság iránt. *A munkásosztály, történelmi helyzeténél fogva, mint ismeretes, érdekelt az igazság következetes feltárásában minden területen. Számára az igazság a világ forradalmi-gyakorlati átalakításának az eszköze.* Sok területen, elsősorban a természettudományban, a technikában a burzsoázia is érdekelt az igazság megismerésében. De amint világnézeti összefüggések merülnek fel a természettudományban, vagy amint a társadalmi élet alapvető kérdéséről van szó, a burzsoá osztályérdek szembekerül a tárgyi igazsággal.

Az idealista, agnosztikus nézetekkel szembeállítottuk a világ megismerhetőségéről szóló marxista—leninista tanítást, mely a gyakorlat ismeretelméleti szerepének a felfedezésén és érvényesítésén alapszik. Kimutattuk, hogy akármilyen problémákat is vessen fel maga a megismerés folyamata, az idealizmus alaptalanul használja azokat fel a világ megismerhetőségének vagy objektív létezésének tagadására.

Ez azonban nem jelenti azt, mintha a megismeréssel kapcsolatban felmerülő különböző, e pont elején jelzett problémák ne érde-

melnének figyelmet. Igenis figyelmet érdemelnek, választ kell adni rájuk. Ez azonban elsősorban nem a világ megismerhetőségének, hanem a megismerés folyamata sajátosságainak, dialektikus természetének kérdése. Ezzel foglalkozunk a következő pontban. Amit ott kifejtünk, az egyben további fontos adalék az idealizmus, az agnoszticizmus cáfolatához is. De azt, hogy a világ megismerhető, a gyakorlat kritériumának marxista figyelembevételével egyértelműen és tudományos biztonsággal eldönthetjük, még akkor is, ha a megismerési folyamat részleteibe nem is mélyedünk bele. A megismerési folyamat dialektikájának részletesebb vizsgálata azonban azt is megmutatja, hogy milyen metafizikus módszertani hibák húzódnak meg az idealizmus, az agnoszticizmus mögött.

A legdöntőbb módszertani hibáról bizonyos képet már az eddigiek is adtak — gondoljunk a megismerés és a gyakorlat alapvető összefüggésének, valamint a megismerésnek a gyakorlat talaján végbement történelmi alakulásának a metafizikus mellőzésére.

3. A megismerés fokozatai és történelmi útja. Abszolút és viszonylagos igazság

Hogyan megy végbe a megismerés? Milyen fő formái vannak, fejlődését milyen törvényszerűségek szabályozzák? Ebben a pontban ezekkel a kérdésekkel foglalkozunk. Ezzel folytatjuk a tudat materialista felfogásának az ismertetését és egyben kimutatjuk, hogy a materialista dialektika alapvető törvényei a megismerés területén is érvényesülnek, figyelembevételük pedig elengedhetetlen ahhoz, hogy a gondolkodásról korszerű materialista képet nyerjünk.

Miután az emberi tudat a gyakorlati tevékenység alapján kialakult, a megismerés bármely történeti szakaszán vizsgáljuk is meg, két alapvető, egymással szoros kapcsolatban levő fokát, formáját különböztethetjük meg. *A megismerés e két foka: az érzéki megismerés és a logikai megismerés.* Már itt előzetesen aláhúzzuk, hogy *e kettő mindig együttesen érvényesül*, azonban ahhoz, hogy részletesebben megvizsgálhassuk, külön-külön is szemügyre kell vennünk őket.

Először nézzük *a megismerés érzéki fokát.* Ezt *az jellemzi, hogy ezen a fokon a valóság tárgyai, jelenségei érzékletesen, képszerűen a dolgok egyes konkrét, egyedi jegyeihez kapcsolódva tükröződnek vissza.* A megismerés érzéki foka közvetlenül a már tárgyalt első jelzőrendszer fiziológiai apparátusához kapcsolódik. *Fő mozzanatai*

az érzet, az észlelési kép és a képzet. Ezek mind az objektív valóság-nak a tudatban létrejövő, tehát szubjektív és érzékletes képei.

Az érzet a tárgyak egyes oldalainak, tulajdonságainak a szubjektív képszerű visszatükröződése. Anyagi hatások, ingerek érik érzőidegeink felfogó végkészülékeit. Ezt nevezzük ingerlésnek. Ennek hatására e végkészülékekben elváltozások történnek és ezeket az elváltozásokat, az ingerületet az érzőidegpályák közvetítik az agyban levő megfelelő érzőközponttal, amelyekben megjelenik az érzet. *Az érzet tehát az anyagi inger átalakulása tudati ténnyé.* Pl.: érzékelünk egy almát — megnézzük, megtapintjuk, megízleljük és ennek során a fent leírt úton az alma egyes tulajdonságairól (színéről, alakjáról, ízéről) érzeteink keletkeznek (színérzet, ízérzet stb.). Ennek során fellépnek fizikai, vegyi, fiziológiai folyamatok. Maga az érzet azonban pszichológiai jelenség, mely nem ezeket a folyamatokat, hanem az érzékszerveinket ingerlő anyagi tárgy egyes sajátosságait fejezi ki. Pl.: miközben nézünk egy tárgyat, a tárgy optikai képe (mégpedig fordított, kicsinyített képe) létrejön szemünk recehártyáján, hasonlóan, mint ahogyan a tárgyak képe kirajzolódik egy sötétkamra képernyőin. Mi azonban nem a szemünk recehártyáján létrejövő optikai képet látjuk, hanem magát a tárgyat. Ez az érzékszervek és az idegrendszer évmilliós fejlődésének sajátos eredménye. Már ez az egyszerű példa is mutatja tehát, hogy az érzetet, mint pszichológiai jelenséget, mint tudati jelenséget nem lehet fizikai, vegyi stb. folyamatként felfogni.

A valóság visszatükrözésének következő formája a megismerés érzéki fokán az észlelési kép. Az észlelési kép elemeit érzetek alkotják, de benne a tárgyak mint egységes, összetartozó egészek jelennek meg. Itt a pszichológiai jelleg még nyilvánvalóbb. Ahhoz ugyanis, hogy meghatározott érzetek egy adott tárgy egységes képét adják és elkülönüljenek a más tárgyak egyes tulajdonságait tükröző érzetektől, megfelelő tapasztalatok szükségesek. Pl.: az ember az asztal lábáról szerzett észleleteket az asztal észlelési képébe foglalja bele, a szék lábáról szerzetteket pedig a szék észlelési képébe, még akkor is, ha az asztal és a szék lábai teljesen egyformák és az egyik asztallább sokkal közelebb van valamelyik széklábhoz, mint a többi asztallábhoz.

Az észlelési képben ily módon már nemcsak a tárgyak egyes tulajdonságai, hanem egyszerűbb viszonyai is visszatükröződnek.

Végül a megismerés érzéki fokán a valóság visszatükrözésének harmadik eleme a képzet. *A képzet nem más, mint az érzetek és észlelési képek felidézése akkor, amikor a tárgy, amelyre ezek vonatkoznak, nem hat érzékszerveinkre.*

A képzetek egyik csoportját a konkrét, még egy meghatározott tárgyra vonatkozó képzetek alkotják. Már az ilyen képzetek is magukban rejtik az általánosításnak, a lényeges vonások kiemelésének az elemeit. Amikor pl. egy ismert tárgy, mondjuk az óránk képét felidézzük emlékezetből, akkor ebben a képben az óra egyes jelentéktelenebb sajátosságai (pl. az üvegen levő kisebb karcolások stb.) már nem jelennek meg. Viszont kiemelkednek a fontosabb sajátosságok, amelyek alapján saját óránkat más óráktól biztonsággal meg tudjuk különböztetni. Ugyancsak már az ilyen konkrét képzet is egy lépést jelent előre az észlelési képhez viszonyítva a valóság összefüggéseinek tudati rögzítéséhez. Ugyanis az, hogy a tárgyakat akkor is felidézhetjük emlékezetünkben, amikor azok nem hatnak érzékszerveinkre, a tárgyak szélesebb körű összehasonlítását, azonosságaik és különbözőségeik messzebbmenő megállapítását teszi lehetővé.

A konkrét képzetek mellett vannak úgynevezett általános képzetek is. Ezek több tárgynak, vagy pedig egy tárgy különböző fejlődési fokainak, különböző időkben tapasztalt tulajdonságainak az összefoglalásai egyetlen érzékletes képben. Pl. amikor általános képzetet alkotunk a repülőgépről, akkor rendszerint nem egy meghatározott repülőgép képét idézzük fel emlékezetünkben, hanem egy olyan kép keletkezik tudatunkban, mely a repülőgép legjellemzőbb tulajdonságaiból (jellemző alak stb.) tevődik össze. Az általános képzet tehát már jelentős fokú általánosítást tartalmaz és további lépést jelent előre a tárgyak közötti összefüggések (azonosságok, különbségek, kölcsönhatások) feltárásában.

Nem feladatunk, hogy az érzettel, észlelési képpel és képzettel kapcsolatos fiziológiai és pszichológiai problémákba belemenjünk, csupán a főbb filozófiai ismeretelméleti vonatkozásokat emeljük ki.

Először is arra kell rámutatni, hogy *már a megismerés érzéki fokán is a valóság objektív képe jön létre.* Az érzet, az észlelési kép és a képzet nem jelek, hieroglifek a valóságról, hanem ténylegesen képek. A jel és a jelzett tárgy között ugyanis nincs semmiféle belső, szükségszerű kapcsolat. A kapcsolat csak külső, konvencionális. A kép és a leképezett tárgy között viszont belső, szükségszerű kapcsolat van. Egy adott tárgynak a jele bármi lehet, az egész megállapodás dolga. A képe azonban nem lehet bármi. A képnek hasonlítani kell a tárgyhoz. Ki kell fejeznie a tárgy objektív jegyeit. Az egész emberi gyakorlat, mint láttuk, azt bizonyítja, hogy érzeteink, észlelési képeink, képzeteink valóban a tárgyak objektív sajátosságait tükrözik, mert ha nem így lenne, akkor a velük való kapcsolatunk, átalakításukra irányuló próbálkozásaink kudarcra lennének ítélve.

Az idealizmus, az agnoszticizmus az érzéki megismerés kétségtelenül meglevő korlátaira, fogyatékosságaira hivatkozik. Figyelmen kívül hagyja először is azt, hogy érzékszerveink alapjukban biológiai fejlődés során jöttek létre és hatékonyságukat lényegében a biológiai szükségletek határozták meg. Ezekkel összevetve viszont igen tökéletes műszerek. Szemünk pl. érzékelni tudja már azt a fényenergiát, amely egy 200 m távolságra levő gyertyából egy másodperc alatt egy négyzetcentiméter területre esik (abban az esetben, ha a levegő teljesen átlátszó). Ugyanakkor a még érzékelhető legkisebb és legnagyobb fényenergia úgy aránylik egymáshoz, mint egy a kétszázezerhez. Természetesen sok minden van, ami érzékszerveinkkel közvetlenül nem regisztrálható. Nem látjuk pl. a molekulákat. De — és ez a második dolog, amit az agnoszticizmus sokszor figyelmen kívül hagy — az ember nemcsak az érzéki, hanem a logikai megismerés képességével is rendelkezik. Erre támaszkodva műszereket tud készíteni, melyekkel ki lehet tágítani az érzékszervek érzékelési határait, nagymértékben ki lehet küszöbölni pontatlanságaikat, függésüket az érzékelő szubjektumtól. Viszont bármilyen műszert használjunk is fel, végső soron, ha közvetett úton is, de érzékszerveinkkel regisztráljuk a jelenségeket. (Szemünkkel olvassuk le a mérőműszerek mutató állását stb.)

Másodszor azt kell kiemelni, hogy az objektív valóságnak az érzéki megismerés során szubjektív képe jön létre. Az, hogy itt egy szubjektív képről van szó, azt is jelenti, hogy érzékelésünk függ az érzékelő szubjektumtól (az egyes emberek érzékszerveinek fejlettségi fokától, pillanatnyi állapotától stb.). E szubjektív függés hatását azonban, mint láttuk a tudomány felhasználásával készült eszközökkel, műszerekkel korrigálni lehet.

Annak azonban, hogy a megismerés érzéki fokán az objektív valóságnak egy szubjektív képe jön létre, ennél sokkal messzebbmenő jelentősége van. Ezt a következőkben lehetne összefoglalni: *Éppen azért, mert itt szubjektív képről, tudati tényekről van szó, azok a gondolkodás számára feldolgozhatók. Maga az érzéki megismerés pedig sokoldalú, szerves kapcsolatban van a logikai megismeréssel, általában a gondolkodással és az ember egész pszichológiai életével.*

A megismerés érzéki foka és a gondolkodás közötti egyik fő kapcsolat az, hogy *az előbbi megelőzi, előkészíti az utóbbit.* Igaz, a megismerés érzéki és logikai foka között minőségi különbség van, de nincs közöttük szakadék. Az érzéki fok, a társadalmi gyakorlat alapján mindenféle misztikus beavatkozás nélkül elvezet a logikai fokhoz. Gondolataink „nyersanyagát" mindig érzéki tapasztalatok

képezik. Amiről az embernek semmiféle érzéki tapasztalata nem volt (közvetlen, vagy közvetett, más emberek által továbbadott tapasztalata), arról gondolata sem lehet. A születetett vaknak pl. elképzelhetetlen, hogy milyen az a kék szín. Fizikai ismeretei ugyan lehetnek a kék fényről és az ezt kibocsátó, vagy visszaverő tárgyakról. Megértheti pl., hogy a kék fény az egy meghatározott rezgésszámú elektromágneses hullám, mely bizonyos energiát képvisel. De mindezt csak azért értheti meg, mert ha a látás képességével nem is, de a hallás, a tapintás stb. képességeivel rendelkezik. Így alakulhat ki fogalma az energiáról, a hullámról, a rezgésszámról.

A megismerés érzéki foka azonban nemcsak megalapozza, előkészíti a gondolkodást, hanem az embernél maga is a gondolkodás befolyása alatt áll. Ez már az érzetnél szemügyre vehető. *Az ember általában tudatos célt követve tevékenykedik. Ennek során szelektálja az érzéki benyomásokat.* Figyelmét meghatározott tárgyakra összpontosítja. Enélkül nem is volna lehetséges az emberi munka. Az észleléssel kapcsolatban már rámutattunk a tapasztalatok, az ismeretek jelentőségére. Az emberekben bonyolultabb dolgokról kialakult észlelési kép rendszerint csak megfelelő ismeretek alapján foglalódik egységbe. Az egység egyes elemei között a puszta szemlélet sokszor nem is lenne képes kapcsolatot megállapítani. A képzetek anyagával dolgozó képzelet, ami minden alkotó munkának elengedhetetlen összetevője, a gondolkodás tudatos befolyása alapján működik. Az építész elképzel egy új épületet. Ennek elemeit képzeteinek raktárából veszi. Ezekből az elemekből azonban újat alkot. Az alkotás során pedig tudatos cél, ennek, valamint a kivitelezési lehetőségeknek a gondolati mérlegelése vezeti.

Rátérünk a megismerés logikai fokára. *A megismerés logikai fokán az objektív valóság közvetetten, általánosítva és a nyelv segítségével tükröződik vissza.*

Az asztal lapja és lábai közötti kapcsolat közvetlen kapcsolat, mely érzékileg felfogható. A budapesti munkahelyünkön levő asztalnak és a finnországi erdőnek, melyből az asztal fáját kitermelték, a kapcsolata bonyolult közvetett kapcsolat. Ezt a kapcsolatot pusztán érzékileg felfogni már nem lehet, csak gondolatilag. Persze a kapcsolat egyes elemeiről (a fa kitermelése, szállítása stb.) lehet észlelési képünk, vagy képzetünk.

A megismerés érzéki fokán az általános képzet kivételével *mindig az egyes konkrét tárgyak, azok egyes konkrét sajátosságai tükröződnek vissza.* Az általános képzet, igaz, már nem egy meghatározott, ténylegesen észlelt tárgyat tükröz. Benne sok tárgyról szerzett érzéki adatok összegeződnek, mégis, még az általános képzet-

ben is egy tárgynak a képe szerepel, bár ezt a képet mi alkottuk meg. Ezzel szemben *a megismerés logikai fokán a tárgyak, tulajdonságok, összefüggések általános sajátosságai tükröződnek.* Amikor pl. az emberre gondolunk, akkor nem egy meghatározott ember, hanem az ember általános tulajdonságai merülnek fel tudatunkban. Ezt kísérhetik képzetek is. Az emberre gondolva felmerülhet bennünk egyik, vagy másik ismerősünknek a képe, de akár az egyiké, akár a másiké merül fel, akár pedig egyiké sem, a gondolatunk ugyanaz marad. Sőt el tudunk gondolni olyan dolgokat is, amelyekről megfelelő képzetet nem is tudunk kialakítani. El tudunk gondolni pl. egy ezer oldalú sík idomot, de elképzelni nem tudjuk. Képzeletünkben legfeljebb valamilyen formátlan alakzat jelenhet meg.

A megismerés logikai fokán a nyelv segítségével történik a valóság visszatükröződése tudatunkban. A gondolkodás és a nyelv, a beszéd kapcsolatával már foglalkoztunk. Itt csak aláhúzzuk. Ez a kapcsolat teszi lehetővé, hogy olyan tárgyakra, összefüggésekre gondoljunk (lásd a fenti példákat), melyekről közvetlen és hű érzéki képet nem alkothatunk.

A megismerés logikai fokának jellemzéséből kitűnik: ez valóban egy minőségileg magasabb fok az érzéki fokhoz képest, amely a valóság visszatükrözésének új, korlátlan lehetőségeit nyitja meg. Fiziológiai vonatkozásban a második jelzőrendszer apparátusához kapcsolódik. Ismeretelméleti vonatkozásban lehetővé teszi annak is a visszatükrözését, ami az érzéki fok számára közvetlenül nem ragadható meg.

A megismerés logikai fokán a valóság visszatükrözésének formái a fogalom és az ítélet. Ezekkel gondolkodásunk különböző műveleteket képes végezni. Ilyen művelet a következtetés.

A fogalom olyan logikai visszatükrözési forma, melynek tartalmát a valóság jelenségeiben, összefüggéseiben megtalálható közös sajátosságok alkotják és amelyet valamilyen szó, vagy szócsoport segítségével fejezünk ki.

Minden fogalomnak két fő jellemzője van: a fogalom tartalma és a fogalom terjedelme. Az előbbit azok a lényeges ismertetőjegyek alkotják, amelyek alapján az adott fogalomban a jelenségek valamely csoportját összefoglaltuk. Az utóbbi pedig az adott fogalomban összefoglalt jelenségtípusok összességét tartalmazza.

A fogalmak megalkotásakor a gyakorlat során szerzett érzéki tapasztalatokból indulunk ki és különböző eljárásokat alkalmazunk. Ilyen eljárások: az összehasonlítás, a tárgyak lényeges hasonlóságainak és különbségeinek a kiemelése; az analízis és a szintézis, a jelenségek gondolati részekre bontása, ezeknek a részeknek a meg-

vizsgálása, az általános törvényre való visszavezetése, a lényegesek kiemelése és a részeiben megismert tárgy gondolati egységének a helyreállítása; az absztrakció és az általánosítás, az egyes tulajdonságok gondolati kiemelése, elkülönítése a többi tulajdonságtól, esetleg magától a tárgytól is és a különböző jelenségek összefoglalása, egyesítése egy fogalomban a bennük fellelhető közös vonások alapján.

A fogalomalkotásnak ezeket az eljárásait, eszközeit a metafizikus felfogás különválasztotta és hol egyiknek, hol másiknak a jelentőségét eltúlozta a többi rovására. Valójában a hasonlóságok és különbözőségek kiemelése, az analízis és a szintézis, az absztrakció és az általánosítás páronként és együttesen is dialektikus egységet alkotnak.

A valóság fogalmi visszatükröződése tehát bonyolult, hosszadalmas eljárás eredménye. Az ember előtt ott van a valóság végtelen gazdagsága, a tárgyak konkrét, sokoldalú teljessége. Az ember igyekszik a tárgyakat gondolatilag elsajátítani, magáévá tenni, mind teljesebben visszatükrözni. Ez azonban nem megy olyan egyszerűen, mint egyes élelmiszerek biológiai elsajátítása. Az almát megesszük — ezzel minden oldalával, tulajdonságával együtt teljesen magunkévá tettük. Másként megy végbe az alma gondolati magunkévá tétele, megismerése. Az almát nem tehetjük be a fejünkbe a maga testiségében. Érzékszerveink — melyek biológiai fejlődés során és nem tudományos igényeknek megfelelően jöttek létre — csak egyes külső tulajdonságait tükrözik közvetlenül vissza, de mit sem árulnak el magukban véve az almában található anyagok vegyi összetételéről stb.

Ahhoz, hogy az alma a fejünkben a maga sokoldalúságában visszatükröződhessen, először szét kell bontanunk egyes tulajdonságaira, elemeire, ezeket az elemeket gondolatilag ki kell fejeznünk, fogalmilag vissza kell tükröznünk. Csak ezután, az alma egyes oldalait kifejező fogalmak megalkotása után tudjuk ezekből felépíteni az alma gondolati képét, megfelelőjét. Így változtatjuk a tárgyak konkrét teljességét gondolati teljességgé, így történik a tárgyak gondolati elsajátítása. Így jutunk a szín, a szag, az íz, a cukortartalom, a vitamintartalom stb. stb. fogalmán keresztül az alma fogalmához.

Ez hosszadalmas út, de elkerülhetetlen és megéri a fáradságot. Az alma gondolati képe ugyan már nem egyetlen meghatározott almához, az egyeshez, hanem az almák összességéhez kapcsolódik. De olyat is kifejez, melyet az érzéki kép nem fejezhet ki: kifejezi az alma sokféle összefüggését más tárgyakkal, kifejezi azt, ami minden almában közös és lényeges, s amit csupán érzékeléssel lehet feltárni,

az alma különböző tulajdonságait a maguk szükségszerűségében mutatja meg, s mindezzel olyan ismereteket ad, melyek nemcsak egyetlen almára, hanem minden almára vonatkoznak — egyszóval feltárja az alma lényegét. A fogalmak, az absztrakciók nem távolodást jelentenek a valóságtól, hanem közeledést a valósághoz, a dolgok lényegehez, a törvényekhez.

A fogalom, miután az az általánost, a tartósat, a lényegeset tükrözi — állandóbb, szilárdabb mint az észlelet, mely a dolgokat esetlegességükben mutatja. De ugyanakkor fogalmaink is alá vannak vetve a változás törvényének, nem szabad a fogalmak állandóságát abszolutizálni.

Fogalmaink, tekintve, hogy azok a dolgok általános, lényeges, tartós sajátosságait fejezik ki, állandóbbak, mint az észlelési képek, vagy a képzetek. Azonban fogalmaink sem változatlanok, mert először is változik maga a valóság, amely bennük tükröződik, és változnak, fejlődnek a valóságról szerzett ismereteink, melyeket fogalmainkban sűrített formában kifejezünk. A fogalmak változása mind tartalmuk, mind pedig terjedelmük változása útján végbemehet. Ismeretes, hogy a filozófia története során milyen változáson ment végbe az anyag fogalmának a tartalma. De változott az anyag fogalmának terjedelme is, a tudomány az anyag mind újabb és újabb megjelenési formáit, az anyagi jelenségek újabb és újabb típusait tárta fel.

Tudományos, a gyakorlat próbáját kiállt fogalmaink hűen, lényeges és általános oldaláról az objektív valóságot tükrözik. Az idealizmus sok képviselője annak alapján, hogy a fogalom a valóság általánosított és közvetett tükröződése, azt bizonygatja, hogy a fogalom valójában nem tükröz semmit. A mai szemantikus filozófia pl. azt hirdeti, hogy fogalmaink puszta szavak, melyeknek az objektív valóságban nem felel meg semmi. Az olyan fogalmak, mint „tárgy", „viszony", „tér" stb. csak tárgytalan, értelem nélküli szavak. Ily módon „az, hogy kénytelenek vagyunk használni ezeket a szavakat, a nyelv tökéletlenségének ... az eredménye" — mondja Carnap, az Amerikába szakadt osztrák szemantikus. Stewart Chaise szerint: „Az érték, amely különbözik az ártól és felette áll — misztikus fogalom. Az érték éppúgy megfoghatatlan, mint a mindenható. Hát a tőke, kapitalizmus, monopólium, tröszt, magántulajdon — vajon nem puszta absztrakciók-e?" (Idézi B. E. Bihovszkij. A modern polgári filozófia zsákutcája. Marxizmus—leninizmus kis könyvtára. 39. Szikra 15—16. old.)

A szemantikusok itt azt a régi átlátszó érvelést ismétlik, mely szerint anyag mint olyan stb. nem létezik, ezért az anyag stb. fogal-

mak nem fejeznek ki semmit. Holott fogalmaink éppen azért képesek olyat is kifejezni, amit a puszta érzékelés nem képes, mert az általánost tükrözik, de az általános természetesen nem önmagában, hanem a sok egyesben létezik. Az pedig, hogy pl. a tőke, a monopólium stb. az objektív valóság lényeges oldalait tudományosan kifejező fogalmak, a társadalmi gyakorlat fényesen igazolta. Marx, Lenin ezeknek a fogalmaknak a tudományos kidolgozása és felhasználása segítségével képesek voltak feltárni a társadalom objektív fejlődéstörvényeit, előrelátni és a marxista–leninista párt tevékenysége során gyakorlatilag befolyásolni az események menetét. És annak nagy része, amit tudományosan előre megláttak, ma már történelmi tény.

A fogalom sajátosságaival kapcsolatban mutatunk rá az idealizmus ismeretelméleti gyökerére. Ez bizonyos tudományos kérdések tisztázatlanságán, a fizikai és a szellemi munka közötti, az osztálytársadalmakra jellemző ellentét kialakulásán, az elmélet és a gyakorlat szembeállításán túl döntően abban rejlik, hogy az idealista filozófia „ki akarja küszöbölni" a megismertből is az ellentmondást, egyoldalúan kiragadja a megismerés egyik mozzanatát. Ez nyilvánul meg abban, ahogyan az idealizmus a fogalomban észreveszi az általánost, észreveszi az emberi elme sajátos produkcióját — de figyelmen kívül hagyja a fogalom alkotás objektív forrását, egész értelmét, a valósághoz való viszonyát. Erre mutat rá Lenin a Filozófiai füzetekben (318. oldal): „az emberi ismeret kettéhasadása és az idealizmus (vallás) lehetősége adva van már az első elemi absztrakcióban: *a ‚ház' általában és az egyes házak.* Amikor az (emberi) elme az egyes dolgokhoz nyúl, másolatot (fogalmat) készít róla, ez nem egyszerű, nem közvetlen, nem tükörszerű aktus, amely magában foglalja azt a lehetőséget, hogy a képzelet messze repül az élettől: sőt, ami több, magában foglalja azt a lehetőséget, hogy az absztrakt fogalom, az eszme képzeletté (végeredményben istenné) alakul át (mégpedig úgy, hogy az ember észre sem veszi, nem ébred az átalakulása tudatára), mert a legegyszerűbb általánosításban is, a legelemibb általános eszmében (az ‚asztal' általában) van bizonyos adag képzelet." Lenin itt rámutat a hamis képzetek, hamis absztrakciók, a valóság fonák visszatükröződésének lehetőségére. Az idealizmusnak ez a lehetősége, mely tehát komoly tudományos problémák bonyolultságában rejlik, a reakciós osztályérdekek talaján válik valósággá, ezek az osztálykorlátok lökik a probléma megoldását holtvágányra. A régi materializmus nem volt képes észrevenni, hogy az idealizmus — bár közvetett, eltorzított formában — komoly kérdésekre irányítja rá

a figyelmet, melyeket meg kell oldani. A megoldásban igen fontos szerepe van az egyes és az általános dialektikájának. Ezen a vonalon indult el már Aristoteles is, amikor Platon idea-tanát bírálta.

A gyakorlat által igazolt fogalmak helyesen tükrözik a valóságot. Az emberek fejében azonban létrejöhetnek hamis fogalmak is. Ennek lehetősége benne rejlik az emberi megismerésnek, a fogalmak alkotásának sajátosságaiban. Az emberek absztrakciókat alkotnak, különböző fogalmakat összekapcsolnak. Előfordulhat tehát, hogy az absztrakciót elszakítják, függetlenné teszik attól, amiből elvonatkoztatás útján nyerték és különböző fogalmakat helytelenül kapcsolnak össze. Feuerbach találóan mutatott rá pl. a vallás keletkezésének ismeretelméleti forrására a következő gondolattal: nagy a természet hatalma és határtalan az ember képzelőereje. Az emberi tudatlanság megfosztja a természet hatalmát anyagi alapjaitól. Az ember képzelőereje pedig megfosztja határaitól. Így jön létre az emberek fejében a korlátlan, természetfeletti hatalom elképzelése, az isten-eszme.

Hangsúlyozzuk, hogy a megismerés folyamatának a sajátosságai csak a lehetőségét adják a hamis fogalmak, hamis eszmék keletkezésének. Ezt a lehetőséget azután az osztálytársadalomban a reakciós osztályérdekek ösztönzésére váltják valóra és rögzítik meg az ideológusok.

A megismerés logikai fokán a valóság visszatükrözésének következő formája az ítélet. Ítéleteiben a fogalmak kapcsolatán keresztül feltárulnak az objektív valóság tárgyai, illetve azok különböző oldalai közötti kapcsolatok. A fogalmak és ítéletek között tehát szoros összefüggés van. Az ítéletek építőelemei fogalmak. A fogalmak tartalmának a feltárása pedig ítéletekben történik. Ezért tudományos értelemben csak akkor van valamiről fogalmunk, ha ismerjük a fogalom tartalmát feltáró ítéletet, a fogalom meghatározását.

Csak úgy, mint a fogalmakban, *az ítéletekben is a gyakorlati tevékenység során szerzett érzéki tapasztalatokat általánosítjuk, ítéleteink igazságát pedig a gyakorlat ellenőrzi.*

A következtetés ítéletek segítségével végzett logikai művelet, melynek útján új ítéletekhez jutunk. A következtetések logikai helyességét a logikai szabályok betartása biztosítja. A következtetések logikai helyessége a következtetések útján nyert új ítéletek igazságának szükséges feltétele.

Amikor logikai műveletek segítségével meglevő ismereteinkből új ismeretekhez jutunk, akkor tulajdonképpen az előbbiek rejtett tartalmát tárjuk fel a logikai szabályok felhasználásával.

A logikai szabályok pedig nem az ész önkényes alkotásai, ha-

nem az objektív valóság néhány általános viszonyának a visszatükröződései a gondolkodás folyamatában. Ilyen objektív összefüggés pl. az, hogy ami jellemző egy tárgycsoport összes tárgyára, az jellemző egy, ebből a csoportból kiválasztott tárgyra is.

A logikai szabályok éppen azért váltak minden józan gondolkodású ember számára kézenfekvőkké, külön bizonyításra nem szoruló axiómákká, azért szilárdulhattak előítéletekké, mert azokkal az objektív összefüggésekkel, melyek ezek alapját képezik, az emberiség évezredek folyamán megszámlálhatatlan esetében találkozott. A gyakorlat véste ezeket az emberek fejébe. Ez magyarázza azt is, hogy a szabályok betartása gondolataink igazsága szempontjából elengedhetetlen, és hogy ezek betartásával meglevő ismereteink új oldalait tárhatjuk fel, s így új ismeretekre juthatunk. De ebből következik az is, hogy a logikai szabályok érvényessége nem korlátlan, mert csak azoknak a viszonyoknak a körén belül érvényesek, mely viszonyokat maguk kifejeznek. Ezek azonban nem merítik ki az objektív valóság összefüggéseinek végtelen gazdagságát, melyből egyre több tárul fel a szakadatlanul gazdagodó emberi gyakorlat folyamán.

Hogy a megismerés logikai foka megismerésünk szükségszerű és az érzéki foktól elválaszthatatlan mozzanata, az élesen előtűnik, ha szemügyre vesszük a jelenség és a lényeg sajátosságait, dialektikus egységét.

A jelenség az, ami a tárgyakban az érzéki szemlélet számára közvetlenül megnyilvánul. Ebben még nem különül el a szükségszerű és a véletlen vonás, az egyedi és az általános sajátosság, az időleges és a tartós, a külső és a belső.

A lényeg az, ami a dolgokban tartós, szükségszerű, általános, ami a dolgok alapvető minőségét megszabja. A dolgok belső összefüggései, ellentmondásai. Ezt csak a gondolkodás segítségével lehet kiemelni.

Jelenség és lényeg egymásra utalnak, egymással való kapcsolatukban azok amik, de — mint jeleztük — *nem azonosak, jelentősen különböznek egymástól:* a jelenség a lényeg külső megnyilvánulása, de csak részleges megnyilvánulása.

Sőt, az egyes jelenség nemcsak hogy nem képes a maga gazdagságában megmutatni a lényeget, hanem gyakran egyenesen elfedi azt. Abban, hogy a Nap reggel „felkel" és este „lenyugszik", a Földnek a Nap körüli körforgása jelenik meg. De úgy, mintha a Nap forogna a Föld körül. A jelenség tehát, amelyben a lényeg, a tényleges törvényszerű mozgásviszonyok a közvetlen szemlélet számára megjelennek a Földön, mint látszat mutatkozik. Tudjuk, hogy hatal-

mas küzdelemben sikerült csak ezt a biblia által is megerősített látszatot leleplezni, s a küzdelemben olyan kiváló gondolkodó, mint Giordano Bruno az életét áldozta az inkvizíció máglyáján.

A kapitalizmusban aranyért, pénzért mindent kapni. A közvetlen szemlélet, a látszat úgy tünteti fel, hogy az arany sajátos természeti tulajdonságánál fogva jelent olyan vonzóerőt, melyért sokan mindenre képesek, dologi tulajdonságánál fogva jelenti az érték megtestesítőjét, az általános egyenértéket, mely átváltható nemcsak más tárgyakra, hanem becsületre, tehetségre, szerelemre. A polgári felfogás megmarad ennél a látszatnál. Viszont semmiféle fizikai vizsgálat, vegyi elemzés nem mutathat ki az aranyban olyan sajátosságot, melyel a kapitalizmusban betöltött szerepe megmagyarázható. Mert ezt nem is ilyen sajátosságok magyarázzák, hanem bennük meghatározott társadalmi viszonyok jutnak rejtett, dologi formában kifejezésre.

A jelenség tehát a lényegtől elszakítva egyenesen a lényeget elfedő látszatnak bizonyul.

A jelenséget és a lényeget meg kell különböztetni, de nem szabad egymástól elszakítani. A jelenség nem független a lényegtől, hanem benne mindig a lényeg jelenik meg. A lényeg pedig — ha nem is egy, vagy egynéhány jelenségben — a jelenségek végtelen sokaságában teljesen feltárja magát.

Megmutattuk a jelenség és a lényeg dialektikus egységének egyik oldalát, kölcsönös feltételezettségüket. Most az egység másik oldalát vizsgáljuk meg, azt, hogy meghatározott feltételek mellett át is mennek egymásba.

A lényeg megismerése azt jelenti, hogy feltárjuk a jelenségek mögött azok belső, tartós alapját. Az így feltárt lényeg azonban nem valami abszolút, végleges és állandó. A megismerés tovább hatol előre, még mélyebbre. Feltárja a lényeg mögött fekvő még mélyebb lényeget. És ehhez a mélyebb lényeghez képest az előző lényeg jelenséggé, a mélyebb lényeg megjelenésévé válik. Pl. az áruk árának a lényege az áruk értéke. Marx azonban nem állott meg ennél. Kimutatta az érték lényegét, amely nem más, mint emberek közötti olyan viszony, melyet az jellemez, hogy egymástól elszigetelt termelők egymás számára termelnek. Ezeknek az emberi viszonyoknak, termelési viszonyoknak az alapja, a meghatározója, a lényege a termelőerők fejlettségének meghatározott foka.

Egy adott lényeg megismerése mindig a jelenségek bizonyos sorának általanosítása. És újabb jelenségek általánosításával hatolhatunk tovább a mélyebben fekvő lényeghez, tárhatjuk fel azt az

objektív összefüggést, melyben az előző lényeg maga is csak jelenség, a mélyebb lényeg megjelenése, megnyilvánulása.

Itt mutatunk rá a Kant-féle agnoszticizmus egyik lényeges hibájának, az érzékszerveink által felfogott és közvetített jelenségnek a lényegtől való metafizikus elszakítására és a lényeg megismerhetőségének a tagadására.

A jelenség a lényeg megnyilvánulása a dolognak más dolgokkal való kapcsolatában. A jelenségek végtelen sokaságában, az összefüggések végtelen sorában a lényeg a maga teljességében feltárul. *Ha ismerjük egy dolog összes kapcsolatait más dolgokkal, következésképpen ismerjük a dologra jellemző összes mozgásformákat, melyek ezekben a kapcsolatokban feltárulnak, akkor mindent megismertünk a dologról.* Nem maradt a dologban ezenkívül semmi megismerni való.

Kant ezzel szemben így érvel: amit mi megismerünk, az csak a dolog ilyen vagy olyan kapcsolata más dolgokkal. De nem ismerhetjük meg, hogy milyen a dolog e kapcsolatokon kívül, e kapcsolatoktól függetlenül, hogy milyen az „önmagában".

A Kant-féle „magábanvaló" egy olyan absztrakció, melyhez úgy jut, hogy elvonatkoztat a tárgyak minden kapcsolatától, összefüggésétől, mozgásformájától, s erről a magábanvalóról jelenti ki Kant, hogy az megismerhetetlen. A Kant-féle magábanvaló tényleg megismerhetetlen, de csak azért, mert ez egy olyan absztrakció, melytől elvonatkoztattak minden megismerni valót. Ez a magábanvaló nem árul el magáról semmit, ez nincs semmivel kölcsönhatásban, ez teljesen mozdulatlan. Az ilyen magábanvalót azért nem lehet megismerni, mert nincs, s nem lehet megismerni azt, ami nincs.

Nézzünk pl. egy embert. Kérdés: milyen ember ez, mi a lényege? Ezt párnapos ismeretség, néhány tettének a megismerése útján még nem tudhatjuk meg. De ha ismerjük valakinek a teljes élettevékenységét, tudomásunk van mindarról, amit egész életében tett, mondott, ismerjük azokat a körülményeket, melyek között leélte az életét, akkor minden lényegeset tudunk az illetőről. Az ember nem más, mint tetteinek a sorozata — ahogy ezt már Hegel helyesen megállapította. Az ember lényege azoknak a társadalmi viszonyoknak az összessége, melyek között él. Ha mindezeket egy embernél már ismerjük, akkor nem marad más megismerni való jellemére, szellemi és erkölcsi arculatára vonatkozóan. Ha ismerjük az összes jelenségeket, s képesek vagyunk azokat elemezni, közülük a jellegzeteseket kiemelni és egymással kapcsolatba hozni, ezek alapján a többit is megmagyarázni, akkor megismertük a lényeget is.

A jelenségek sokaságában tehát feltárul a magábanvaló, a je-

lenségek sokaságán keresztül megismerhetjük a lényeget, a magábanvalót. Azzal, hogy megismertük és céljainknak megfelelően fel is használtuk, a magábanvaló nekünkvalóvá válik, s ezzel kiderül róla, hogy soha nem is volt a kanti értelemben, a megismerhetetlenség értelmében magábanvaló. Legfeljebb abban az értelemben, hogy megvolt már akkor is, amikor mi még nem tudtunk róla, nem ismertük.

Kantnál a magábanvalónak két jellemzője van. Az egyik az, hogy tudatunktól függetlenül létezik. Ez Kant engedménye a materializmusnak, amiért jobboldali idealista bírálói, még azok is, akik követőinek vallják magukat, nem győzik csepülni. Ebben az értelemben mi elismerjük a magábanvaló létezését. Ez nem jelent mást, mint azt, hogy elismerjük az objektív valóság létezését és ezt olykor, mikor a polémia során helyénvaló, Kant terminológiáját használva fejezzük ki — ahogyan ezt Engelsnél helyenként megtaláljuk. De Kant szerint a magábanvaló elvileg megismerhetetlen. Ez Kant egyik sarkalatos idealista hibája, és éppen e hibája miatt lehet a mai idealizmus népszerű alakja.

Sokan vannak nálunk is a Kant-féle agnoszticizmus befolyása alatt különösen a fizikusok, mérnökök és hasonlók körében. Ez a helyzet kapcsolatos a modern fizika által felvetett új problémákkal. Sokan úgy vélik, hogy pl. a különböző fizikai tereket — mint amilyen az elektromos és mágneses tér — soha nem ismerhetjük meg, sőt ezek a valóságban nem is léteznek, ezek csak olyan segédfogalmak, melyekre az elméletekben szükség van, de a valóságban nem felel meg nekik semmi. Ha egy vezetékhez, melyben áram folyik, mágnestűt közelítünk, az beáll egy meghatározott irányba. Vajon a tér adott pontján van-e valami, ami erre készteti? Kétségtelenül van. Ezt a valamit nevezhetjük akárhogyan — a fizika mágneses térnek nevezi — a lényeg ebből a szempontból az, hogy a mágneses tér fogalmának megfelel valamilyen objektív fizikai realitás. Meg tudjuk-e ezt ismerni? Tudjuk, hogy ebben a térben milyen hatás mutatkozik egy mágnestűn, milyen hatás mutatkozik olyan vezetőkön, melyekben különböző áramok folynak stb. Erre azt mondják, hogy mindez csak jelenség, a mágneses tér kapcsolata meghatározott állapotban levő más testekkel, de ebből még nem tudhatjuk, hogy milyen a mágneses tér önmagában, milyen a természete. Mintha a fenti összefüggésekben nem a mágneses tér természete tárulna fel. Persze néhány összefüggésben nem tárul fel teljesen, de minél több összefüggést vizsgálunk, annál inkább, annál teljesebben tárul fel előttünk. A mágneses tér természete, lényege is csak az összefüggések végtelen sorában tárulhat fel teljesen. Igaz, az összefüggések

végtelen sokaságát soha nem ismerhetjük meg, de szakadatlanul haladunk ebben az irányban, és ezen az úton nem áll előttünk leküzdhetetlen elvi akadály. Aki ezeken az összefüggéseken kívül keresi a lényeget, az olyat keres, ami nincs, s ezért soha nem találhatja meg. De a lényeg benne van ezekben az összefüggésekben, nem teljesen, de egyre teljesebben. És ebben a vonatkozásban az ilyen fizikai terek, s az anyag más „szokatlan" megnyilvánulási formái semmiben sem különböznek a „megszokottabb" és könnyebben megismerhető testektől. Számtalan probléma megoldhatatlan még, de kétségtelen, hogy minden újabb összefüggés, minden újabb jelenség megismerésével közelebb jutunk a lényeg megismeréséhez, egyre mélyebben fekvő lényegeket ismerünk meg.

A lényeg, a mély, általános, szükségszerű tartalom. A „magábanvaló" megismerése az elméleti gondolkodás feladata. Az elméleti gondolkodás természetesen magárahagyva nem lenne képes megoldani ezt. De nincs is magára hagyva. Az érzéki szemlélet, amikor a jelenségeket visszatükrözi, ezen keresztül közvetíti, megközelíthetővé, megragadhatóvá teszi a jelenségben megnyilvánuló lényeget is. A gyakorlat pedig ellenőrzi, hogy helyesen ismertük-e meg a dolog természetét, lényegét.

Felmerülhet a következő ellenvetés: mégha a jelenségek végtelen sorában fel is tárul teljesen a lényeg, mi soha nem vagyunk képesek a jelenségek végtelen sorát tapasztalni. Kantnál úgy merül fel ez az ellenvetés, mint a teljes indukció lehetetlensége, amely kizárja az okság, a szükségszerűség, a lényeg megismerését. Kant itt legalább is a következőket figyelmen kívül hagyja: amikor a gondolkodás az érzékileg adott jelenségeket saját logikai törvényei szerint feldolgozza, általánosít, következtetésekhez jut, akkor ez nem az objektív valóságtól idegen törvényszerűségek szerint történik. Ugyanis — mint láttuk — maguk a logikai törvényszerűségek is objektív összefüggéseket tükröznek. Továbbá, ha a logikai műveletek helyessége egymagában még nem is szavatolja az eredmények igazságát, a gyakorlati próba képes erre. Végül: egy kérdés a jelenségek meghatározott sorából bizonyos mély összefüggéseket, „közbeeső" lényegeket kihámozni (ami a gyakorlat tanúsága szerint teljesen lehetséges és a megismerés vizsgálata alapján elméletileg indokolható), és más kérdés a „végső lényeg" megismerése, amely valóban a jelenségek végtelen sorának ismeretét tételezi fel, s ezért mindig csak megközelíthető. Ez utóbbival és a két kérdés viszonyával szintén a következőkben még foglalkozunk.

Az adott esetben a probléma ez: a valóság megismerésének útján létezik-e valamilyen elvi, abszolút áthághatatlan korlát. Kant

és agnosztikus követői szerint létezik ilyen, mégpedig éppen a jelenség és a lenyeg határfelületén. Ezzel szemben jelenség és lényeg határfelülete maga sem abszolút, maga is mozgásban van, ténylegesen a határfelületek egész sorából áll, melyeket a megismerés folyamatában egymás után haladunk meg. Az első meghaladás megtörténik már az első, a gyakorlat által igazolt általánosítással.

Ezek után rá is térünk a megismerésnek, mint történelmi folyamatnak a jellemzésére.

Leírtuk azt az utat, melyet a megismerés, történetének minden adott szakaszán megtesz, s melynek viszonylagos, időleges végpontja az éppen elért ismeretek gyakorlati alkalmazása, gyakorlati kipróbálása. Ez viszont új tapasztalatok és szükségletek felmerülésének, a megismerés továbbhaladásának kiindulópontja.

A megismerési folyamatnak is megvannak a maga általános belső ellentmondásai, melyek szakadatlanul hajtják előre. Az emberiség megismerőképessége a történeti lehetőség és végcél tekintetében korlátlan. A megismerés mindenkori konkrét feltételei tekintetében viszont korlátozott.

A gyakorlat mindig támaszt olyan követelményeket, melyeket a megismerés még nem elégített ki. Minden megszerzett ismeret új ismeretek irányába mutat, új megismerni valót tár fel. Mindezek az ellentmondások a megismerés történeti folyamatában oldódnak meg és képződnek egyre magasabb fokon újra. Ennek során a valóság egyre nagyobb területeit tárjuk fel egyre mélyebben, haladunk a jelenségtől a lényeghez, a kevésbé mély lényegtől a még mélyebb lényeghez, anélkül, hogy a végtelen anyagi világot valaha is kimerítenénk.

Itt felmerül egy, különösen a tudomány rohamos forradalmi fejlődésének szakaszain nagyjelentőségű ellentmondás: a vizsgálat alá vont, minőségileg új jelenségek és a régi fogalmak közti ellentmondás. Pl. kiderült, hogy az úgynevezett klasszikus fizika olyan fogalmai, mint kiterjedés nélküli anyagi pont, pillanatnyi hely és sebesség, s az ezekkel kapcsolatban álló régebbi oksági felfogás nem alkalmas, vagy csak többé-kevésbé durva közelítéssel alkalmas a mikrorészecskék jellemzésére. Számos fizikus ennek nyomán szélsőségesen relativista, szubjektív idealista nézetekhez jutott, ahelyett, hogy alaposan elemezte volna e fogalmak történetét, forrását, tartalmát, érvényességi körét. Ez és sok más példa mutat arra, hogy a filozófia és az összes szaktudományok történetének, fogalmaik fejlődésének — tehát a megismerés történetének a vizsgálata nélkülözhetetlen segítséget nyújt a megismerés előtt álló új feladatok megoldásához.

Az eleven szemlélettől az absztrakt gondolkodáshoz, s ettől vissza a gyakorlathoz — ezek tehát a megismerés történelmi útjának szakadatlanul, de mind magasabb fokon ismétlődő, szorosan összefüggő mozzanatai. A megismerés fejlődését az elmélet és gyakorlat, az érzéki és logikai megismerés, az új és a régi ismeretek konkrét ellentmondásai hajtják előre. A megismerés fejlődésében is megtalálhatók az evolúció és a revolúció szakaszai: pl. a szorgos, aprólékos anyaggyűjtés, majd a nagy elméleti általánosítások szakaszai az egyes tudományok történetében. Végül e területen is érvényesül a dialektikus tagadás — a pozitív eredmények megőrzése és továbbfejlesztése, az elavult kritikai legyőzése.

A megismerés egész történelmi útjának elemzésén alapszik a dialektikus materializmusnak az abszolút és a viszonylagos igazságról szóló tanítása. E tanításban közvetlenül kifejezésre jut az e pontban eddig kifejtettek világnézeti és módszertani jelentősége is.

Amíg az objektív igazsággal kapcsolatban ismereteink objektív tartalmának, a valóság megismerhetőségének a kérdése merül fel, addig az abszolút és a viszonylagos igazsággal kapcsolatban ismereteink teljességének és történelmi fejlődésének a kérdése.

Abszolút igazság az, amelyik tárgyát, amelyre vonatkozik a maga végtelen sokoldalúságában, végtelen sok kapcsolatában teljesen, kimerítően tükrözi. Ilyen ismeretek felé azonban csak szakadatlanul közeledik az emberi megismerés. Azonban *nem szabad az abszolút igazságot, a teljes és kimerítő tükrözést összekeverni az úgynevezett örök igazságokkal, vagyis az olyan megállapításokkal, melyek mindig meg fogják állni a helyüket, nem szorulnak soha revízióra.* Ilyenek vannak. Ilyenek elsősorban bizonyos ténymegállapítások stb. Ezek azonban gyakran nagyon sovány igazságok, s ha a tudomány csak ezekkel törődne, akkor nem sokra menne.

Viszonylagos igazság az olyan emberi ismeret, amely nem teljesen, nem kimerítően és mindenoldalúan tükrözi vissza az objektív valóságot. Minden emberi ismeret ilyen.

Az abszolút és a viszonylagos igazság azonban nem merev, metafizikus ellentétek, hanem *áthatják egymást.* Ismereteink nem tükrözik a maga teljességében az objektív valóságot és ezért viszonylagosak. De azért ha a gyakorlat által ellenőrzött ismeretekről van szó — az objektív valóságot tükrözik. Egy részét, még pedig mind nagyobb részét a teljes objektív valóságnak. Ezért van minden viszonylagos igazságban abszolút elem is, az abszolút igazságnak bizonyos és egyre nagyobb része. Az abszolút igazság megismerése viszonylagos igazságok végtelen során keresztül történik. Ezért van abszolút igazság: megvan, mint a megismerési folyamat végcélja,

amelyhez vég nélkül közeledünk. és megvan mint viszonylagos igazságaink egyik eleme, oldala, miután a viszonylagos igazságok az abszolút igazság egyre nagyobb részét tartalmazzák.

Az igazság viszonylagos jellege azt is jelenti, hogy a tudományos tételek igazságának határai viszonylagosak, változók, mert a tudás további fejlődése hol kitágítja, hol szűkíti őket.

Számos példa van arra, hogy adott tudományos tétel vagy egy egész elmélet tartalma a tudás fejlődésével gazdagodik, elmélyül, pontosabbá válik. Pl. amikor Mengyelejev a múlt században megalkotta a vegyi elemek periódusos rendszerét, arra az eredményre jutott, hogy növekvő atomsúly szerint kell sorbaszedni az elemeket, akkor ezek 8 oszlopba írhatók oly módon, hogy az egy oszlopba tartozó elemek kémiai tulajdonságai igen hasonlóak. Más szavakkal: a kémiai tulajdonságok az atomsúlynak periodikusan, minden 8-ik elemnél visszatérő függvényei. sőt az olyan fizikai tulajdonságok is, mint az összenyomhatóság, a hő okozta kiterjedés, az olvadási pont, az elektromos vezetőképesség, a színkép szerkezete stb. Mengyelejev felfedezése nyilván objektív igazságokat tartalmazott, hiszen az ő rendszere alapján találtak meg számos, addig ismeretlen elemet, amelyeknek előre meghatározták kémiai és fizikai tulajdonságait (Gallium, Germanium stb.). De Mengyelejev elméletének hiányosságai is voltak. Pl. nem tudta megmagyarázni, hogy miért előzi meg az Argon a Káliumot, a Tellur a Jódot stb., holott az előbbieknek nagyobb az atomsúlyuk? Nem tudta megmagyarázni azt sem, hogy az atomsúlyok miért nem egész számok? A 8-as periódusokkal is bajok voltak, hiszen mindjárt az első periódus csak 2 elemből állt (H, He).

Az atomfizika azóta tett felfedezései kiküszöbölték ezeket a hibákat, elmélyítették, gazdagították és pontosabbá tették Mengyelejev tanítását. Kiderült, hogy a periódusok hossza meghatározott törvényszerűségek szerint növekvő. A periódusok kulcsát az elektronburok héjszerkezete adja a kezünkbe. Az elektronburok ugyanis több héjban veszi körül az atommagot és ezek a héjak még alhéjakat is tartalmaznak. Elemről elemre haladva az elektronok száma mindig eggyel nő, a héjak és alhéjak egymásután feltöltődnek és amikor teljesen feltöltődtek, akkor zárul egy periódus. Azok az elemek viselkednek hasonlóan, amelyekben a legkülső elektronok száma ugyanaz. A periodicitás alapja tehát nem az atomsúly, hanem az elektronok száma, vagyis az elem rendszáma. Ez egyben az atommagban levő protonok számát is megadja, az atomsúlyhoz azonban rajtuk kívül a neutronok is hozzájárulnak. Az Argon magjában csak 18 proton van, a Káliumében pedig 19, mégis az Argonnak

nagyobb az atomsúlya, mert több a neutronja. Az izotop elemek is csak a neutronok számában különböznek. Ezek atomsúlya egész szám, csak a keveréküké nem az. Az 58—71 rendszámú elemek: a ritka földfémek azért mutatnak csaknem azonos kémiai viselkedést, mert legkülső elektronjaik száma és elhelyezkedése teljesen azonos. Ezek atomjainak felépülésénél az történik, hogy egy belsőbb héj vesz fel mindig eggyel több elektront, míg a 14-iknél nem telítődik. Nagy sikere volt ennek az elméletnek a 72-ik elem: a Hafnium felderítése. Sokáig azt hitték, hogy a Hf ritka földfém, mint az előző 14 elem. De nem lehet az, mert az a bizonyos belsőbb héj már nem tud több elektront felvenni és így az új elektron a külső elektronok számát növeli eggyel, miáltal világossá vált, hogy a Hf hasonló viselkedésű elem kell, hogy legyen, mint a 40-es rendszámú Zirconium. Ugyanis legkülső 2 héján ennek is ugyanúgy helyezkednek el az elektronok. Látható, hogy milyen döntően gazdagította és elmélyítette az atomelmélet Mengyelejev elméletének viszonylagos igazságát! Ez a gazdagítás és elmélyítés eredményezte az elemek egymásba való átalakítását és immár számos transzurán elem mesterséges előállítását.

Az abszolút és a viszonylagos igazságot elszakítja egymástól és szembeállítja a relativizmus.

A relativizmus azon az alapon, hogy igazságaink viszonylagosak, hogy csak fokozatos megközelítései az abszolút igazságnak, hogy az objektív valóságnak csak egyes (bár mind több) elemét, részecskéjét tükrözik vissza — magát az objektív igazságot tagadja. A megismerés történelmi folyamatának csak egy mozzanatát ragadja ki metafizikusan: a régi nézetek, ismeretek elavulását, elégtelenségük ismételt kiderülését. Ennek láttán azon sopánkodik, hogy az állítólag nem képes a világról semmi szilárdat, biztosat megtudni. Holott a régi ismeretek elavulása általában nem azt jelenti, hogy azok teljes egészükben hamisak voltak, hanem rendszerint csak azt, hogy nem voltak elég teljesek, elég pontosak.

Nagyon érdekes, hogy hosszú ideig a fizikában bizonyos dogmatizmus uralkodott. Planckot pl. atyai barátja, a fizika egyetemi tanára, Jolly azzal igyekezett a múlt század második felében lebeszélni a fizikusi pályáról, hogy a fizika előtt nem áll már nagy jövő. Néhány részletkérdéstől eltekintve már lényegében minden tisztázódott egyszer s mindenkorra. S mikor kiderült, hogy ez távolról sincs így, a dogmatizmus átcsapott a metafizika egy másik formájába — a relativizmusba. Éppen a relativizmus volt az a „banánhéj", melyen sok természettudós világnézetileg „elcsúszott" és a szubjektív idealizmus vagy az agnoszticizmus hálójába került.

Végezetül rámutathatunk: nincs a megismerésnek olyan összefüggése, melyet ne kíséreltek volna már meg metafizikusan szétszakítani, s amely metafizikus szétszakításhoz ne kapcsolódott volna valamilyen „izmus". Elszakítja egymástól az elméletet és a gyakorlatot a szűk prakticizmus és az elvont elméletieskedés. Elszakítja a megismerés érzéki és logikai fokát egymástól az empirizmus és a racionalizmus. Elszakítja az abszolút és a viszonylagos igazságot egymástól a dogmatizmus és a relativizmus.

Mindezeket az „elszakításokat" felhasználja és „kiegészíti" az idealizmus, az agnoszticizmus. Elszakítja a fogalmakban tükröződő általánost az objektív, konkrét egyestől, elszakítja a logikai formákat objektív alapjuktól, a valóságnak a gyakorlat során számtalanszor tapasztalt összefüggéseitől, elszakítja a jelenséget a lényegtől. Elszakítják a fejlődésben az ismétlődés mozzanatát a változás mozzanatától — s vagy az egyiket vagy a másikat tekintik egyedül érvényesülőnek. És még soká sorolhatnánk a kivétel nélkül mind a metafizika módszertani talaján álló izmusokat (pozitivizmus, intuicionizmus stb.). Ma már igazán nehéz a burzsoá filozófiának valami „újat" hozni. De egyáltalán nem nehéz a csak a maga területébe temetkező szakembernek „beletévedni" akarata ellenére is valamilyen polgári „izmusba", hacsak nem rendelkezik azzal a szilárd filozófiai alappal, melynek szükségességére Lenin a modern tudomány világnézeti problémáinak gondos elemzésére támaszkodva felhívta a figyelmet, és amit ma csak a dialektikus materializmus adhat meg.

A sikeres tudományos munkához, a megfelelő módszer alkalmazásához nemcsak a tárgy alapvető természetét, hanem a gondolkodás, a megismerés alapvető természetét is figyelembe kell venni. A tudományok művelői ezt sokszor csak ösztönösen teszik meg. Úgy, hogy tanítómestereiktől átvették a konkrét „mesterfogásokat", melyek a prakszis során kialakultak, de nem ismerik azok elvi alapjait. Pl. amikor a vegyész analízist végez, akkor — akár tudja, akár nem — kifejezi a logikai analízis követelményeit, elméletileg feldolgozható tapasztalatokat tár fel. Vagy amikor a fizikában, vagy bármely más tudományban az újabb tapasztalatokkal ismételten szembesítik a régebbi elméleti megállapításokat, akkor a gyakorlat kritériuma követelményeinek, a megismerés történelmi fejlődése követelményeinek megfelelően járnak el. De a sok „elcsúszási" lehetőség figyelmeztet: jobb, biztonságosabb, ha megismerjük és tudatosan alkalmazzuk a tudományok keservesen kidolgozott és sokszorosan kipróbált módszerének elvi alapjait.

4. A tudat aktivitása — elmélet és gyakorlat egysége. Szükségszerűség és szabadság

Kimutattuk: az anyag elsődleges, a tudat pedig másodlagos, az anyag fejlődésének az eredménye, az objektív valóságot tükrözi vissza, fejlődését az objektív valóság, mindenekelőtt a társadalom anyagi életfolyamata határozza meg. Érintettük a tudat szerepének a kérdését is, amennyiben rámutattunk, hogy a megismerés az emberi gyakorlat lényeges mozzanata, eredménye és segítője. Ebben a pontban az utóbbi problémával fogunk kicsit részletesebben foglalkozni. Jellemezni fogjuk a megismerés objektív szerepét, jelentőségét. És ennek során a lét és a tudat dialektikus kölcsönhatásának néhány további vonását vehetjük szemügyre.

A marxizmus előtti materializmus jellemzésekor utaltunk annak egyik nagy hibájára, passzív, szemlélődő jellegére. Marx — híres Téziseiben — erről a következőket írja: „Minden eddigi materializmusnak ... az a fő fogyatékossága, hogy a tárgyat, a valóságot, az érzéki világot csak az objektum, vagy a szemlélet alakjában fogja fel; nem pedig mint emberi érzéki tevékenységet, gyakorlatot, nem szubjektíven. Ezért történt, hogy a tevékeny oldalt a materializmussal ellentétben az idealizmus fejtette ki — de csak elvont módon, mert az idealizmus természetesen nem ismeri a valóságos érzéki tevékenységet, mint olyant."

Marx itt rámutatott arra, hogy a tudat nem csupán az anyagi világ terméke, az anyagi világ visszatükrözése, amit már a régi materializmus is hangsúlyozott. A tudat egyben a valóság aktív, formáló tényezője is.

Az embert közvetlenül körülvevő objektív valóság, a természet és különösen a társadalom nem csupán a természet terméke, hanem a tudattal rendelkező, ismereteket szerző és azokat felhasználó ember tevékenységének az eredménye is. Az ember nemcsak szemléli, hanem formálja, átalakítja az objektív valóságot. Az emberi tudat szerepe, jelentősége, igazi mivolta a gyakorlati tevékenység során tárul fel.

Földünk lakott részein nincs olyan hely, mely közvetlenül vagy legalább közvetve ne viselné magán az ember kezenyomát. Az emberi társadalom, sőt maga az ember is tényleges adottságaival nem pusztán a természetnek, s méginkább nem az idealisták istenének az alkotása, hanem az emberé. Amikor tehát mindezt vizsgáljuk, akkor nemcsak a tudat, a gondolkodás tárgyát, hanem egyben bizonyos mértékig az eredményét is vizsgáljuk a jelzett értelemben. Csak ha ezt figyelembe vesszük, akkor kapunk helyes képet a tudatról.

Igaz, a régi materializmus is felismerte az ismeretek, a tudomány jelentőségét a természet átalakításában. Azonban nem ismerte fel a tudat igazi jelentőségét a társadalom forradalmi átalakításában. Ez utóbbit vagy teljesen tagadta, vagy idealista módon fogta fel, továbbá nem ismerte fel, hogy az ember aktív tevékenységének, társadalmi gyakorlatának a számbavételével lehetséges csak következetesen és helyesen megoldani a tudattal kapcsolatos filozófiai kérdéseket — akár a tudat kialakulásának a kérdését, akár a világ megismerhetőségének a kérdését. Abban, hogy a marxizmus rámutat a tudat aktív szerepére, megmutatkozik annak alkotó forradalmi jellege, melyet mint ismeretes, Marx a Feuerbachról szóló utolsó téziseiben így fogalmazza meg: „A filozófusok a világot csak különbözőképpen magyarázták, de a feladat az, hogy megváltoztassuk." Hegel abszolút szelleme pl. nem más, mint az embertől elszakított, hamisan visszatükrözött emberi tudat. Hasonló a helyzet a vallások isteneivel is. Látjuk tehát, hogy a tudat sajátosságainak a figyelembevétele teszi lehetővé az idealizmus gondolati mechanizmusának a leleplezését is.

A marxizmus rámutat, hogy — Lenin szavaival — „az anyag és a tudat ellentétének is csak igen szűk határok közt van abszolút jelentősége: a jelen esetben kizárólag annak a sarkalatos ismeretelméleti kérdésnek a határai közt, hogy mit kell elsődlegesnek és mit másodlagosnak tekintenünk. E határokon túl a szóbanforgó ellentét kétségtelenül viszonylagos." *(Lenin.* Materializmus és empiriokriticizmus. Művei 14. köt. 147. old.)

Lenin itt egyrészt határozottan aláhúzza, hogy a filozófia alapkérdésében semmiféle köntörfalazásnak, az idealizmus és a materializmus közötti úgynevezett közvetítésnek helye nincs. Ugyanakkor felhívja a figyelmet az anyag és a tudat kapcsolatára, kölcsönhatására. A tudat a valóság eleven, hatékony része. A társadalmi valóságba pl. minden korba beletartoznak a kor eszméi is és befolyást gyakorolnak az események menetére, amit figyelembe kell vennünk.

Ismeretes, hogy a marxizmust a burzsoá ideológusok rendszerint azzal rágalmazzák, hogy tagadja a tudat, az eszmék jelentőségét — vagyis a régi materializmusnak egyik hibáját, méghozzá gyakran eltúlzott, meghamisított formában, a dialektikus materializmus nyakába akarják varrni.

Valójában azonban a marxista—leninista filozófia az egyetlen olyan filozófia, mely teljes mértékben felismeri az eszmék valóságos jelentőségét.

A marxizmus nemcsak, hogy nem tartja az eszméket valami másod- vagy harmadrangú, jelentéktelen tényezőknek, hanem éppen

a marxista világnézet az egyetlen, mely az eszméket arra a helyre teszi, amely azokat megilleti. Ezzel szemben az idealizmus csak látszólagosan ismeri el az eszmék aktív szerepét. Az objektív idealizmus szerint a szellem teremtette a világot, de ez egy, az embertől elszakított szellem idealista kodképe. A gondolkodó ember viszont alapjában magatehetetlen játékszer az objektív idealizmus szemében. Az az ember, akit a vallás példaképül állít, egy kiszolgáltatott csúszómászó. Nincs embertelenebb valami, mint a dogmatikus vallások emberideáljai. A felületes szemlélőben az a benyomás keletkezhet, hogy a szubjektív idealizmus mégis csak nagy szerepet tulajdonít a tudatnak, hiszen azt állítja, hogy az egész világ tudatunk alkotása. Azonban ez az állítólagos alkotás csak a tudat körén belül zajlik le. A tudatnak tehát semmiféle objektív jelentősége nincs, egyszerűen azért, mert a szubjektív idealizmus szerint egyáltalán nincs objektív valóság. Nem jobb a helyzet a történelem idealista felfogása terén sem — melyben a régi materializmus olyan szerepet tulajdonít a tudatnak, amilyen szerepe nincs és nem is lehet. Ezzel egyben figyelmen kívül hagyja a tudat tényleges szerepét.

A történelemben csak akkor játszhatnak az eszmék hatalmas, progresszív szerepet, ha helyesen fejezik ki a megérett feladatokat, s behatolnak a széles tömegek tudatába, segítik, vezetik az embert gyakorlati cselekvésében. Ebben az esetben azonban felbecsülhetetlen anyagi erővé válnak. Semmi sem mutatja ezt jobban, mint a szocialista forradalom törvényszerűségei.

A tudat valóságformáló szerepe az elmélet és gyakorlat egységében érvényesül. Elmélet és gyakorlat bizonyos egysége mindig az emberi tevékenység egyik sajátos, lényeges vonása volt. Ugyanis az ember tevékenysége tudatos tevékenység. Az elméleti tevékenység talaja, forrása pedig mindig a konkrét társadalmi gyakorlat, más nem is lehet.

A kizsákmányoláson alapuló osztálytársadalmakban azonban az elmélet és gyakorlat egysége nagyrészt spontánul, hatalmas akadályokon keresztül, s ezért csak egyoldalúan, részlegesen, feltételesen valósulhatott meg. A gyakorlat mindig elsősorban a legszélesebb dolgozó tömegek tevékenysége. Az elmélet hordozói viszont nagyrészt a kizsákmányoló osztályok, tehát olyan osztályok képviselői voltak, amelyek megvetették a népet, lebecsülték a néptömegek gyakorlatát. Az elméletnek a képviselői közül sokan abban az illúzióban éltek, hogy gondolataikat a tömegek tapasztalatai nélkül, az anyagi viszonyoktól függetlenül, pusztán saját értelmük önemző erejével termelik. Ezért hatalmas gyakorlati tapasztalatok feldolgozása nélkül parlagon hevertek, számos gyakorlati probléma megvilágítása elmaradt, burjánzottak a hamis elméletek.

Ezzel szemben a marxista–leninista párt tudatosan fordult a gyakorlati tapasztalatok tárháza, a gyakorlat által felvetett problémák felé és azok olyan feldolgozására serkent, amely a dolgozó tömegek gyakorlati tevékenységét, felemelkedését képes eredményesen szolgálni.

Rá kell mutatnunk, hogy nem elég az elmélet és gyakorlat egységéről sem általánosságban beszélni. Meg kell nézni, hogy milyen elméletről és milyen gyakorlatról van szó. A gyakorlat maga is történelmileg fejlődik. Korunk gyakorlata a jobb életért, a szocializmus és a kommunizmus építéséért a párt vezetésével harcbaszálló néptömegek gyakorlata, a leggazdagabb, amit a történelem eddig produkált. És mi erről a gyakorlatról beszélünk. Hatalmas fejlődés ment végbe az elmélet terén is. Rohamosan fejlődik a természettudomány. A marxizmus–leninizmus megszületésével pedig a társadalmi élet vizsgálata is az egzakt tudomány magaslataira emelkedett. Korunkban tehát megvan a lehetősége annak, hogy a párt tevékenysége nyomán a leggazdagabb gyakorlat a legfejlettebb elmélettel párosuljon, és hogy tudatosan leküzdjük azokat az akadályokat — a kizsákmányolást, a reakciós osztályok ellenállását, ideológiai befolyását, a tömegek kulturálatlanságát, saját hibáinkat és gyengeségeinket stb. — amelyek útjában állanak az elmélet és gyakorlat ilyen egységének.

Az elmélet és a gyakorlat egysége tehát nem a kommunistáknak valamilyen szektás vagy prakticista jelszava. Arról van szó itt, hogy a marxista–leninista párt új, magasabb fokon és tudatosan törekszik annak megvalósítására, ami a sajátosan emberi alkotóerőnek mindig egyik legfőbb forrása volt. Harcba viszi a dolgozó tömegeket azoknak az akadályoknak a lebontására, amelyek a múltban többé-kevésbé eltorlaszolták ezt a forrást, s ezzel a társadalmi fejlődés, a néptömegek érdekében hatalmas erőket tár fel, az emberi alkotómunka nagyszerű erőit. Így válik a megismerés a gyakorlattal párosulva a szabadságnak, a természeti és társadalmi törvények tudatos felhasználásának az eszközévé.

A gyakorlatot segítő, vezető megismerés a szabadság. *A szabadság nem más, mint a szükségszerűség felismerése és hozzáértő felhasználása. Tudatos, a felismert törvényekre támaszkodó uralom a természet és a társadalom erői felett.*

Az objektív törvények felismerése és azoknak a feltételeknek a gyakorlati megteremtése, amelyek között e törvényeket céljainknak megfelelően felhasználhatjuk, s ezzel saját képességeink és egyéniségünk sokoldalú kifejlesztése és érvényesítése — csakis ez jelentheti a szabadságot.

Az objektív törvényektől és azok felhasználásának feltételeitől elszakított úgynevezett „szabadság", az önkény értelmében felfogott „szabadság" csak a kudarcok elérésének „szabadsága" — vagyis az ember tényleges kiszolgáltatottsága, rabsága.

De a tényleges szabadsághoz a burzsoá és kispolgári szabadságfelfogásnak sincs semmi köze. A jellegzetes kispolgár pl. „szabadságon" saját kispolgári „egyéniségének" gátlástalan kiélését érti: a „szabad" spekulációt, és anarchikus kicsapongásokat, személyes rigolyáinak „gyakorlását" stb. Az ilyen ember azonban ténylegesen saját felemás helyzetének, a kapitalista viszonyok magán hordott bélyegének a rabja — ezen az sem változtat, ha jól érzi magát ebben a rabságban. Bizonyos élőlények a pocsolyában érzik jól magukat, ettől azonban a pocsolya csak pocsolya marad. Mégis, amikor a munkásosztály nevében az igazi szabadság társadalma megvalósítása nevében fellépnek az ilyen „személyiségek" társadalmilag káros törekvései ellen, a szabadság megsértéséről kiabálnak.

A polgári szabadság illúziók hamisságát s a velük felcicomázott tényleges emberi rabságot a legkiválóbb polgári gondolkodók, írók, művészek is felismerték. Olvassuk — hogy csak egy példát említsünk — Ibsen drámáit, s megtaláljuk a pocsolyát és a polgárt is beleszorító bilincseket. A ráadásul még gazdaságilag és politikailag elnyomott munkásosztaly, a széles dolgozó tömegek helyzetéről nem is beszélve.

A tényleges szabadságot nem szabad összekeverni politikai szabadságjogok gyakorlásával sem. Ezek megtétele még nem jár feltétlenül együtt a tényleges szabadsággal. Attól pl., hogy tőkés viszonyok között választójogukkal élve egyes munkások is rászavaznak saját elnyomóikra, még nem válnak szabadokká (arra ki sem térünk, hogy a kapitalizmusban a dolgozóknak „biztosított" politikai jogok mennyire formálisak, korlátozottak, s a burzsoázia még ezeket is azonnal megpróbálja felszámolni, amint a tömegek komolyan, saját érdekükben élni akarnak velük).

A politikai szabadság csak akkor lehet a tényleges szabadság eszköze, emelője, egyik megnyilvánulása, ha arra használják fel azokat, hogy segítségükkel utat nyissanak a társadalom törvényszerű fejlődésének — vagyis ha a haladó osztályok számára van biztosítva és ezek az osztályok öntudatosan, a fejlődéssel egybeeső érdekeiknek megfelelően élnek is velük. Ebben az esetben viszont a tényleges szabadság megvalósulásának valóban fontos eszközei. Ebből a szempontból kell megítélni a politikai szabadságjogok problémáját a proletárdiktatúra viszonyai között is.

A szabadság jellegéből következik, hogy megvalósulása csak

hosszú történelmi folyamat eredménye lehet. E történelmi folyamatnak két oldala van. Az egyik: az objektív természeti és társadalmi törvények fokozatos felismerése. A másik: azoknak az eszközöknek és feltételeknek a gyakorlati megteremtése, amelyek lehetővé teszik a felismert törvények felhasználását, tudatos alkalmazását és magának a megismerésnek a továbbfejlődését.

A szocialista forradalomig az emberiség hatalmas eredményeket ért el a természet törvényeinek a tudatos felhasználásában, lényegesen kevesebb eredményt ért el a társadalmi törvények tudatos felhasználásában. Ez utóbbi pedig nehezítette, akadályozta a természet feletti uralom kibontakozását is. Csak a szocialista forradalommal, a társadalmat szétforgácsoló magántulajdon antagonisztikus osztályellentéteinek felszámolásával valósulhat meg a társadalmi élet tudatos irányítása a felismert objektív törvényekre támaszkodva. e törvényeket tudományosan ismerő, a nép alkotóerőit összefogni és szervezni képes marxista–leninista párt vezetésével. Ezzel ugrásszerűen megnőnek a természet feletti uralom lehetőségei is. Ezért a szocializmus, a kommunizmus — a klasszikusok szavaival — ugrás a vakon ható szükségszerűségek birodalmából a szabadság birodalmába.

A megismerés folyamata tehát nem öncél. *A megismerés eredményei — a gyakorlati tevékenységgel, a tömegek tetteivel, a megfelelő viszonyok létrehozásával párosulva az ember szabadságának az eszközei.*

A megismerés története egyik lényeges oldala annak a történelmi folyamatnak, amelynek során az emberiség szabadsága megvalósul. A történelmi folyamat egészének a megismerés előrehaladását is meghatározó törvényeit, a társadalmi tudat különböző formái fejlődésének törvényszerűségeit a történelmi materializmus vizsgálja. Ezek kifejtésére tehát a történelmi materializmus kifejtésének keretében kerül majd sor.

TARTALOMJEGYZÉK

I. A dialektikus materializmus mint filozófiai tudomány általános jellemzése 3

1. A marxista filozófia megjelenése — forradalmi fordulat a filozófia fejlődésében 6
2. A filozófia alapkérdése 12
3. A filozófia tárgya 19
4. A filozófiai tételek feltárása és bizonyítása 27
5. A filozófia és a szaktudományok 33
6. A filozófia pártossága 41

II. A világ anyagi természete 44

1. Az anyag fogalma 45
2. A világ anyagi természete és anyagi egysége 52
3. Az anyag objektív létezési módja: a mozgás 62
4. Az anyag objektív létformái: a tér és az idő 73
5. Okság, szükségszerűség és véletlen, törvény 84

III. A materialista dialektika alapvető törvényei 103

1. A materialista dialektika, az egyetemes összefüggés és a fejlődés legáltalánosabb törvényeinek tudománya 106
2. Az ellentétek egységének és harcának törvénye 114
3. A mennyiségi és a minőségi változások egymásba való kölcsönös átmenetének törvénye 140
4. A tagadás tagadásának törvénye 152

IV. Anyag és tudat. A megismerés folyamata 161

1. Az anyag elsődlegessége és a tudat másodlagossága — a tudat kialakulása 163
2. A világ megismerhetősége — a gyakorlat szerepe a megismerésben. Az objektív igazság 175
3. A megismerés fokozatai és történelmi útja. Abszolút és viszonylagos igazság 187
4. A tudat aktivitása — elmélet és gyakorlat egysége. Szükségszerűség és szabadság 207

11548/1 — Zrínyi Nyomda, Budapest. Felelős: Bolgár Imre.

9,— Ft